

NASTAVA MODERNE ISTORIJE JUGOISTOČNE EVROPE
Dodatni nastavni materijal

Balkanski ratovi

Izdavači: Centar za demokratiju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi, Solun i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica
Za izdavače: Nenad Šebek i Marko Jokić
Naslov originala: Teaching Modern Southeast European History, Alternative Educational Materials, The Balkan wars, Thessaloniki 2009.
Adaptacija na crnogorski jezik: Jasmina Radunović
Lektura: Nada Durković
Korektura: Sanja Marjanović
Priprema za štampu: Marko Lipovina
Konsultantkinja: Zvezdana Kovač
Štampa: štamparija „Obod” ad Cetinje
Tiraž: 400 primjeraka

Ovo izdanje finansirala je EU

The European Union's Instrument for
Pre-accession Assistance (IPA)

“The contents of this publication are the sole responsibility of the author and can in no way be taken to reflect the views of the European Union or the publishers.”

Stavovi ove publikacije su isključiva odgovornost autora i ni na koji način ne izražavaju stavove Evropske unije niti izdavača.

Za CDRSEE:

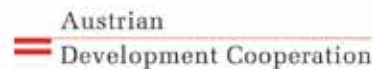
Izvjestilac upravnog odbora za projekat Nastava moderne istorije jugoistočne Evrope: Kosta Karas

Izvršni direktor: Nenad Šebek

Direktorka programa: Korina Noak Aetopoulos

Projektini tim: Andonis Hadzijanakis, Dženi Demetriu, Suzan Nado Bustamante i Zvezdana Kovač

THE PUBLICATIONS AND TEACHER TRAINING ACTIVITIES OF THE JOINT HISTORY PROJECT HAVE BEEN MADE POSSIBLE THROUGH THE KIND FINANCIAL BACKING OF THE FOLLOWING:

Copyright: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe (CDRSEE)
Krispou 9, Ano Poli, 54634 Thessaloniki, Greece
Tel.: +30 2310 960820-1; Fax: +30 2310 960822
e-mail: info@cdrsee.org, web: www.cdrsee.org

ISBN 978-86-303-1650-0

NASTAVA MODERNE ISTORIJE JUGOISTOČNE EVROPE
D o d a t n i n a s t a v n i m a t e r i j a l

ISTORIJSKA ČITANKA 3
Balkanski ratovi

Urednici: VALERI KOLEV i KRISTINA KULURI

Urednik izdanja na crnogorskom jeziku: DRAGUTIN PAPOVIĆ

Urednica serije: KRISTINA KULURI

Urednici serije izdanja na crnogorskom jeziku:
DRAGUTIN PAPOVIĆ i ZVEZDAN FOLIĆ

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
PODGORICA

Podgorica 2012.

Sadržaj

Uvod	13
Hronologija	17
Prvo poglavlje: Ekonomije i društva	23
Ia. Ljudi	24
Tabela 1: Porast balkanskog stanovništva, 1878–1912.	24
Sl. 1. Monastir/ Bitolj	24
Tabela 2: Stanovništvo u gradovima i prijestonicama balkanskih nacionalnih država, 1860–1910.	25
Sl. 2. Žene u Kastoriji, s početka XX vijeka	25
Tabela 3: Procjena broja stanovnika u evropskim pokrajinama Osmanskog carstva za 1911. godinu	26
Sl. 3. Svakodnevni život na ulicama i pijacama, Solun	26
Sl. 4. Pijaca ovaca u Carigradu	27
Tabela 4: Etnička podjela stanovnika Carigrada, 1897.	27
Sl. 5. Pastiri u Epiru, 1912.	28
Tabela 5: Prekomorske migracije iz balkanskih nacionalnih država, 1867–1915.	28
I-1. Grčki doseljenik u SAD Stiv Hadžis priča o svom životu	29
Ib. Ekonomija	30
Tabela 6: Budžeti balkanskih država, 1898–1912.	30
Tabela 7: Struktura državnih troškova po glavi stanovnika u 1911.	30
I-2. Poljoprivreda u osmanskoj Makedoniji, prva decenija XX vijeka	31
Sl. 6. Predionica braće Sajas u Solunu	31
Tabela 8a: Balkanski izvoz, 1901–1911.	32
Tabela 8b: Balkanski uvoz, 1901–1911.	32
Sl. 7. i Sl. 7a Prevozna sredstva u Albaniji početkom XX vijeka	33
Tabela 9: Balkanske željezničke pruge u upotrebi, 1870–1912.	34
I-3. Analiza bugarskih željeznica načelnika generalštaba bugarske vojske	34
Tabela 10. Telegrafi 1910. godine	35
Sl. 8. Vila Alatini u Solunu, 1913.	35
Ic. Kultura	36
Sl. 9. Čas istorije u ženskoj gimnaziji, Atina 1911.	36
I-4. Jevrejski dječak opisuje svoje školovanje u Solunu	37
Tabela 11: Nepismenost početkom XX vijeka	38
Tabela 12: Osnovne škole i učenici (krajem XIX i početkom XX vijeka)	38
Sl. 10. Jevrejske žene plešu, Solun	39
Sl. 11. <i>Tkalje</i> , Avdela 1907. godine – prvi balkanski film	39

Drugo poglavlje: Politika	41
Ila. Pokretačke ideologije	42
Mapa 1: Nacionalne aspiracije balkanskih zemalja	42
Sl. 12. Rumunska karikatura, 1913.	42
Tabela 13: Suparničke statistike o Makedoniji	43
Il-1. Očekivanja srpskog vojnika	43
Il-2. Ideologija žrtve, rumunski vojnik	44
Il-3. Turci i osmanizam	44
Il-4. Osećanja/osjećanja seljaka hrišćana prema mladoturcima u osmanskoj Makedoniji	45
Sl. 13. Komite u oblasti Kastorija, početak XX vijeka	45
Il-5. Ideja o balkanskom savezu Ivana Vazova, bugarskog pjesnika	45
Il-6. Balkanski savez prema Srpskoj socijaldemokratskoj partiji	46
A. Iz govora lidera Srpske socijaldemokratske partije Dimitrija Tucovića na antiratnim demonstracijama 1912.	46
B. Iz govora člana Socijaldemokratske partije D. Lapčevića u Narodnoj skupštini 7. (20) oktobra 1912.	46
Il-7. Izvještaj Centralnog komiteta Bugarske laburističko-socijal- demokratske partije (lijevo krilo) ISB-u, 1912.	47
Il-8. Izvještaj Socijalističke federacije Soluna poslat ISB-u, 1912.	47
Tabela 14. Ljudski resursi za vrijeme balkanskih ratova 1912–1913.	48
Il-9. Crnogorske novine o ciljevima rata, 1912.	48
Il-10. Novine vladajuće partije u Bugarskoj o srpsko-bugarskom sukobu oko Makedonije 1913.	49
Sl. 14. Albanija brani Skadar i Janjinu od majmuna – Crne Gore, tigra – Grčke i zmije – Srbije	50
Sl. 15. Rumunija pod teretom mandata evropske civilizacije	51
Il-11. Tumačenje rumunskih interesa od strane profesionalnog istoričara neposredno poslije balkanskih ratova	52
Ilb. „Istočno pitanje“	52
Il-12. Prikaz „istočnog pitanja“ jednog francuskog istoričara, 1898.	52
A. Islamizam protiv hrišćanstva	52
B. Osmansko carstvo i balkanski narodi	53
C. Evropski koncept	53
Sl. 16. <i>Divno strašilo za ptice</i> , karikatura E. Muanovića (Beograd, 1912)	54
Sl. 17. <i>Krava muzara</i> (osmanska karikatura, 1909)	55
Il-13. Uloga velikih sila, prema opisu makedonskog revolucionara iz Velesa	55
Il-14. Cirkularno pismo ruskog ministra spoljnih poslova Sazonova ruskim diplomatskim predstavnicima u inostranstvu, 18. oktobar 1912.	55
Il-15. „Dobri monarh“	56
Il-16. Članak u rumunskim novinama, 16. jun 1913. godine – dan bugarskog napada na Srbiju	56
Il-17. Odlomak iz knjige jednog rumunskog političara	56
Il-18. Podjela ratnog plijena	56
Sl. 18. <i>Evropa i bijesna đeca/djeca</i> (rumunska karikatura)	57

IIc. Očekivanje i objava rata	57
II-19. Rat se nije očekivao u Osmanskom carstvu	57
II-20. Saopštenje Đorđa I, kralja Grčke, o objavi rata Osmanskom carstvu, 5. oktobra 1912.	57
II-21. Manifest bugarskog cara Ferdinanda o objavi rata Osmanskom carstvu, 5. oktobra 1912.	58
Sl. 19. <i>Putovanje iz zadovoljstva</i> (osmanska karikatura, 5. oktobar 1912)	58
II-22. Proglas komandanta Istočne turske armije Abdulah-paše vojnicima, 8. oktobar 1912.	59
Sl. 20. <i>Balkan protiv tiranina</i> , 5. oktobar 1912. (grčka litografija)	59
II-23. Očekivanje rata u Srbiji, 8. oktobar 1912.	60
II-24. Jedan Bugarin opisuje narodno raspoloženje pred rat	60
II-25. Odlomci iz dviju novina izdanih na albanskom jeziku u inostranstvu koji iznose dva različita stava o Prvom balkanskom ratu	60
A. Iz novina izdatih u Bostonu	60
B. Iz novina izdatih u Sofiji	61
Sl. 21. Ispraćaj – u Sofiji i u Carigradu	61
II-26. Djelovi iz sporazuma o savezu između Kraljevine Grčke i Kraljevine Srbije, potpisanog 19. maja (1. juna) 1913.	62
Sl. 22. Crnogorci se raduju objavi rata, 1912.	62
II-27. Proklamacija crnogorskog kralja Nikole, 27. jula 1913.	62
II-28. Proklamacija grčkog kralja Konstantina, 21. juna 1913.	62
II-29. Novinsko i javno mnijenje u Rumuniji pred rumunsku invaziju Bugarske u Drugom balkanskom ratu	63
A. Hoćemo rat	63
B. Ogromna masa svijeta	63
Sl. 23. Hora – rumunski vojnici igraju tradicionalno rumunsko kolo na putu za Bugarsku	64
II-30. Članak u rumunskim novinama kojim se žele objasniti razlozi i ciljevi rumunskog napada na Bugarsku	64
II-31. Izjava bugarskog premijera Stojana Daneva o rumunskoj invaziji Bugarske	64

Treće poglavlje: Društva u ratu 67

IIIa. Ratni frontovi	68
Sl. 24. Bugarska vojska	68
III-1. Opis pobjede srpske vojske kod Kumanova	69
Sl. 25. Posljednji pozdrav (Kumanovska bitka)	69
III-2. Grčka vojska zauzima Solun	69
Sl. 26. Prijestolonasljednik Grčke ulazi u Solun	70
Sl. 27. Predaja turske zastave kralju Nikoli po ulasku crnogorskih trupa u Skadar, april 1913.	70
Sl. 28. Bugarski car Ferdinand na ruševinama tvrđave u Kavali	71
Sl. 29. <i>Grčko-bugarsko „bratstvo“</i> , rumunska karikatura	72
III-3. Srpski vojnik pomaže turskoj deci/djeci	72
Sl. 30. Turska deca/djeca pozdravljaju srpske vojnike, 1912.	73
III-4. Riza Nur objašnjava uzroke osmanskog poraza	73
III-5. Major Milovan Gavrilović opisuje kako je zarobio Šukri-pašu	74

III-6.	Izveštaj francuskog vojnog atašea u Sofiji o tome kako je tvrđavu u Jedrenu osvojila bugarska vojska	75
III-7.	Jedrene je palo! – članak u rumunskim novinama	75
Sl. 31.	<i>Namirenje tursko-bugarskog sukoba</i> , rumunska karikatura 1913.	75
IIIb. Život na frontu		76
III-8.	Od planine Starac do Bitolja: Dnevnik jednog obveznika Dunavske sanitetske kolone (Kumanovska bitka), koji ilustruje situaciju u srpskoj vojsci	76
III-9.	Patnje konja, po priči turskog poručnika	76
Sl. 32.	Transport ranjenih vojnika iz solunske luke	76
III-10.	Stanje bugarske vojske u Trakiji, opis jednog Francuza	77
Sl. 33.	Češki ljekar dr Jan Levit u krugu bolnice Srpskih sestara	77
III-11.	Hrvatski ljekar iznosi svoja ošecanja/osjecanja poslije posete/posjete bojištu kod rijeke Marice	77
III-12.	Izet-Fuad-paša opisuje oskudicu u hljebu u turskoj vojsci	78
III-13.	Odlomci iz šecanja/sjecanja rumunskog vojnika	79
Sl. 34.	Grčki logor kod Ksantija	79
III-14.	Odlomci iz dnevnika Vasilisa Surapasa, grčkog dobrovoljca	79
III-15.	Moral u bugarskoj vojsci, analiza bugarskog načelnika generalštaba mnogo godina poslije rata	79
III-16.	Iz šecanja/sjecanja rumunskog oficira o prelasku pontonskog mosta na Dunavu kod Korabije	80
III-17.	Susret turskih i crnogorskih vojnika u Skadru poslije predaje grada	80
IIIc. Paralelni rat		81
III-18.	Pismo Ipokrata Papavasilijua svojoj ženi Aleksandri	81
III-19.	Karnegijeva fondacija za međunarodni mir komentariše „paralelne“ gubitke poslije spaljivanja sela i egzodusa ljudi	81
Sl. 35.	Ruševine Sera	82
III-20.	Borba muslimana, oktobar 1912.	83
III-21.	Bugarska egzarhija pokušava da preobradi bugarske muslimane u hrišćane	83
Sl. 36.	Bugarski konvoj Crvenog krsta	83
III-22.	Proglas o pokrštavanju muslimana u Crnoj Gori iz Referata crnogorske Isljedne komisije za utvrđivanje zloupotreba organa vlasti na prostoru Peći, Rožaja i Đakovice 1913. godine	83
III-23.	Zvanična osuda nasilničkog postupanja bugarskog generalštaba	84
III-24.	Razaranja uzrokovana ratom u selima oko Skadra i agonija stanovništva koje pokušava da nađe „opravdanje“ za svoju patnju – prikaz Meri Edit Daram	85
Sl. 37.	Gladna sirotinja opsjeda baštu italijanskog konzulata, Skadar	85
Sl. 38.	Bugari dijele hljeb izgladnelim stanovnicima Jedrena	86
III d. Iza linije fronta		87
III-25.	Opis Beograda jednog hrvatskog dopisnika	87
III-26.	Opis Carigrada jednog francuskog novinara A. U novembru 1912. B. U martu 1913.	88 88
Sl. 39.	Dijeljenje pomoći porodicama vojnika mobilisanih u rumunsko-bugarskom ratu, 1913.	89

III-27.	Situacija u Skadru za vrijeme opsade grada, prema opisu italijanskog novinara	89
Sl. 40.	Na Cetinju – žene, деца/djeca i ranjeni vojnici	90
III-28.	Srpska žena	90
III-29.	Grkinja, pripadnica više klase, nudi svoje usluge bolničarke i govori o svojim iskustvima	91
Sl. 41.	Srkinje vježbaju gađanje iz puške, 1912.	91
Sl. 42.	Bolničarke s pacijentima, 1913.	92
Sl. 43.	Turkinje nude svoje usluge bolničarki u Carigradu, 1912.	92
III-30.	Incident između bugarskih građana i naoružanih rumunskih vojnika u bugarskoj kafani, prema priči rumunskog oficira	93
III-31.	Turci i Jevreji u Beogradu za vrijeme Prvog balkanskog rata	93
III-32.	Đeca/djeca se igraju rata u Beogradu	93
Sl. 44.	Đeca/djeca se igraju rata u Vranju, Srbija	94
Sl. 45.	Đeca/djeca kao bolničari u Podgorici	95
Sl. 46.	Srpski ženski odbor Crvenog krsta u Njujorku, organizovan radi prikupljanja pomoći za ranjenike	95
III-33.	Akcije za prikupljanje novca za „južnoslovensku braću“ u Hrvatskoj	96
Sl. 47.	Kiparski dobrovoljac u balkanskim ratovima	96
III-34.	Dobrovoljci i novčana pomoć sa Kipra	96
III-35.	Bugarski mljekadžija u Carigradu	97
Sl. 48.	Reklama za mlijeko u Grčkoj	98

Četvrto poglavlje: Frontovi i posmatrači 99

IVa. Balkanske pokrajine Osmanskog carstva 99

IV-1.	Odluke o stavu Albanije u slučaju balkanskog rata, 14. oktobar 1912.	99
IV-2.	Herbert Adam Gibons o skadarskom otporu	100
Sl. 49.	Prije napuštanja Skadra: crnogorska majka sa sinom na grobu svog muža i njegovog oca	100
IV-3.	Telegram predsjednika/predsjednika albanske privremene vlade ministrima spoljnih poslova Crne Gore, Srbije, Bugarske i Grčke, 29. novembra 1912.	100
Sl. 50.	Albanski ustanici iz Mirdite spremni da pođu u rat protiv turske vojske, 1912. (prije Balkanskog rata)	101
IV-4.	Zvanična poruka austrougarskog konzula, poslata ministarstvu spoljnih poslova Austrougarskog carstva, Valona, 30. novembra 1912.	101
IV-5.	Opasnosti razgraničenja Albanije po svjetski mir – francusko viđenje	101
IV-6.	Memorandum grupe makedonskih intelektualaca koji žive u Sankt Peterburgu, od juna 1913, upućeno „vladama i društvima savezničkih balkanskih država“	102
Sl. 51.	Grčki i srpski diplomati i vojni predstavnici na Kajmakčalanu raspravljaju o utvrđivanju granica poslije podjele Makedonije	103
IV-7.	Francuski novinar o ideji autonomije Makedonije, avgust 1912.	103

IVb. Balkanske teritorije Austrougarske 103

IV-8.	Odlomci iz knjige <i>Rat na Balkanu 1912–1913</i> , objavljene 1914. u Ljubljani, Slovenija	104
IV-9.	Slovenačko viđenje situacije u Makedoniji	104
IV-10.	<i>Obzor</i> , zagrebački dnevni list, 10. oktobar 1912.	105
Sl. 52.	Hrvatska karikatura	105

IV-11.	Pokrajinska habsburška vlast uvodi posebne mjere u Bosni i Hercegovini	106
IV-12.	Ograničavanje dobrovoljačkog pokreta u Bosni i Hercegovini	106
IV-13.	Srpski dobrovoljci u Bosni i Hercegovini	106
Peto poglavlje: Poslije rata		109
Va. Političke posljedice		109
Tabela 15: Područje i populacija balkanskih država prije i poslije rata		109
Mape 2 i 3: Teritorijalne promjene na Balkanu		
	Londonški i Bukureštanski mirovni sporazum	110
V-1.	<i>Finis Turquiae? (Da li je Turska gotova?)</i> – komentar francuskog novinara, februara 1913.	111
V-2.	Odlomak iz članka u bugarskim novinama, 26. jul 1913.	111
V-3.	Iz govora Jovana Skerlića, pisca i narodnog poslanika u Narodnoj skupštini Srbije, 18. oktobra 1913.	111
Sl. 53.	<i>Oslobođenje porobljene Grčke</i> (grčka litografija)	112
Sl. 54.	<i>Bukureštanska mirovna konferencija</i> – rumunska karikatura	113
V-4.	Kako posljedice balkanskih ratova po Rumuniju vidi rumunski historičar Konstantin Kiritesku	113
Sl. 55.	Zastave velikih sila na skadarskoj tvrđavi, maj 1913.	113
Sl. 56.	Srpska vojska u Bitolju	114
V-5.	Martulkovljevo šećanje/sjećanje o prvom susretu srpske vojske i građana njegovog rodnog grada Velesa, u jesen 1912.	114
Sl. 57.	Promjena imena gradova: Uskub u Skoplje	114
V-6.	Srpski kralj Petar obećava jednaka prava svim narodima različitog etničkog porijekla koji žive na teritorijama pripojenim Srbiji	115
V-7.	Iz proklamacije crnogorskog kralja Nikole nakon zaključenja ugovora o miru u Londonu, 21. novembra 1913.	115
V-8.	Članak u rumunskim novinama o reakcijama naroda upravo pripojene južne Dobrudže, kao rezultat Drugog balkanskog rata	115
V-9.	Bugarski nacionalni interesi	116
Vb. Socijalno-ekonomski rezultati		116
Tabela 16: Gubici u balkanskim ratovima		116
Sl. 58.	<i>Veličanje Balkanskog rata</i> – rumunska karikatura	117
V-10.	Gubici srpske vojske u balkanskim ratovima	118
V-11.	Prvi svjetski rat: drugačiji rat	118
V-12.	Nova Srbija – rezultati popisa stanovništva	118
Sl. 59.	Izbjeglice	119
Sl. 60.	Izbjeglice	119
V-13.	Broj i smještaj izbjeglica u Bugarskoj, prema izvještaju premijera V. Radoslavova na 17. sjednici Narodne skupštine	119
V-14.	Muslimanske izbjeglice u Solunu	119
Tabela 17: Balkanski doseljenici u Tursku		120
V-15.	Ekonomske posljedice po Solun, prema opisu Socijalističke federacije Soluna, 1913.	120

Vc. Ideološke posljedice	121
V-16. Iz čitanke za peti razred osnovne škole, 1914.	121
Sl. 61. Naslovna strana čitanke za peti razred osnovne škole	121
V-17. Kritički komentar na grčke udžbenike, iz izvještaja pedagoga i pobornika narodnog jezika, D. Glinosa, napisan 1926.	121
V-18. Članak iz crnogorske štampe o predaji Skadra velikim silama	122
V-19. Radikalizacija nacionalnih oštećenja/osjećanja u Bugarskoj, poslije poezije Ivana Vazova	122
V-20. Odlomak iz šećanja/sjećanja Mihaila Mađarova, bugarskog političara iz Narodne partije, u kom on govori o svom bolu zbog sinovljeve smrti	123
V-21. Komentar Antuna Gustava Matoša, poznatog hrvatskog pisca, u kom on govori o svom bolu zbog izgubljenih srpskih prijatelja	124
V-22. Rezultati ratova viđeni od strane Međunarodne komisije za istraživanje uzroka i načina ratovanja u balkanskim ratovima	124
V-23. Oblast Kilkis poslije balkanskih ratova	125
A. Oštećenja/osjećanja Turčina Iboš-age	125
B. Susret s jednim Bugarinom	125
V-24. <i>Strah</i> – roman Nekatija Kumalija o nasljeđu balkanskih ratova	126
Mapa 4: Jugoistočna Evropa poslije balkanskih ratova	127

Bibliografija	129
----------------------	-----

Balkanski ratovi 1912–1913. imaju izuzetan značaj za istoriju jugoistočne Evrope XX vijeka. Njihove dugoročne posljedice decenijama su se ošebile/osjećale u političkom, socijalno-ekonomskom i kulturnom razvoju, a neke su i danas predmet naučnih, pa i javnih rasprava. Istoriografije zemalja učesnica u tim ratovima nude nam protivurječna tumačenja, koja su različita ne samo između tih zemalja već i unutar njih samih. U zemljama kao što su Bugarska i Turska, trauma poraza pokrenula je traganje za „odgovornostima“, a identifikacija „uzroka“ rata imala je politički cilj. U Srbiji i Grčkoj, ratnim „pobjednicama“, balkanski ratovi su iz različitih razloga bili dio jednog šireg okvira u koji je spadao i Prvi svjetski rat za Srbiju, a za Grčku rat u Maloj Aziji.

Korijeni balkanskih ratova leže u posljedicama rusko-turskog rata 1877–1878. koji je obilježio kraj „istočne krize“ 1875–1878, jedne od najvećih kriza u istoriji takozvanog „istočnog pitanja“. To pitanje sastojalo se od tri glavna elementa: diplomatske borbe između velikih sila oko uticaja nad osmanskim teritorijama, postupene propasti sultanovog carstva i nacionalnih oslobodilačkih pokreta balkanskih naroda za uspostavljanje nacionalnih država. Krizu između 1875. i 1878. godine riješile su velike sile na Berlinskom kongresu, proglašivši nezavisnost Crne Gore, Rumunije i Srbije – koje su sve, kao i Grčka, dobile nove teritorije – i stvorivši kneževinu Bugarsku i autonomnu pokrajinu Istočnu Rumeliju. Reforme i autonomija morale su biti sprovedene i u drugim evropskim zemljama Visoke porte: u Albaniji, Makedoniji, Epiru itd. Kipar je bio prepušten britanskoj administraciji, dok je Austougarska okupirala Bosnu i Hercegovinu i Novi Pazar.

Međutim, Berlinski mirovni sporazum je doveo do niza sukoba i napetosti među balkanskim narodima, jer se pri stvaranju novih granica nije držao etničkih principa. Na mnogim mjestima đe/gdje su vjekovima živjeli ljudi različitih nacionalnosti, taj sporazum je bio nesprovodiv. Nijedna balkanska zemlja nije postigla nacionalno ujedinjenje unutar svoje države, a ono je postalo glavni cilj spoljne politike svake od njih. Posljedice tog nastojanja bile su sljedeće krize: ujedinjenje Istočne Rumelije i Bugarske i kao njegova posljedica srpsko–bugarski rat 1855, grčko–turski rat 1897, ustanak u Makedoniji 1903, aneksija Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske i proglašenje nezavisnosti Bugarske 1908, albanski ustanak 1910–1912, i još neke manje tenzije.

Ipak je glavna tendencija u istoriji balkanskih zemalja bila miran razvoj i modernizacija. Ulagani su napori u uspostavljanje modernih liberalnih ustavnih institucija i političkih sistema, u širenje komunikacionih mreža sa naglaskom na željeznicu i izgradnju puteva, u razvoj industrije i aktiviranje unutrašnjih i spoljašnjih trgovačkih veza. Balkanske zemlje su se u svakom pogledu suočavale s integracijom u Evropu. To je stvorilo duh nadmetanja i progresa. Nacionalna kultura bila je jedna od glavnih oblasti modernizacije i nadmetanja i tu je država djelovala kao ključni graditelj nacionalnog identiteta. Kako su balkanske zemlje gradile svoje nacionalne države, došlo je vrijeme da konsoliduju svoje nacije. Sredstva korišćena u tu svrhu bila su narodno obrazovanje, nacionalni praznici i proslave, vojna služba, nacionalne crkve. Duh nacionalizma dominirao je svakim događajem i procesom.

Istovremeno, sve balkanske zemlje su se trudile da osiguraju svoju egzistenciju stvarajući perspektivu za dalje širenje svojih teritorija na račun sušeda/susjeda, a najviše na račun Osmanskog carstva. Motivacija za ovo varirala je od etnografskih, geopolitičkih i ekonomskih realnosti do istorijskih i kulturnih prava. Najefikasniji instrumenti ove politike državnog nacionalizma bile su miletske škole, komunalne strukture u osmanskim pokrajinama u Evropi i sukob između Vaseljenske patrijaršije i Bugarske egzarhije. Njih su podržavali svi građanski i iredentistički pokretači.

Tokom prve decenije XX vijeka situacija u Evropi doprinosila je ovakvom razvoju događaja. Sistem dva antagonistička vojna bloka, Antanta i Centralne sile, snažno je uticao na međubalkanske veze. Trka

u naoružavanju i militarizam postali su glavna odlika i društava jugoistočne Evrope. Ratni budžeti vlada zemalja jugoistočne Evrope iznosili su trećinu državnog budžeta. Udvostručile su svoje vojske i nabavile novo naoružanje iz Evrope. Sve je bilo spremno za rat. Pod stalnim pritiskom Antante, a najviše Rusije, postala je vrlo popularna ideja o stvaranju balkanskog saveza koji bi riješio zajedničke probleme svih balkanskih zemalja. Italijansko–turski rat 1911–1912, koji se završio italijanskim zauzećem Libije i Dodekaneza, i permanentna nestabilnost u evropskim osmanskim teritorijama još više su požurivali balkanske političare.

Raspad Osmanskog carstva ubrzan je poslije Mladoturske revolucije 1908. godine. Turski nacionalizam organizacije „Jedinstvo i napredak“ ojačao je hrišćansko neprijateljstvo, udaljujući od sebe jedini narod tradicionalno lojalan režimu, Albance. Albanski ustanak 1911. predkazao je radikalnu promjenu u ravnoteži sila na Balkanu. Velike sile, naročito Italija i Austrougarska, bile su zabrinute za sudbinu Albanije dok su susjedne/susjedne balkanske zemlje imale druge ambicije u istoj regiji. Prije košmarne podjele među susjedima/susjedima – što je bila moguća perspektiva i za Albaniju poslije osmanskog poraza u italijansko-turskom ratu – albanske vođe su se odlučile na veliki ustanak radi obezbjeđivanja svog autonomnog položaja. Sredinom jula 1912, albanski ustanici su porazili tursku vojsku, a 30. jula su zahtijevali raspuštanje osmanskog parlamenta u roku od 48 sati.

Februara 1912. godine potpisan je pakt o savezništvu između Srbije i Bugarske, a maja iste godine sličan pakt između Grčke i Bugarske. Avgusta 1912. postignut je usmeni dogovor između Bugarske i Crne Gore. Pokušaji da se Rumunija uključi u Balkanski savez ostali su bezuspješni. Savez je sklopljen pod strogim nadzorom Antante, s idejom da se iskoristi u predstojećem svjetskom ratu. Međutim, interesi balkanskih saveznika osujetili su taj plan. Preuzeli su inicijativu i zatražili reforme od osmanske vlade kao i autonomiju u Albaniji i Makedoniji. Kad je Porta to odbila, početkom oktobra 1912, počeo je rat uprkos naporima velikih sila da ga odlože.

Do početka novembra, do kraja prve faze rata, balkanski saveznici su pobjeđivali. Bugarska vojska se približila Carigradu i Solunu, grčka vojska je ušla u Solun i držala pod kontrolom Epir i dio Makedonije, srpska je zauzela Kosovo, Novi Pazar, ševernu/sjevernu Albaniju i dio Makedonije. Crnogorska vojska zauzela je dio Sandžaka i Metohiju. Grčka ratna mornarica je paralisala osmanske komunikacije u Egejskom moru, dok je bugarska ratna mornarica uradila isto u Crnom moru. Krajem novembra potpisano je primirje, ali bez Grčke, koja je nastavila rat zauzimajući ostrva Lemnos, Lezbos, Hios i Samos u istočnom Egeju, i dalje napredujući prema južnoj Albaniji.

Mirovni pregovori započeti su u decembru 1912. u Londonu, đe/gdje su ambasadori velikih sila zasijedali razrađujući uslove mira. Balkanski saveznici su pokušali da dobiju sve evropske osmanske teritorije zapadno od linije Enos–Midija, kao i egejska ostrva zajedno sa Kritom. Porta je predložila da Makedonija i Albanija dobiju autonomiju, ali da ona sama ne izgubi nijednu teritoriju. Sporazum koji su predložile velike sile bio je sličan prijedlogu saveznika. To je dovelo do državnog udara u Carigradu i vlada je sredinom januara 1913. prekinula pregovore i obnovila neprijateljstva.

Druga faza rata trajala je gotovo tri mjeseca. Osmanske protivnapade u istočnoj Trakiji odbila je bugarska vojska; crnogorska vojska je zauzela utvrđenje Skadar, a grčka utvrđenje Janjinu, dok je bugarska vojska zapošela/zaposjela Jedrene.

Mirovni pregovori u Londonu obnovljeni su i 17. maja 1913. godine – potpisan je mir. Saveznici su dobili sve osmanske teritorije u Evropi zapadno od linije Enos–Midija i ostrvo Krit. Podjela dobitka među državama postala je veliki problem, koji je doveo do raspada Balkanskog saveza. Rumunija je zahtijevala nadoknadu u južnoj Dobrudži. Bugarska je u početku to odbijala, ali je kasnije, aprila 1913, na konferenciji u Sankt Peterburgu pristala da ustupi grad Silistriju. A prava podjela ratnog plijena tek je predstojala.

Svi balkanski državnici, naoružani svim mogućim argumentima, zahtijevali su sve više teritorija. „Jabuka razdora“ bila je Makedonija, đe/gdje se teritorijalno razgraničenje pokazalo gotovo nerješivim problemom. Dok je podjela između Srbije i Grčke bila lakša, aspiracije Bugarske bile su horizontalne, presijecajući grčke i

srpske okupacione zone. U balkanskim državama opozicione partije bile su ekstremno radikalne i zahtijevale su novi rat, ovog puta protiv bivših saveznika.

Grčka i Srbija su 19. maja 1913. godine potpisale pakt o savezništvu i postigle opsežan teritorijalni sporazum. Pokušaj Rusije da se održi još jedna konferencija balkanskih predsjednika/predsjednika vlada u Sankt Peterburgu u cilju rješavanja teritorijalnih sporova bio je zakasnio i bezuspješan. Bugarski car Ferdinand je 16. juna 1913. naredio generalu Savovu da napadne srpske i grčke linije fronta u Makedoniji. Počeo je Drugi balkanski rat. Grčka, Srbija i Crna Gora objavile su rat Bugarskoj, a Rumunija ih je podržala. I Osmansko carstvo je podiglo vojsku protiv Bugarske. Poslije više od mjesec dana žestokih borbi, velike sile su opet intervenisale i zaustavile vojna dejstva. Mirovni ugovori potpisani u Bukureštu i Carigradu donijeli su novi teritorijalni sporazum u jugoistočnoj Evropi. Rumunija je uzela južnu Dobrudžu, Srbija Kosovo, Novi Pazar i vardarsku Makedoniju. Grčka je dobila Epir, egejsku Makedoniju i Krit. Crna Gora je dobila gradove: Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Rožaje, Plav, Peć i Đakovicu. Bugarska je uzela pirejsku Makedoniju i zapadnu Trakiju. Osmansko carstvo je povratilo istočnu Trakiju. Albanija je proglašena nezavisnom državom.

Balkanski ratovi su stvorili novu situaciju na poluostrvu. Nijedna zemlja nije bila potpuno zadovoljna novim granicama, mada je u Osmanskom carstvu, u Bugarskoj i u Albaniji nezadovoljstvo bilo najveće. Grčka je zahtijevala ostrva u Egejskom moru, Srbija izlaz na more i Bosnu i Hercegovinu; Crna Gora je htjela Skadar, a Rumunija je bila zainteresovana za Transilvaniju i Besarabiju. Ove aspiracije su oblikovale politiku balkanskih država u vrijeme izbijanja Prvog svjetskog rata, koji je počeo na Balkanu i koji su mnogi savremeni historičari smatrali novim balkanskim ratom u koji su se ovog puta umiješale i velike sile.

Istovremeno, balkanski ratovi su sobom donijeli mržnju, sumnju i strah među balkanske narode. Narodne priče su izbrisale lična šecanja/sječanja i ošecanje/osječanje zajedništva među sušednim/susjednim zemljama, stvarajući neprijateljsku sliku. Psihološka trauma ratova koji su u svakoj od zaraćenih zemalja trajali dugo, sjedinila se sa novom traumom koju je izazvao Prvi svjetski rat i koja je bila posebno izražena u Osmanskom carstvu i u Bugarskoj. Decenijama su je prenosile izbjegličke porodice i tako uticale na zajedničko šecanje/sječanje svih balkanskih naroda. Ratovi su na tom temelju razvijali nacionalno ošecanje/osječanje i nacionalni identitet, jačajući ideju nacionalne solidarnosti i zajedničke sudbine.

Cilj ove istorijske čitanke jeste raskid sa tradicionalnim načinom prezentovanja balkanskih ratova, u školama i na univerzitetima, kao pretežno političkih događaja u kojima su glavne figure kraljevi, ministri i generali. Naravno, oni su igrali značajne uloge, ali su u vojnim operacijama učestvovali nižerangirani ljudi, koji su u svakodnevnom životu bili civili, a ratovi su uticali na svakodnevni život cijelog društva. Uobičajeno poimanje da rat predstavljaju samo bojišta, pobjede i poraze ima malo veze sa realnošću, jer su i obični ljudi u pozadini živjeli teško i u stalnom strahu da će izgubiti svoje najmilije. U tim teškim vremenima bilo je mnogo okrutnosti i zvjerstava, ali i mnogo humanosti i solidarnosti. Čak i u rovovima pod unakrsnom vatrom ljudi su u zajedničkoj patnji uspostavljali veze preko borbenih linija.

Naša ideja je da pokažemo razne vidove rata i način na koji su ih doživljavale različite grupe ljudi širom jugoistočne Evrope. Taj uporedni pristup će nam pomoći da razumijemo različito gledanje na istorijske procese, uzimajući u obzir ne samo drugačije pozicije država i naroda već i različite trendove unutar jednog društva koje se, po definiciji, smatra „homogenim“. Upoređivanjem različitih savremenih i modernih stanovišta izbjeci ćemo iluziju „monolitne“ istorije u kojoj se relativnost „istine“ vidi kao prepreka za razumijevanje prošlosti.

Ovu istorijsku čitanku treba čitati uporedo i paralelno s ostalim trima. Prvo, ona je dodatak Istorijskoj čitanci 1 koja opisuje početak raspada Osmanskog carstva. Drugo, ona se preklapa sa Istorijskom čitankom 2 koja prati proces stvaranja država u jugoistočnoj Evropi. Balkanski ratovi su bili važna epizoda u konsolidovanju balkanskih nacionalnih država i u kulminaciji suprotstavljenih nacionalizama. I najzad, Istorijska čitanka 4, koja pokriva Drugi svjetski rat, može se koristiti kao tačka upućivanja na ostale tri radi boljeg razumijevanja fenomena rata i ratnog iskustva u XX vijeku.

Hronologija

God.	Mjesec	Događaj
1911.	ljetno	Oživljavanje albanskog nacionalnog pokreta
	sredina jula	Napad Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO) u Štipu, Makedonija. Osmanske protivmjere podstiču početne razgovore između Bugarske i Srbije.
	16. septembar	Italija objavljuje rat Osmanskom carstvu zbog pripajanja Libije.
1912.	29. februar	Potpisan srpsko-bugarski ugovor o odbrambenom savezu.
	16. maj	Tajni bugarsko-grčki mirovni sporazum o odbrambenom savezu
	21–27. maj	Italija preuzima ostrva Dodekanez.
	19. jul	Napad VMRO-a u Kozani, Makedonija. Osmanske protivmjere razjaruju balkanske hrišćanske države.
	30. jul	Albanski pobunjenici zahtijevaju raspuštanje Osmanskog parlamenta u roku od 48 sati i uručuju zahtjev za autonomiju (da vilajeti Skadar, Kosovo, Janjina i Bitolj budu ujedinjeni u jednu pokrajinu; da albanski vojnici služe samo u toj pokrajini; da albanski bude jezik administracije i obrazovanja; da svi Albanci imaju pravo da nose oružje).
	15. avgust (oko)	Usmeni sporazum između Bugarske, Srbije i Crne Gore: Bugarska daje vojni zajam Crnoj Gori i plaća crnogorsku vojsku u vrijeme rata. Crna Gora pristaje da zarati protiv Porte bez provokacije.
	15. septembar	Srpska vlada izdaje tajno uputstvo broj 5669 svojim ambasadama da djeluju u cilju pripajanja Ohrida i Prilepa Srbiji.
	17. septembar	Ultimatum Balkanskog saveza (Bugarska, Grčka, Srbija) Porti: neodložna autonomija Makedonije prema Berlinskom mirovnom sporazumu. Vanredno stanje i opšta mobilizacija objavljena u Turskoj i u balkanskim zemljama (18. septembar)
	18. septembar	Osnivanje 70 malih grupa aktivista VMRO-a u Sofiji za izviđanje i sabotaže u Makedoniji i Trakiji
	22. septembar	Tajna konvencija između Bugarske i Grčke
	23. septembar	Osnivanje Makedonsko-jedrenskog VAD-a (dobrovoljačkog odreda) od izbjeglica generala Petra Darvingova – oko 14.600 učesnika
	26. septembar	Crnogorska vojska započinje ratna dejstva protiv Porte.
	28. septembar	Crnogorska armija oslobodila Bijelo Polje.
	2. oktobar	Mirovni sporazum između Italije i Osmanskog carstva potpisan u Ušiju
	3. oktobar	Porta odbacuje ultimatum i prekida diplomatske odnose sa Srbijom, Bugarskom i Crnom Gorom, ali pokušava da popravi odnose sa Grčkom.

1912.	4. oktobar	Osmansko carstvo objavljuje rat saveznicima. Sljedećeg dana Bugarska, Grčka, Crna Gora i Srbija (7. oktobra) objavljuju rat Porti. Početak vojnih dejstava. Rumunija objavljuje neutralnost.
	7–15. oktobar	Bugarska vojska zauzima Istočne Rodope i zaustavlja osmansku kontraofanzivu (15–25. oktobar).
	8–13. oktobar	Prva i Treća bugarska armija probijaju prvi osmanski odbrambeni front Eskipolos - Petra, zauzimaju Lozengrad, a Druga bugarska armija opkoljava Jedrene. 13. oktobra srpska vojska zauzima Skoplje, Kumanovo, Veles i Štip u Makedoniji.
	9–10. oktobar	Grčka vojska dobija bitku kod Sarantaporosa.
	15. oktobar	Uvođenje srpskog administrativnog sistema na novim teritorijama u Makedoniji i na Kosovu. Crnogorska armija zauzima Pljevlja.
	16. oktobar	Prvo bombardovanje iz aviona u istoriji ratovanja u Evropi – bugarska avijacija bombarduje jedrensko utvrđenje.
	17. oktobar	Crnogorska armija oslobodila Peć.
	17–20. oktobar	Prva i Treća bugarska armija probijaju drugi osmanski odbrambeni front kod Lile Burgas – Bunarhisara.
	19–20. oktobar	Grčka vojska dobija bitku kod Janice.
	27. oktobar	U Rumuniji formirana nova vlada na čelu sa Titu Majoreskuom.
	28. oktobar	Grčka vojska ulazi u Solun (predat 27. oktobra) ujutro, a bugarska Rilska divizija po podne. Početak spora oko Soluna
	29. oktobar	Porta traži primirje u Sofiji, ali kralj Ferdinand I primorava bugarsku vladu da zanemari taj prijedlog i prikrije ga od saveznika.
	1. novembar	Početak pokrštavanja Pomaka u Rodopima. Misija zvanične bugarske crkve poslata u decembru.
	4–5. novembar	Prva i Treća bugarska armija vrše neuspješan napad na osmanski odbrambeni front kod Čataldže
	4–9. novembar	Deklaracije Centralnog komiteta VMRO-a protiv srpskih i grčkih aktivnosti u Makedoniji
	9. novembar	Uvođenje bugarske administracije na novim teritorijama
	14. novembar	Makedonsko-jedrenski dobrovoljački odredi porazili osmanske snage u zapadnoj Trakiji.
	18. novembar	Makedonsko-rumunsko društvo vrši pritisak na vladu da nešto preduzme.
	20. novembar	Primirje između saveznika i Porte. Grčka odbacuje primirje i nastavlja vojna dejstva u severnom/sjevernom Epiru.

1912.	20–21. novembar	Prvi sukobi između bugarske i grčke vojske nedaleko od Soluna, izgladjeni krajem mjeseca
	28. novembar	Nacionalni kongres u Valoni proglašava nezavisnost Albanije.
	3. decembar	Grčko-turska pomorska bitka kod ostrva Eli
	3–24. decembar	Londonska mirovna konferencija. Saveznici traže osmanske pokrajine u Evropi zapadno od linije Enos – Midija i ostrvo Krit. Porta predlaže da se da autonomija Makedoniji i odbija da preda teritorije. Na dan Božića Porta se povlači iz pregovora, velike sile vrše pritisak (nota od 4. januara 1913) i prijedlog saveznika biva prihvaćen. Londonska konferencija ambasadora najavljuje da Albanija treba da postane nezavisna država (20. decembar).
	8–17. decembar	Propala bugarska tajna misija u Carigradu radi separatnog mira sa Osmanskim carstvom
1913.	5. januar	Grčko-turska pomorska bitka kod Lemnosa
	16. januar	Bugarsko-rumunski protokol u Londonu za korigovanje teritorija u Dobrudži. Pod pritiskom Rusije, Sofija je spremna da koriguje granicu.
	21. januar	Porta osuđuje primirje i kreće u neprijateljstva s pokličem „Sofija ili smrt!“.
	26–28. januar	Osmanske kontranapade u Galipolju i Čataldži i iskrcavanje u Šarkeju odbija bugarska vojska.
	30. jan–2. feb.	Bezuspješni bugarsko-rumunski pregovori o Dobrudži u Sofiji
	5. februar	Obnavlja se tajni mirovni sporazum između Rumunije i Austrougarske.
	21. februar	Grčka vojska zauzima Janjinu. Bugarsko-grčki incidenti kod Nigrite.
	5. mart	Ubistvo grčkog kralja Đorđa I u Solunu
	2. i 11–13. mart	Bugarska vojska zauzima Jedrene.
	18. mart – 26. april	Konferencija velikih sila u Sankt Peterburgu o sporu oko Dobrudže. Bugarska predaje Silistriju Rumuniji i garantuje prava Vlaha u Makedoniji, ali tenzije ne prestaju.
	10. april	Crnogorska vojska zauzima utvrđenje Skadar.
	11. april	Crnogorska vojska zauzela Skadar.
	13. april	Primirje između Porte i Balkanskog saveza

	22. april	Potpisan grčko-srpski protokol, a za njim i vojni pakt (1. maj 1913).
	19–21. maj	Na sastancima bugarsko-grčke komisije o razgraničenju u Solunu postignut sporazum. Do kraja mjeseca razgraničenja su, sa nekoliko izuzetaka, dovršena.
1913.	1. maj	Pod ultimatumom, Crna Gora predala Skadar trupama Velikih sila.
	17. maj	Londonski mirovni sporazum
	19. maj	Grčko-srpski sporazum u Solunu
	26. maj	Crna Gora stala na stranu Srbije u ratu protiv Bugarske i poslala Srbiji u pomoć odred od 12 000 vojnika.
	30. maj	Srbija prekida željezničke veze sa Bugarskom.
	1. jun	Bugarski predsjednik/predsjednik vlade Ivan Gešov daje ostavku, a smjenjuje ga Stojan Danev. N. Pašić podnosi ostavku u Beogradu. Objema ostavkama vrši se pritisak na Rusiju u vezi sa nagodbom o arbitraži.
	5–13. jun	Bugarsko-srpski vojni sukobi oko Zletova
	15. jun	Tikveški ustanak VMRO-a, u pozadini srpske vojske, uz pristanak bugarske komande
	16. jun	Po tajnoj komandi cara Ferdinanda I, bugarska vojska napada srpsku kako bi pomogla pobunjenicima. Drugi dio bugarske vojske zauzima luku Leftera i granatira grčke krstarice. Početak Drugog balkanskog rata
	18. jun	Bugarska vlada odlaže sva vojna dejstva, smjenjuje glavnomandujućeg bugarske vojske i postavlja na to mjesto proruski orijentisanog generala Radka Dimitrieva. Ruska vlada predlaže konferenciju.
	19–21. jun	Bugarsko-grčka bitka kod Kilkisa
	21. jun – 11. jul	Grčka ofanziva u istočnoj Makedoniji stiže do Simitlija (13. jul), đe/gdje je zaustavlja bugarska vojska. Grčka vojska zauzima zapadnu Trakiju 15. jula.
	22–28. jun	Bugarska vojska zauzima Pirot u Srbiji.
	28. jun	Rumunija objavljuje rat Bugarskoj i do 5. jula bez otpora zauzima ševernu/sjevernu Bugarsku. Austrougarska zaustavlja napredovanje Rumunije 11. jula
	30. jun	Porta počinje napredovanje u istočnoj Trakiji i zauzima Jedrene (10. jul).
	3. jul	Rumunska vojska okupira Varnu u Bugarskoj 6. jula. Rumunski konjički odred stiže u Sofiju.
	4. jul	Osnovana nova proaustrijska bugarska vlada na čelu sa Vasilom Radoslavovim
	13. jul	Muslimanski ustanak u zapadnoj Trakiji protiv povlačenja bugarske vojske i grčkog napredovanja – „republika Đumurđina/Komotini“
	15–17. jul	Bugarska kontraofanziva protiv grčke vojske kod Kresne

	29. jul	Konferencija ambasadora odlučuje da Albanija treba da bude „nezavisna, suverena kneževina“. Velike sile biraju princa Vilhelma fon Vida, 35-godišnjeg njemačkog kapetana u vojsci, za vladara Albanije. Trećeg septembra 1914. princ Vilhelm bježi iz zemlje.
1913.	17. jul – 16. avgust	Konferencija mira u Bukureštu; 18. jula primirje
	25. jul – 15. avgust	Evakuacija rumunske vojske iz Bugarske
	16. septembar	Carigradski mirovni sporazum između Bugarske i Porte. Porta ponovo uzima istočnu Trakiju sa korigovanjem granice u korist Bugarske, koja uzima zapadnu Trakiju.
	1. novembar	Mirovni sporazum između Grčke i Porte potpisan u Atini.
	19. decembar	Firentinski protokol. Granična komisija, koju je postavila Londonska konferencija ambasadora, određuje albansku južnu granicu i Albaniji dodjeljuje Korču i Đirokastru koje je okupirala Grčka.
1914.	13. februar	Grčka dobija sva ostrva u istočnom Egeju osim Ivrosa, Tenedosa i Kasteloriza i povlači vojsku sa teritorija dodijeljenih Albaniji.
	28. februar	Grci iz južne Albanije (koju oni zovu severni/sjeverni Epir) proglašavaju nezavisnost pod vođstvom G. C. Zografosa, bivšeg ministra inostranih poslova Grčke.
	28. jul	Atentat na prijestolonasljednika Franca Ferdinanda u Sarajevu, Bosna. Početak „julske krize“
	1. avgust	Austrougarska objavljuje rat Srbiji – izbijaju Prvi svjetski rat. Sve druge balkanske zemlje ostaju neutralne.

PRVO POGLAVLJE

Ekonomije i društva

Iako su ratovi s početka XX vijeka (balkanski ratovi i Prvi svjetski rat) uglavnom tumačeni u svjetlu rastućeg nacionalizma u Evropi, oni se ne mogu u potpunosti razumjeti oslanjajući se isključivo na politiku i ideologije. Neophodno je dublje razumijevanje ekonomskih i društvenih promjena, i na globalnom i na lokalnom planu, da bismo problematizovali naše viđenje rata koji je izmijenio mapu jugoistočne Evrope.

Krajem XIX i početkom XX vijeka sve balkanske države su, uprkos međusobnim razlikama u organizaciji društva, ekonomiji i političkom sistemu, bile primjer brzog društveno-ekonomskog razvoja. Porast stanovništva i razvoj gradova, impresivna izgradnja, industrijski razvoj, aktivne trgovačke veze i širenje obrazovanja bili su najvažniji pravci u procesu modernizacije. Ta tendencija išla je rame uz rame s razvojem vojske i ratne mornarice i sa pravom trkom u naoružavanju u decenijama prije balkanskih ratova.

Druga strana privrednog rasta bili su sve veći vladini zajmovi i dugovanja balkanskih zemalja. Tako su nacionalne ekonomije došle pod stranu kontrolu ili da bi izbjegle bankrot ili kao posljedica bankrota (slučaj Grčke 1893). I Osmansko carstvo i balkanske države bili su izloženi snažnom prodoru zapadne ekonomije – prema riječima L. S. Stavrianosa – „u vrijeme imperijalizma i kapitalizma“, koje je karakterisala „trka za kolonije“ i potraga za stranim tržištima od strane industrijalizovanog Zapada.

Vladini zajmovi najviše su se koristili za gradnju željeznica što je zadovoljavalo ekonomske i političke interese Zapada u jugoistočnoj Evropi. Britanski interesi su davali prednost željezničkim prugama u odnosu na pomorske luke ka unutrašnjosti Balkana, jer bi to olakšalo britansku trgovinu s poluostrvom. Austrija je, pak, bila zainteresovana za gradnju pruge od sjevera/sjevera ka jugu kroz Bosnu i Srbiju prema Solunu. Poslije Krimskog rata na Balkanu je počela izgradnja željeznica što je odslikavalo izrazito zapadnjački model privrednog razvoja, ali i sukobljene ekonomske i političke interese velikih sila.

Osim toga, pojava tržišne ekonomije i prelazak sa tradicionalne na novčanu ekonomiju, kao i prenaseljenost, nepovoljno su uticali na balkanske seljake koji su ostali bez zemlje i bili primorani na emigraciju. Industrijski razvoj bio je prilično spor i sve balkanske zemlje ostale su pretežno poljoprivredne.

Međutim, urbanizacija, pojava novih tehnologija, nov način transporta i masovno osnovno školovanje, znatno su uticali na život ljudi ne samo u gradovima već i u selima. Nove ideje u svakodnevnom životu i promjene u načinu života, zajedno sa uspostavljanjem moderne birokratske države, podrivale su tradicionalno društvo.

Ovo poglavlje daje opšti pregled predratnih balkanskih društava u poređenju sa paralelnim promjenama u zapadnoj, centralnoj i južnoj Evropi. Prvi dio je fokusiran na demografske i društvene probleme, na ljude koji žive u tradicionalnim multietničkim gradovima kao što je Solun – tipična poliglotska osmanska luka – na ljude koji odlaze u Ameriku slijedeći svoj san o boljem životu, na seljake koji obrađuju zemlju ili gaje ovce. U drugom dijelu, privredni razvoj se dokumentuje kroz različite aspekte kao što su državni budžeti, trgovinski odnosi, poljoprivreda, industrija i izgradnja željeznica. I na kraju, u trećem dijelu, bilježimo kulturne i tehnološke promjene koje su znatno uticale na život ljudi. Školovanje i pismenost, bioskop i telegraf, bicikli i nove razonode, samo su dio onog što će nam pomoći da bolje razumijemo deceniju prije balkanskih ratova.

Ia. Ljudi

Tabela 1
Porast balkanskog stanovništva, 1878–1912.

	Rumunija	Bugarska	Srbija	Grčka
Datum popisa	(u hiljadama)			
1878-79.	4.836			1.679
1880.		2.823		
1884.			1.902	
1887.		3.154		
1889-90.	5.038		2.162	2.187 ¹
1892.		3.311		
1894.	5.406			
1895–96.			2.312	2.434
1899-1900.	5.957	3.744	2.494	
1905.		4.036	2.689	
1907.				2.632
1910.		4.338	2.912	
1912.	7.235			

Izvor: Jackson-Lampe, str. 166

Izračunajte stopu porasta u svakoj zemlji. Uporedite svoje rezultate i pokušajte da objasnite razlike između zemalja. Koji faktori su uticali na porast stanovništva u balkanskim zemljama?

► **Sl. 1. Monastir/Bitolj**

Nacionalni istorijski muzej, Atina, K2 1581.

Kojim religijama pripadaju ljudi koji žive u ovom gradu?

¹ Grčka je pripojila pokrajine Tesaliju i Artu 1881, što objašnjava njen porast stanovništva. Generalno gledano, treba uzeti u obzir izmjene u granicama između država u tom periodu kako bismo bolje ocijenili demografske promjene.

Tabela 2
Stanovništvo u gradovima i prijestonicama balkanskih nacionalnih država, 1860–1910.

	Rumunija		Bugarska		Srbija		Grčka	
	ukup. stan. u hiljadama	urbano %	ukup. stan.	urbano %	ukup. stan.	urbano %	ukup. stan.	urbano %
1860–61.	3.918	12						
1874.					1.354	11		
1877–79.	4.486				1.700		1.654	18
1884.	4.862		3.024	18	1.902	12		
1889–90.	5.318	17	3.232	19	2.162	13	2.187	
1895–96.	5.710		3.441		2.312	14	2.434	
1899–1900.	5.957	19	3.716	19	1.493	14		
1907.	6.684						2.632	
1910.	6.996	18	4.306	19	2.912	14		24
	urb. stan.	Bukurešt	urb. stan.	Sofija	urb. stan.	Beograd	urb. stan.	Atina
1860–61.	313	122						41
1874.					174	27		
1877–79.		177	543	20			293	63
1884.					236	35		
1889–90.		220	610	45	286	54	465	108
1895–96.					319	59	526	
1899–1900.	1.120	276	700	67	351	70		111
1907.							628	167
1910.	1.195	341	829	103	483	90		

Napomena: (a) Minimum od 2.000 ljudi.

Izvor: Jackson-Lampe, str. 240

? Prokomentarišite porast urbanog stanovništva u poređenju s porastom balkanskog stanovništva u cjelini. Zašto je broj stanovnika u prijestonicama rastao brže nego u ostalim gradovima? Uporedite ove podatke sa današnjim: koji je procenat urbanog stanovništva danas?

► **Sl. 2. Žene u Kastoriji, s početka XX vijeka**

? Kako su ove žene obučene? Što možeš zaključiti iz istovremenog tradicionalnog i zapadnjačkog načina odijevanja?

Papazoglou², str. 51

² Fotograf Leonidas Papazoglu (1872–1918) živio je i radio u Kastoriji. Kao mladić se zajedno s roditeljima i mlađim bratom Pantelisom preselio u Carigrad gdje su braća učila fotografski zanat. Počeli su karijeru fotografa u Kastoriji 1898. ili 1899. i uspjeli da u cijeloj regiji ostanu jedini fotografi.

Tabela 3
Procjena broja stanovnika u evropskim pokrajinama Osmanskog carstva 1911. god.

Pokrajine	Musl.	Grci	Bugari	Jermeni	Katol.	Jevr.	Ostali	Ukupno
Jedrene	795.706	395.872	171.055	33.650	12.783	9.034	44.552	1.426.632
Solun	604.780	397.795	271.359	87		62.290	11.604	1.347.915
Janjina	244.638	311.032				3.990	1.175	560.835
Monastir (Bitolj)	455.720	349.541	246.344	9		10.651	2.614	1.064.789
Skadar	218.089	10.755			120.611			349.455
Kosovo	959.175	92.541	531.453		14.887	3.287	1.606	1.602.949
Ukupno	3.242.108	1.557.536	1.220.211	33.746	148.281	89.162	61.531	6.352.575

Izvor: Cem Behar, str. 54

Etnolingvističke kategorije koje su izmislili osmanski zvaničnici gotovo su se izjednačile sa vjerskim podjelama koje su iznikle poslije raspada klasičnog sistema miletskih škola. Svi muslimani su ubrajani u jednu homogenu grupu, uprkos etničkim i jezičkim razlikama među njima. Tendencija je bila da se na pravoslavne hrišćane gleda ili kao na Grke, jer su podržavali Vaseljensku patrijaršiju, ili kao na Bugare privržene Egzarhiji. Ovo objašnjava zašto, na primjer, na tabeli nema Albanaca ili Srba (koji bi bili brojani prema vjeri ili crkvenoj jurisdikciji, a ne prema nacionalnosti). Pored toga, brojno stanje nekih grupa, kao što su žene, bilo je umanjeno. Posljednji osmanski popis vršen je 1905/6. godine. Pitanje pouzdanosti osmanskih popisa predmet je opsežnih rasprava. Sve u svemu, treba biti vrlo obazriv s upotrebom podataka iz tog perioda čak i kad nijesu namjerno iskrivljeni iz političkih razloga (kao što je slučaj sa tabelom 13).

► Sl. 3. Svakodnevni život na ulicama pijačnog dijela grada Soluna

Pažljivo pogledaj kako su odjeveni ljudi na ulicama. Kojoj nacionalnosti misliš da pripadaju? Da li znaš koji su narodi živjeli zajedno u osmanskom Solunu prije balkanskih ratova? Da li te ova slika podseća/podsjeća na neka mjesta na kojima si bio/bila?

Megas, *Souvenir*, str. 50

► Sl. 4. Pijaca ovaca u Carigradu

Istorijsko i etnološko društvo Grčke, Atina

Tabela 4
Etnička podjela stanovnika Carigrada, 1897.

Etnička grupa	Broj
Turci	597.000
Albanci	10.000
Kurdi	5.000
Grci	236.000
Jermeni	162.000
Jevreji	47.000
Srbi	1.000
Hrišćanski Arapi	1.000
Ukupno:	1.059.000

Izvor: Karpat, str. 104

► Sl. 5. Pastiri u Epiru, 1912.

Boissonas, *L'image de la Grece...* Ženeva 1913, u Hadjiiossif, tom. A1, str. 57

Tabela 5
Prekomorske migracije iz balkanskih nacionalnih država, 1876–1915.

U regije izvan Evrope ^a	RUMUNIJA bruto		BUGARSKA bruto		SRBIJA bruto	GRČKA bruto	
1876–85.	1.224					530	
1886–90.	5.224					1.881	
1891–95.	2.211					4.790	
1896–1900.	10.541		160			11.189	
1901–05.	37.225		6.661		42	51.479	
1906–10.	20.707		37.643		228	122.275	
1911–15.	15.295		35.836		1.117	127.811	
	RUMUNIJA		BUGARSKA		SRBIJA ^b	GRČKA	
Samo u SAD	bruto	neto ^c	bruto	neto ^c	bruto	bruto	neto ^c
1876–85.	1.224				530		
1886–90.	5.135				1.881		
1891–95.	2.209				4.790		
1896–1900.	10.541		160		11.189		
1901–05.	35.181		6.661	42	49.962		
1906–10.	17.823	14.239	32.643	21.889	228	117.557	84.355
1911–15.	11.187	9.057	21.487	1.575	1.052	118.916	46.577

Izvor: Jackson-Lampe, str. 196

(a) uključuje Kanadu, Australiju, Novi Zeland, Argentinu, Brazil i SAD;

(b) Srbija i Crna Gora zajedno;

(c) U SAD-u je 1903-1914. radilo između 20.000 i 25.000 stanovnika Crne Gore: Pejović, str. 376

❓ Kakve migracije poznaješ? Kako bi okarakterisao/okarakterisala prekomorske migracije? Na primjer: iz ekonomskih, kulturnih, etničkih, religioznih razloga ili neželjene/prisilne (npr. ratne izbjeglice, ili zbog promjena granica) ili zbog nečeg drugog? Kako porast stanovništva ili urbanizacija utiču na emigraciju? Koji ekonomski faktori utiču na emigraciju?

I-1 Grčki doseljenik u SAD

Stiv Hadzis³ priča o svom životu

Prvo su moja dva brata došla u SAD i počela da rade u Čikagu. Bilo nas je šestorica braće. Ova dvojica u Čikagu nijesu slala novac kojim bi porodica u Grčkoj otplatila dugove, kako je bilo dogovoreno. Onda se otac razbolio i pisao sinovima u Čikagu da dođu i vide ga posljednji put. Samo jedan od njih, Perikle, koji je bio veći trošadžija, pozajmio je novac i došao u Grčku. Kad je stigao, moj otac se potpuno oporavio. Poslije neđelju/nedjelju dana otac je htio da kupi vreću brašna. Upitao je mog brata iz Amerike: „Perikle, imaš li da mi pozajmiš malo para da kupim džak brašna?“ Iako je došao iz Amerike, moj brat nije imao ni pare. Otac je morao da pozajmi od strica. Po selu je ubrzo počelo da se priča kako Hadzisov sin iz Amerike nema para. Kad je čuo šaputanja seljaka, Perikle se posramio i rekao našoj majci: „Poći ćete sa mnom u Ameriku da zaradimo novac i pokažemo ovim budalama koliko vrijedimo.“ Tako smo svi odlučili da emigriramo. [...] Prije nego što sam otišao iz Grčke, Amerika mi je izgledala kao šarena slika iz kaleidoskopa, kao zemlja puna para. Nikad nijesam mislio da ću živjeti ovđe/ovdje. Samo smo znali da ovđe/ovdje ima svega i svačega.

Vlachos, str.12

Oko 1890. godine emigracija je u Grčkoj postala masovna pojava, a najviše emigranata otišlo je u SAD. Iako taj egzodus nikad nije dostigao broj iseljenika nekih drugih evropskih zemalja, procjenjuje se da je tokom posljednjih decenija XIX vijeka sve do 1924. godine oko 500.000 Grka emigriralo u SAD. Razlozi koji su naćerali/natjerali Grke u emigraciju slični su onima koji su u tom istom periodu oćerali/otjerali i druge evropske narode u SAD: mogućnost da se nađe posao i poboljša ekonomska situacija u punom jeku amerićeke industrijalizacije, kao i socijalno-ekonomska situacija u otadžbini. Zbog uvođenja tržišnih pravila u tradicionalni sistem malih kompanija, poljoprivreda Peloponeza je, posebno u oblastima koje su proizvodile suvo grožđe, poslije perioda prosperiteta zapala u tešku krizu, pa mnogi seljaci nijesu mogli da plate porez zbog visokih kamata i povećanih cijena rada i proizvodnje. Sve ovo, i činjenica da Grčka nije stvorila industrijski sektor, kao i priće o bogatstvu u Americi, bolje transportne mogućnosti za emigraciju, bili su glavni razlozi da Grci napuste svoja sela i odu u daleko inostranstvo. Uglavnom su to bili muškarci koji su se zapošljavali u fabrikama, u raznim preduzećima, u rudnicima i na željeznici. Međutim, znatan broj prvih doseljenika je, zadovoljavajući potrebe narastajućeg urbanog stanovništva, otvarao prodavnice.

³ Stiv Hadzis je bio grčki emigrant s Peloponeza koji je otišao u Ameriku početkom XX vijeka. On je bio jedan od Grka koji se poslije nekoliko godina provedenih u SAD naselio u Andersonu, u Indijani, privućen mogućnošću da otvori malu prodavnicu koja bi pomogla da se u gradu uveća radno stanovništvo.

? Pogledaj odlomke iz filma „Amerika, Amerika“ E. Kazana; razgovaraj o „američkom snu“ i o načinu na koji se širio po svim krajevima balkanskih zemalja, o njegovoj ulozi u motivisanju migracija i o tome kako je pomagao iseljenicima da prevaziđu svoje strahove. Pokušaj da dođeš do informacija o životu emigranata, koji su početkom XX vijeka iz vaše zemlje otišli u Ameriku i uporedi njihova očekivanja s njihovim iskustvima tokom prvih godina života tamo. Pročitaj dokumente III-19, III-20, V-11 i V-12 i uporedi iskustva ljudi koji su bili primorani da emigriraju s iskustvima opisanim u tim dokumentima.

? **Opšta pitanja za poglavlje Ia**
Uradi istraživanja o svom gradu početkom XX vijeka: da li je to bio osmanski grad ili grad nacionalne države? Znaš li neke romane koji opisuju gradski život tog perioda? Uporedi multietničke gradove (kao što je Solun ili Carigrad) sa prijestonicama ili urbanim centrima nacionalnih država: ima li razlika u arhitekturi, svakodnevnom životu, načinu zabave ili bilo čemu drugom? Kombinovanjem različitih dokumenata iz drugih poglavlja, zajedno s gornjim tabelama, pokušaj da kategorišeš kretanje stanovništva jugoistočne Evrope prije i za vrijeme balkanskih ratova.

Ib. Ekonomija

TABELA 6
Budžeti balkanskih država, 1898–1912.⁴

	Rumunija			Bugarska			Srbija			Grčka			Crna Gora		
	Prih.	Rash.	P-R	Prih.	Rash.	P-R	Prih.	Rash.	P-R	Prih.	Rash.	P-R	Prih.	Rash.	P-R
1900.	210	237	-27	81	96	-15	75	84	-9	120	109	+11			
1905.	308	263	+45	128	125	+3	95	87	+8	130	116	+14	3.4	2.74	+0.66
1910.	583	525	+58	81	198	-17	126	128	-2	175	141	+34	5.3	5.	-0.1
1911.	644	533	+111	199	181	+18	140	125	+15	120	181	+59	5.6	5.75	-0.15

Izvor: Jackson-Lampe, str.234; Đurović, str. 316–318 (samo za Crnu Goru)

? Uporedi brojke za pet zemalja. Što primjećuješ?

TABELA 7
Struktura državnih troškova po glavi stanovnika u 1911.⁵

Troškovi	Ukupno	Javni dug	Vojni	Infrastruktura	Obrazovanje	Poljop. i ind.
Rumunija	75	13	12	13	7	1
Srbija	43	12	10	5	3	1
Bugarska	9	9	10	5	2	
Grčka	67	28	11		2	
Austrougarska	62	10			2	
Njemačka	55	5	16			
Francuska	114	32	25		8	
Velika Britanija	126	19	11		1	

Izvor: Jackson-Lampe, str. 234

⁴ U milionima leja, leva, dinara, drahmi i perpera

⁵ U francima

? Uporedi i prokomentariši razlike u troškovima između država.
Kako se tendencije u troškovima balkanskih zemalja podudaraju sa onima velikih sila?
Zašto su vojni troškovi tako visoki?

I.2. Poljoprivreda u osmanskoj Makedoniji, prva decenija XX vijeka

S pravnog gledišta, poljoprivrednici su:

1. Zemljoposednici/zemljoposjednici
2. Čivčije (napoličari)
3. Radnici i posluga u kući

Prva grupa su muslimanski begovi koji su gospodari čivčija; druga grupa su hrišćanski seljaci.

Ima i hrišćanskih zemljoposednika/zemljoposjednika, ali su njihova imanja mala, ne prelaze 200 dunuma (jedan dunum je oko 1.200 kvadrata); veća su uglavnom u rukama begova. Manja imanja preovlađuju u planinskim krajevima, a velika u ravninama. Veliki hrišćanski zemljoposednici/zemljoposjednici su rijetki i to su uglavnom Grci sa prostranim imanjima u oblastima Ser, Drama i Solun. [...] Napoličarstvo je jedan od glavnih uzroka strašne bijede hrišćanskog seoskog stanovništva jer im beg, od kog ne mogu da se zaštite, stalno presuđuje i kinji ih. Teorijski, čitluci funkcionišu ovako: beg, koji je vlasnik zemlje, daje im dio zemlje na obradu prema broju porodica u čitluku, 60–100 dunuma po porodici, u zavisnosti od broja njenih članova. Beg obezbjeđuje i seme/sjeme i besplatan smještaj. Proizvod se, poslije odbijanja desetka, dijeli na jednake djelove između vlasnika i napoličara. Ovakva podjela može da donese vlasniku dobitak od 18% do 25% od njegovog kapitala. Ali, najčešće nezadovoljan ovom podjelom, zemljoposednik/zemljoposjednik, kao apsolutni gospodar sudbine njegovih hrišćanskih napoličara, čiji rad iskorišćava kako mu se sviđi, uglavnom uspijeva da im otme, prijetnjama ili silom, najbolji dio koji inače sljedeće njima.

[...] Hrišćanski zemljoposednici/zemljoposjednici su često Bugari. Kao što smo već rekli, njihova imanja rijetko zauzimaju više od 200 dunuma. Oni sami obrađuju zemlju i mogli bi da uživaju

u izvjesnom blagostanju da su porezi pravičnije razrezani i poštenije raspoređeni i da životi i imanja hrišćana nijesu u stalnoj opasnosti.

Draganof, *La Macedoine et les Reformes* (Paris 1906) str. 43–53 u Issawi, str. 225–7

? Kakav je bio položaj hrišćanskih seljaka u osmanskoj Makedoniji?

► Sl. 6. Predionica braće Sajas u Solunu

Megas, *Souvenir*, str. 86, sl. 92

🔑 Predionica braće Sajas osnovana je 1873. godine. Zapošljavala je oko 470 radnika, od toga 350 mladih jevrejskih đevojaka/djevojaka, starih između 14 i 18 godina. Godine 1902. fabrika je bila oštećena u zemljotresu koji je pogodio grad, a potpuno je uništena u požaru 1917.

? Zašto je toliko mladih đevojaka/djevojaka radilo u ovoj fabrici? Znaš li kakvi su bili uslovi rada? Kako bi tebi bilo da radiš u predionici umjesto što ideš u školu?

TABELA 8a
Balkanski izvoz, 1901–1911.

	Prosječni izvoz	% u Austroug.	% u Njemač.	% u Francusku	% u Vel. Brit.	% u Belgiju	% u Osm. car.
Rumunija	(mil. leja)						
1901–05.	361	13	7	3	9	29	
1906–10.	501	10	6	7	10	30	
1911.	692	9	5	7	8	28	
Bugarska	(mil. leva)						
1901–05.	120	10	9	6		16	19
1906–10.	119	8	12	6	12	18	27
1911.	185	6	12	6	13	28	16
Srbija	(mil. din.)						
1901–05.	66	86	5	1			6
1906–10.	84	28	25	1			10
1911.	117	41	25	1			8
Grčka	(mil. drah.)						
1901–05.	87	14	8	10	27		6
1906–10.	120	10	10	8	26		11
1911.	141	10	11	10	24		4

Izvor: Jackson-Lampe, str. 174

TABELA 8b
Balkanski uvoz, 1901–1911.

	Prosječni uvoz	% iz Austroug.	% iz Njemač.	% iz Francu.	% iz Vel. Brit.	% iz Osm. car.
Rumunija	(mil. leja)					
1901–05.	299	27	28	6	17	
1906–10.	409	25	34	5	15	
1911.	570	24	32	6	15	
Bugarska	(mil. leva)					
1901–05.	95	27	15	6	17	14
1906–10.	140	27	17	6	16	14
1911.	199	24	20	13	15	8
Srbija	(mil. din.)					
1901–05.	53	58	13		9	
1906–10.	70	33	33		12	
1911.	115	41	27		8	
Grčka	(mil. drah.)					
1901–05.	140	14	9	8	21	10
1906–10.	149	14	9	7	22	9
1911.	174	17	9	8	4	5

Izvor: Jackson-Lampe, str. 181

❓ Koji su trendovi u trgovini s inostranstvom u balkanskim zemljama? Prokomentariši razlike.⁶ Zašto su, u poređenju s Bugarskom, Rumunija i Srbija imale tako ograničene trgovačke odnose s Osmanskim carstvom? Kako je trgovina s inostranstvom uticala na rast privrede?

⁶ Uzmi u obzir mogućnost da je Grčka možda već imala suficit zbog pomorskog saobraćaja.

► Sl. 7. i Sl. 7a. Prevozna sredstva u Albaniji početkom XX vijeka

Gjurme te Historise Kombetare ne Fototeken e Shkodres, str. 60

TABELA 9
Balkanske željezničke pruge⁷ u upotrebi, 1870–1912.

	RUMUNIJA	BUGARSKA	SRBIJA	GRČKA
1870.	248	221	0	12
1880.	921	224	0	12
1885.	1.356	224	253	222
1890.	2.424	803	540	697
1895.	2.534	861	540	916
1900.	3.100	1.566	571	1.033
1905.	3.179	1.567	707	1.351
1910.	3.437	1.897	892	1.573
1912.	3.532	2.109	976	1.584

Izvor: Jackson-Lampe, str. 211

? Da li je željeznica smatrana sredstvom ili dokazom privrednog rasta i zašto?
 Da li je bilo moguće da se njena izgradnja ne vezuje za privredne razloge?

I-3. Analiza bugarske željeznice načelnika generalštaba bugarske vojske, generala Fičeva⁸

Operativni projekti u 1911. i 1912. godini

Nedavno istraživanje je pokazalo da naše željeznice neće biti u stanju da odgovore vojnim potrebama u slučaju rata. Znači, naši operativni projekti teško bi mogli da zadovolje kad se uzmu u obzir potrebe prevoza za vrijeme mobilizacije i koncentracije vojske na terenu.

Zbog vrlo kratkog postojanja bugarskog kraljevstva, željeznica nije mogla da dostigne svoj puni razvoj i tako postane pouzdano sredstvo u odbrani države. Dvije teretne željezničke pruge koje su prolazile kroz sjevernu/sjevernu i južnu Bugarsku i transbalkanska pruga – Gornja Orahovica, Trnovo, Stara Zagora,

postale su najvažnije pruge za vojni transport u vrijeme mobilizacije.

Tehnički gledano, naše željezničke pruge, koje su građene isključivo za potrebe trgovine, imale su mnogo mana: oštar nagib, mali radijus, mali broj skućenih željezničkih stanica, nijesu imale platforme za utovar za vojne vozove, zalihe vode u većini željezničkih stanica bile su nezadovoljavajuće i bilo je vrlo malo okretnica.

Фичев, Изабрани произведения

? Koji su vojni problemi, opisani u ovom članku, iskršli zbog situacije u bugarskoj željeznici? Na koji način su željeznice povezane s mogućnostima uspješnog ratovanja? Kako se može nadoknaditi nepodesnost željeznice?

⁷ U kilometrima

⁸ General Ivan Fičev (1860–1931) bio je načelnik generalštaba bugarske vojske 1910. godine. Razradio je novi plan za rat protiv Turske. Protivio se početku Drugog balkanskog rata. Bio je član bugarske delegacije na mirovnim pregovorima u Bukureštu jula 1913. godine.

TABELA 10
Telegrafi 1910. godine

Zemlja	Telegr. centrala	Telegr. mreža	
		Dužina linija u km	Dužina žica u km
Srbija	208	4.350	8.289
Bugarska	350	5.935	12.760
Rumunija	3.127	7.321	20.641
Rusija	8.423	199.502	705.752
Švedska	2.849	9.317	32.220
Danska	559	3.644	12.842
Holandija	1.393	7.526	36.884
Belgija	1.634	7.880	41.858
Velika Britanija i Irska	13.959	98.625	931.532
Francuska	20.303	182.794	690.636
Španija	1.902	42.935	92.109
Italija	7.664	49.443	203.711
Švajcarska	2.361	3.614	26.021
Njemačka	45.116	274.593	2.050.332
Austrija	6.970	46.952	235.493
Mađarska	4.592	23.068	144.124
Bosna i Hercegovina	173	3.231	7.374
Crna Gora	25	607	900

Izvori: Sundhaussen, str.523; *Pedest godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, Podgorica 1998, str. 246. (za Crnu Goru)

? Znaš li neki drugi tehnološki izum koji je promijenio način komunikacije u životu Evrope krajem XIX i početkom XX vijeka? Kad se u tvojoj zemlji pojavio prvi telefon? Što misliš, kakve su bile reakcije ljudi na ove inovacije?

► **Sl. 8. Vila Alatini u Solunu, 1913.**

Megas, *Souvenir*, str. 107, sl. 120

🔑 Vilu Alatini je 1895. godine izgradio Karlo Alatini kao privatnu rezidenciju, prema nacrtu italijanskog arhitekta Vitalijana Pozelija. Godine 1909. kupljena je za potrebe Trećeg korpusa osmanske vojske, a 1912. godine zauzela ju je grčka vojska. Abdul Hamid II je, poslije neuspjeha kontrarevolucije i njegovog obaranja s prijestola aprila 1909, po odluci vlasti živio u vili Alatini. Oktobra 1912, kad je grčka vojska počela da se približava, bio je vraćen u Carigrad. Jevrejska porodica Alatini bila je jedna od najbogatijih u Solunu i bila je vlasnik dvije najveće fabrike u gradu (ciglane Alatini i mlinova Alatini, osnovanih 1880. i 1882).

? Koga vidiš na slici? Kako su obučeni? Da li je bicikl bio uobičajena pojava u jugoistočnoj Evropi u to vrijeme? Za što se koristio – za rekreaciju ili za prevoz? Znaš li kako se gledalo na žene koje voze bicikl?

? Opšta pitanja za poglavlje Ib

Napiši hronologiju i opiši tehnološke promjene u tvojoj zemlji krajem XIX i početkom XX vijeka: električna struja, automobil, benzin, telefon itd.

Raspitaj se o prevoznim sredstvima u tvojoj zemlji krajem XIX i početkom XX vijeka.

Ic. Kultura

► Sl. 9. Čas istorije u ženskoj gimnaziji, Atina 1911.

*Statistiki tis Dimosias
ekpaideuseos,
Atina 1912. u Koulouri,
Istorija, str. 12*

? Kako su učenice obučene? Da li znaš je li bilo odvojenih škola za djevojčice i dječake u tvojoj zemlji? Da li tvoja učionica izgleda kao ova na slici? Što se nalazi na zidovima?

I-4. Jevrejski dječak⁹ opisuje svoje školovanje u Solunu 1904.

Le Petit Lycee Francais (Mali francuski licej) otvorio je svoja vrata 1904. godine. Bio je smješten na nižem spratu skromne male kuće u Kampaniji na istočnom obodu grada.

Đeca/djeca u dva početna razreda predstavljala su presek/presjek heterogenog stanovništva Soluna. Nižu grupu, u koju sam ja bio smješten, činili su tri mala Francuza, jedan Grk, četiri španska Jevrejina, jedan Srbin, jedan Mamin¹⁰, jedan Jermenin, jedan Turčin i jedan Crnogorac koji je došao pravo sa Cetinja.

Iako smo svi tečno govorili francuski, došli smo iz državnih škola ili od privatnih učitelja i niko od nas nije imao neki bliži kontakt sa đecom/djecom druge nacionalnosti. A ovđe/ovdje smo, prvi put, šedeći/sjedeći jedan pored drugog u klupama, gledajući u tablu na tronošcu, zajedno slušali M. Tijerija (Thierry), direktora crvenog lica, plavih očiju i plavih brkova, kako nam govori o školskim predmetima. [...]

Njegovo iskreno zanimanje za običaje u našim zemljama oslobodilo je i one najstidljivije i najpovučnije među nama. Ubrzo se Mehmed, turski dječak, sam javio da nam objasni obred Kurban-bajrama, praznika koji slijedi poslije Ramadana. Jovanović,

rođak crnogorskog kralja Nikole, slobodno je pričao o svom narodu i svojim planinama. Od Papopulosa smo saznali da su mnogi grčki običaji isti kao srpski kad nam je Ivan, konzulov sin, ispričao kako se u Srbiji slavi Uskrs. Otvoreno i slobodno razgovarajući i igrajući se među sobom, sklapajući prijateljstva i odlazeći jedni drugima u kuće, stižući međusobno povjerenje, bolje smo upoznali jedni druge i saznali mnogo toga što bi, gledano spolja, izgledalo čudno i besmisleno.

Sciaky, str. 152, 153, 154

Godine 1908. u Solunu je bilo 48 jevrejskih škola, 32 turske, 20 grčkih pravoslavnih škola, sedam francuskih i razne italijanske, bugarske, srpske i rumunske institucije. Škole na francuskom jeziku bile su *Alliance Israelite Universelle*, *Mission Laique*, *Lycee* i *Braća i sestre sv. Vincenta de Pola*. Većina jevrejske gradske dece/djece sticala je obrazovanje u institucijama koje su bile van kontrole njihovih vjerskih vlasti.

Kakav je bio etnički sastav Soluna početkom XX vijeka? Da li su učenici bili pod uticajem svojih škola i kako?

Kakav je etnički sastav tvog razreda? Imaš li drugove i drugarice drugih nacionalnosti?

⁹ Leon Sciaky, autor ovog odlomka, rođen je u Solunu 1893. godine. Njegova porodica potiče od Jevreja proćeranih/protjeranih iz Španije 1492, iz Italije 1493. i iz Portugala 1497. godine. Leon je 1915. godine emigrirao u Njujork a njegova porodica ubrzo za njim (otac Salomon, majka Paloma, sestre Elda i Lora i brat Moris). Namjeravali su da se vrate kad se situacija u Turskoj smiri, ali se to nije desilo. Leon je studirao mašinstvo na Institutu Prat u Bruklinu. 1922. oženio se sa Fransis Hilman iz Litvanije. Umro je u Meksiko Sijetu 1958. Prvi put je objavio svoja šecanja/sjećanja o djetinjstvu/djetinjstvu u Solunu 1946. godine.

¹⁰ Sljedbenici Sabetaja Zevija koji su prešli i islam.

TABELA 11
Nepismenost početkom XX vijeka (procenat nepismenih)

Zemlja*	Ukupno	Muškarci	Žene	Djeca ^a
Francuska (1901)	17,4	14,8	19,8	16,9
Austrija (1900)	23,8	22,1	25,5	31,3 ^b
Mađarska (1900)	40,7	34,4	49,6	36,2
Grčka (1907)	60,8	41,8	79,8	55,0
Bugarska (1900)	72,1	57,9	86,9	68,4
Evr. dio Rusije (1897)	73,0	62,5	83,1	77,5
Rumunija (1899)	78,0		70,6	
Srbija (1900)	79,7	67,3	92,9	78,3
Bosna i Hercegovina	87,8	82,9	93,4	87,3 ^c

Izvor: Mayer, str. 102

* Godina školovanja

a Školskog uzrasta – obično od 4 do 14 godina

b Od 6 do 10 godina

c Od 7 do 20 godina

❓ Zašto postoji tolika razlika između muškaraca i žena kad je riječ o pismenosti?

TABELA 12
Osnovne škole i učenici u Evropi (krajem XIX i početkom XX vijeka)

Zemlja*	Škole	Učenici na 1000 stanovnika	Učenici na 1000 stan. (od 5–15 god)
Srbija (1904)	1.267	46	175
Grčka (1902)	3.263	81	376
Bugarska (1898)	4.686	96	436
Rumunija (1903)	4.207	75	351
Rusija (1903)	84.500	44	187
Belgija (1905)	7.144	121	608
Francuska (1903)	85.437	155	899
Portugal (1890)	5.339	47	238
Španija (1901)	33.763	105	525
Italija (1901)	61.777	84	393
Austrija (1903)	21.292	146	670
Mađarska (1905)	18.976	133	598
Bosna i Hercegovina (1899)	293	18	76

* Godina školovanja

Izvor: Sundhousen, str. 555

❓ Uporedi tabele 11 i 12: možeš li otkriti vezu između školovanja i pismenosti? Uporedi podatke iz zapadnih, južnih i jugoistočnih zemalja: da li se školovanje podudara s ovom kategorizacijom?

► Sl. 10. Jevrejske žene plešu, Solun

Megas, *Souvenir*, str. 27

🔑 U Solunu je bilo mnogo grupa profesionalnih pjevača koje su nastupale na svadbama, obrezivanjima i drugim društvenim skupovima. Jevrejski muzičari su se zvali „čalgidīs“. Pred balkanske ratove u Solunu je živjelo oko 60.000 Jevreja, od ukupno 150.000 stanovnika.

► Sl. 11. *Tkalje*, Avdela 1907. godine – prvi balkanski film

Chr. K. Christodoulou, str. 39

🔑 Braća Janis (1878–1945) i Miltijadis (1883–1964) Manaki, vlaškog porijekla, rođeni su u Avdeli (oblast Grevena), a živjeli su u Monastiru (Bitolj) do 1905. godine. Snimali su mnoge događaje, ljude, obrede i običaje u oslabljenom Osmanskom carstvu i smatraju se očevima filmske umjetnosti na Balkanu. Godine 1921/1922. otvorili su prvu stalnu bioskopsku salu u Monastiru. Film *Tkalje* (1907) smatra se prvim filmom snimljenim na Balkanu.

❓ Uporedi slike 2, 10 i 11. Pokušaj da sastaviš dva pitanja koja se odnose na sve tri slike.

❓ **Opšta pitanja za poglavlje Ic**

Nađi podatke o obrazovnom sistemu u tvojoj zemlji oko 1900. godine: osnovne i srednje škole, nastavni planovi, pohađanje nastave, udžbenici itd.

Nađi neki udžbenik s početka XX vijeka i uporedi ga s nekim svojim udžbenikom. Otkrij razlike i sličnosti.

DRUGO POGLAVLJE

Politika

Ratovi su uglavnom rezultat politike određene države ili grupe država sa zajedničkim interesima. Balkanski ratovi nijesu bili izuzetak od ovog pravila. Poslije Berlinskog sporazuma u julu 1878, glavni problem za države u jugoistočnoj Evropi bio je nacionalno ujedinjenje ili „nacionalno pitanje“, kako se to tad zvalo. Ideja života u homogenoj jednonacionalnoj državi, koja je morala da obuhvata sve teritorije za koje se iz istorijskih ili demografskih razloga smatralo da pripadaju jednom narodu, dominirala je kolektivnim mišljenjem. Zato su teritorijalna razgraničenja određivana mirovnim sporazumima smatrana neprihvatljivim ili privremenim. Veliki dio Balkanskog poluostrva ostao je pod vladavinom sultana i susjedne/susjedne zemlje su ga smatrale teritorijom za osvajanje. Politiku suparništva u regiji pokrenule su velike sile, koje su željele da ojačaju svoj uticaj na poluostrvu u slučaju diplomatskog ili vojnog sukoba.

Takozvano „istočno pitanje“ bilo je sve od početka XIX vijeka na samom vrhu diplomatskog dnevnog reda, iz straha od evropskog rata i zbog riješenosti da se održi status kvo. Napor da se pomire raspad Osmanskog carstva i evropska ravnoteža snaga generisao je bezbroj planova za moguće rješenje. Dvijema alternativama – dalje opstajanje Osmanskog carstva ili njegova podjela između velikih sila – usprotivile su se nove balkanske države koje su nacionalnu integraciju zamišljale kroz teritorijalnu ekspanziju. Velike sile su poslije Berlinskog kongresa bile primorane da integrišu budućnost balkanskih država u svoju politiku kroz sfere interesa.

Politike balkanskih vlada koje su vodile u rat osporavali su samo pojedinci i male političke grupe u balkanskim društvima. Socijaldemokrati su bili jedina dobro organizovana politička grupa koja se protivila ratnoj politici. Kreirali su ideju o balkanskoj federaciji koja bi bila jedno opšte rješenje za sve političke i društvene probleme južnoevropskih zemalja. Međutim, uticaj ovih grupa bio je beznačajan i one nijesu predstavljale pravu alternativu dominantnoj politici.

Od XIX vijeka osmanski nadnacionalni koncept je obećavao mirnu koegzistenciju svih naroda unutar modernizovanog carstva. Međutim, autokratski režim Abdula Hamida, koji je 1877. raspustio prvi osmanski parlament, izazivao je protivljenje i zavjere i hrišćanskih i muslimanskih podanika. Poslije 30 godina autokratije, Mladoturska revolucija dovela je i do izbora i do pojave turskog nacionalizma. Umjesto da pomiri nemuslimanske podanike s osmanskom vlašću, ona je doprinijela raspadu carstva. Balkanski iredentizam suočio se sa turskim nacionalizmom Komiteta za jedinstvo i napredak. Trajnija posljedica osmanskog poraza u balkanskim ratovima zapravo je bilo napuštanje osmanskog nadnacionalnog koncepta u korist agresivnog nacionalizma.

Pokretačke ideologije se mogu naći ne samo u suprotstavljenim nacionalizmima već i u ideološkim promjenama širom Evrope na prelasku iz XIX u XX vijek. Kult mladosti, potraga za „novim čovjekom“, novi ideal militantne muškosti, društveni darvinizam i, najzad, pozitivna slika rata bili su ideološki trendovi koji su pripremili evropska društva za rat koji se predviđao i očekivao.

Izvori u ovom poglavlju ne dokumentuju detaljno mnoge vidove unutrašnje politike balkanskih zemalja i njihovu spoljnu politiku u kontekstu „istočnog pitanja“. Oni ne teže da zabilježe različite ideološke trendove koji su se u regiji proširili krajem XIX i početkom XX vijeka, ali nam pomažu da shvatimo složenost političkih i ideoloških faktora koji su balkanske narode uvukli u međusobni rat.

Ila. Pokretačke ideologije

Mapa 1: Nacionalne aspiracije balkanskih zemalja

Carnegie, str.38

► Sl. 12. Rumunski đon – rumunska karikatura, 1913.

Furnica, IX, br. 20, 17. jan. 1913.

Tekst karikature:

- Gazda Karole, zašto je uzalud popravljate kad nećete da zakrpite i đon?
- Kakav đon?
- Đon države. Zar ne vidite u kakvom je stanju?

TABELA 13
Suparničke statistike o Makedoniji

BUGARSKA STATISTIKA (Kančev, 1900)	
Turci	499.204
Bugari	1.181.336
Grci	228.702
Albanci	128.711
Vlasi	80.767
Jevreji	67.840
Romi	54.557
Srbi	700
Ostali	16.407
UKUPNO	2.258.224

SRPSKA STATISTIKA (Gopčević, 1889)	
Turci	231.400
Bugari	57.600
Grci	201.140
Albanci	165.620
Vlasi	69.665
Jevreji	64.645
Romi	28.730
Srbi	2.048.320
Ostali	3.500
UKUPNO	2.870.620

GRČKA STATISTIKA (Delijani, 1904) (bez Kosovskog vilajeta)	
Turci	634.017
Bugari	332.162
Grci	652.795
Albanci	-
Vlasi	25.101
Jevreji	53.147
Romi	8.911
Srbi	-
Ostali	18.685
UKUPNO	1.724.818

Carnegie¹¹, str. 28, 30

Nije postojala osmanska administrativna oblast po imenu Makedonija, pa su zato suparničke statistike zasnovane na različitim definicijama geografskih regija koje sačinjavaju „Makedoniju“. Obično se smatralo da se Makedonija sastoji od vilajeta Solun, Kosovo i Bitolj.

Pokušaj da objasniš zašto prema bugarskoj statistici Bugari čine većinu stanovništva, Grci prema grčkoj, a Srbi prema srpskoj statistici.

Identifikuj na mapi 1 teritorije đe/gdje se interesi balkanskih zemalja preklapaju.

Uporedi ovu tabelu s tabelom 3 bez pokrajina Jedrene i Skadar.

II-1. Očekivanja jednog srpskog vojnika

Srpski vojnik je, poput grčkog, čvrsto vjerovao da će u Makedoniji naći sunarodnike, ljude koji govore njegov jezik i koji će ga pozdravljati sa „živio“. Ali, našao je ljude koji su govorili drugačijim

jezikom, koji su uzvikivali „ura“! Ili je pogrešno shvatao ili ništa nije shvatao. Teorija o postojanju srpske Makedonije i grčke Makedonije, koju je naučio u mladosti, bila je pogrešna. Ali njegovo patriotsko uvjerenje da Makedonija mora postati grčka ili srpska, ako već nije, ostalo je netaknuto.

¹¹ Karnegijev komitet: poslat od strane Fondacije Karnegi da istraži zločine počinjene za vrijeme balkanskih ratova. Fondaciju je osnovao Endru Karnegi, američki industrijalac i filantrop. Članovi Balkanske istražne komisije: dr Jozef Redlih, profesor javnog prava na Bečkom univerzitetu (Austrija), baron Deturnel de Konstan, senator (Francuska), Žasten Godar, pravnik i poslanik u donjem domu parlamenta (Francuska), dr Valter Šuking, profesor prava na Univerzitetu u Marburgu (Njemačka), Fransis Herst, izdavač Ekonomista (Velika Britanija), dr N. H. Brejlsford, novinar (Velika Britanija), profesor Pavle Miliukov, član Ruske dume, dr Semjuel Daton, profesor na Tičers koledžu, na Univerzitetu Kolumbija (SAD).

Nesumnjivo da je Makedonija za njega bila onakva kakva je bila u vrijeme Dušana Silnog ili u vrijeme vizantijskih careva. Bugarski agitatori i aktivisti usađivali su stanovništvu ideju da su Bugari. Ali agitatore treba proćerati/protjerati iz zemlje i ona će postati ono što je uvijek bila, srpska ili grčka.

Ko su bili ti agitatori koji su primorali narod da zaboravi srpski i grčki jezik? Prvo, to su bili sveštenici, zatim učitelji i, najzad, revolucionarni elementi koji su pod starim režimom osnovali jednu „organizaciju“, zatim predvodnici bandi i njihovi članovi, seljaci koji su ih snabdijevali hranom i novcem – jednom riječju cjelokupno muško stanovništvo u zavisnosti od toga koliko je bilo obrazovano i informisano.

Carnegie, str. 51, 52

❓ Kako su vojnici bili obučavani? Pokušaj da razumiješ zašto su bili obučavani na taj način. Na koji način je ovaj tekst povezan sa statistikama prikazanim u gornjim tabelama? Možeš li naći bilo kakav dokaz u ovoj čitanci, ili neđe/negdje drugdje, koji bi osporio tumačenje iznijeto u tekstu?

II-2. Ideologija žrtve, rumunski vojnik

Mladi čovjek koji ne oklijevajući ode u borbu, dobro znajući da tamo može i poginuti, koji se odriče najsnažnijeg instinkta za samoodržanjem i mirno ide pred cijev puške, mora da ispunjava neke moralne uslove, mora da bude uvjeren da će svojom žrtvom osloboditi svoj narod od ugnjetavanja, ili da će, iako ni on ni njegova volja neće pobijediti, to krvoproliće biti od koristi njegovoj zemlji i ljudima uopšte. Ta moralna crta zahtijeva određeno materijalno stanje, određen stepen kulture, određena građanska prava i takva vojska će ili biti nepobjediva, ili će veoma skupo platiti svoj poraz.

Popescu, str. 5, 6

❓ Koji je muški ideal predstavljen u ovom dokumentu? Misliš li da su regruti išli u borbu „ne oklijevajući“?

II-3. Turci i osmanski nadnacionalni koncept

Predgovor

Napisao sam ovaj kratak roman prije pet godina. Moj cilj nije bio da stvorim književno djelo. Samo sam želio da uporedim čudne ideje našeg prosvjećenog naroda s društvenim realnostima. Upoznao sam mnoge naše velike ljude čitajući ustav. Gotovo sve njihove ideje mogu da se saberu u sljedeće: „Biti Osmanin je zajednička oznaka nacionalne pripadnosti. Biti Osmanin ne znači samo biti Turčin ili musliman. Svaki pojedinac pod osmanskom jurisdikcijom pripada osmanskoj naciji (*Osmanli millet*) bez obzira na etničku ili vjersku pripadnost (*bila tefrik i cins-u mezheb*)“. Međutim, ova ideja bila je obična iluzija u onim umovima koji su bili produkt nenacionalnog obrazovnog sistema tanzimata. Nije postojala mogućnost formiranja zajedničke nacije od pojedinaca drugačijeg jezika, vjere, morala, istorije i kulture, pojedinaca koji su se ponosili različitim stvarima. Da li je „osmanski“ značio još nešto osim imena naše države? Njemce koji su živjeli u Austriji nijeste mogli zvati Austrijancima ili Habsburgovcima. Njemač je Njemač đe/gdje god da živi. Tako je i s nama, narodom koji govorimo turski, narodom s hiljadugodišnjom istorijom i još starijom mitologijom. Mi smo bili Turci bilo da smo živjeli u Osmanskom carstvu, na Kavkazu, u Azerbejdžanu, u Turkistanu, u Buhari, u Kašgaru ili bilo đe/gdje drugđe/drugdje. S druge strane, naša inteligencija je, dajući mistično značenje terminu „osmanski“, imala tako besmislene političke poglede i društvene ciljeve, da se čovjek zaplače!

Omer Seyfeddin, *Ashab-Kehfimiz*

Omer Sejfedin (1884–1920) – pisac kratkih priča, propagandista, zagovornik govornog (ili narodnog) turskog jezika, vatreni modernista-nacionalista. Tvorac je konsolidovane demonologije. U većini njegovih romana najčešće teme su nacionalizam i manjine. Neki su o balkanskim ratovima i o bugarskim zvjerstvima. Njegov roman *Naših sedam spavača* pisan je u vidu dnevnika izmišljenog Jermenina, bivšeg revolucionara, po imenu Hajkijan. U predgovoru iz 1918. godine, malo prije njegove smrti, Sejfedin tvrdi da je roman napisao 1913. godine. Ali prema Halilu Berkteju, roman je napisan 1918, kao direktno izvinjenje ili odbrana od optužbe za ratne zločine na suđenju koje je počelo u okupiranom Carigradu.

? Kakva je bila ideologija osmanskog nadnacionalnog koncepta?
 Zašto Sejfedin misli da je njegova ideja bila „iluzija“?

II-4. Osećanja/osjećanja hrišćanskih seljaka prema mladoturcima u osmanskoj Makedoniji

Seljak koji je živio u kolibi od blata u svom udaljenom seocetu nije nimalo mario za integritet Osmanskog carstva. Sve što je znao o carstvu bila je dolina u kojoj je živio. Rekli su mu da će biti drugačije sad kad je proglašen *hurriet*¹². A on se nadao da to znači kraj iznudama poreznika, begovoj aroganciji, brutalnosti vojnika. Nadao se da će sad bez straha moći da obrađuje svoju njivu. Možda će mu ostati više hrane koju su on i njegova porodica teškom mukom proizveli. Tako je on shvatao *hurriet*. Svoje volove, nekoliko stvari u kolibi, svoju njivu i svoju crkvu – to je bilo sve od carstva što je želio da sačuva.

Ali nije bilo tako. Iznenada su došli i rekli da njegov sin mora u vojsku, u vojsku s Turcima. A onda su jednog dana anadolski vojnici opkolili seoce. Upadali su u kuće, otvarali sanduke i cijepali slamarice. Traže puške, rekli su. Pretukli su ga i izvrijeđali njegovu ženu kad je rekao da nema pušku.

„*Kaurine*“¹³, rekli su, „daj pušku ili ćemo te ubiti.“ Sreća što je imao nešto para da im da.

Sveštenik njegove crkve u selu iza planine bio je uhapšen. Okovali su ga i odveli u *Konak*¹⁴. Niko nije znao za šta je optužen.

Ne, Turcima se nije moglo vjerovati. Stari Turci, mladoturci, *hurriet* ili ne, svi su bili isti. Htjeli su da im se hrišćani klanjaju, da padaju na koljena.

Godine 1911. Mladoturska partija i njen novi režim postali su prava mora. Uzalud je pokušavala da povрати povjerenje naroda koje je imala na početku, kad je u Solun dovela novog sultana¹⁵ i prikazala ga na paradi u Albaniji.

Sciaky, str. 248

¹² Sloboda.

¹³ Pogrdni turski naziv za hrišćane. Znači „nevjernik“.

¹⁴ Velika zgrada, palata. U Solunu zgrada vlade.

¹⁵ Mehmed V Resat (1911–18), 35. sultan i sin Abdulmedžida. Naslijedio starijeg brata Abdulahamida (1909). Predao svu vlast CUP-u i političarima. Umro prije kraja Prvog svjetskog rata.

► Sl. 13. Komite u oblasti Kastorija, početak XX vijeka

Papazoglou, str. 106

Desno je vojvoda (vođa) Marko Ivanov iz Kailara (danas Foufa u oblasti Kastorija) rođen 1877, a umro u Sofiji 1933. godine. U sredini vojvoda Manol Rozov iz Bobišta (danas Verga u oblasti Kastorija), rođen 1878, ubijen 3. septembra 1903. Fotografija je vjerovatno snimljena pred sam Ilindenski ustanak.

II-5. Ideja o balkanskom savezu Ivana Vazova, bugarskog pjesnika

Pre osam godina, kad su učestali bratski sastanci srpske i bugarske akademske mladeži i kulturnih

radnika, naš urednik je zamolio mnoge slavne bugarske političare, pisce, javne ličnosti da daju svoje mišljenje o balkanskom savezu koji je u to vreme bio samo san patriota na obema stranama. Evo šta je najveći živi bugarski pesnik Ivan Vazov, odgovarajući na naš zahtev, rekao o balkanskom savezu:

„*Balkanski savez* su dve reči kojima od sveg srca želim da dobiju telo i krv i da što pre postanu stvarnost.

A zašto još nisu postale stvarnost? Za to ima mnogo razloga: *greške iz naše istorije* (i srpske i bugarske), *naša prošlost, i dalja i bliža*, nedostatak zrele političke misli među onima koji upravljaju sudbinom ili našim dvema državama, *sklonost ka međusobnim sukobima i suparništvu tipično samo za Slovene*. Kao što se vidi, ima mnogo prepreka realizaciji ove ideje.

Treba da se naoružamo hrabrošću za međusobne ustupke; treba nam hrabrost da zaboravimo sve sebične nacionalne interese i da mislimo samo na jedno: da će i bugarski i srpski narod biti slobodan, moćan samo u bratskom maršu napred i u čvrstom političkom savezu.“

Balkanski rat u slici i reči, br. 6, 24. feb. (9. mart) 1913.

? Pokušaj da objasniš zašto je, prema Vazovu, balkanskim narodima bilo vrlo teško da se ujedine.

Misliš li da je početkom XX vijeka susjednim/susjednim zemljama bilo moguće „da zaborave svoje sebične nacionalne interese?“ Da li je to moguće danas?

II-6. Balkanski savez, prema Srpskoj socijaldemokratskoj partiji

A. Iz govora vođe Srpske socijaldemokratske partije Dimitrija Tucovića na antiratnom protestu 1912. godine

Mi socijaldemokrati se u pogledu na nacionalnu slobodu razlikujemo od buržoazije. Jer buržoazija

hoće slobodu za svoj narod po cenu uništenja slobode drugih naroda. Ako bi se Makedonija prisjediničila Bugarskoj, onda bi na svakog jednog Bugarina koji bi bio oslobođen, dolazio po jedan ili više porobljenih Srba, Grka, Rumuna, Turaka itd. Ako bi se Stara Srbija pridružila Srbiji, onda bi opet na jednoga slobodnog Srbina dolazila po dva porobljena Arnautina, Turčina, itd. Mi hoćemo slobodu svog naroda ne uništavajući slobodu drugih. Ovaj cilj se može postići jedino stvaranjem na Balkanu *jedne političke celine* u kojoj bi svi narodi bili potpuno ravnopravni: i Srbi, i Bugari, i Grci, i Rumuni, i Crnogorci i Cigani, bez obzira na to u kojoj je oblasti pre nekoliko vekova koji vladar vladao.

B. Iz govora člana Srpske socijaldemokratske partije D. Lapčevića u Narodnoj skupštini, 7. (20) oktobra 1912. godine

Mi smo, gospodo, protivnici status kvoa, mi nismo za održanje feudalnog i kastinskog carstva turskog, kao što nismo za održanje carstava i kraljevstava drugih; mi smo za ukidanje status kvoa na celom Balkanskom poluostrvu i za jednu demokratsku revoluciju, koja bi bila jedina garantija ne samo za naše oslobađanje i za davanje otpora kapitalističkim zemljama evropskim, nego, ako hoćete, jedini put za naše nacionalno ujedinjenje i nacionalno ujedinjenje svih balkanskih naroda. [...]

Podela Balkana u zasebne male zemlje stvaraće razlog za nova trvenja među balkanskim narodima i državicama. Onda će Srbi krenuti da oslobode Srbe pod bugarskom vladavinom, a Bugari da oslobode Bugare pod srpskom vladavinom. To će izazvati beskrajne sukobe, oslabljeni balkanski narodi će stradati i Balkan će polako, kao zrela kruška, pasti u ruke pohlepnih evropskih kapitalista sa imperijalističkim apetitima i kolonijalnom žeđi. [...]

Mi smo, gospodo, **protiv rata između balkanskih naroda** ne samo zato što bi on bio **krvav i strašan** i što bi nas **ponizio i uništio**, nego bi i njegove posledice bile užasne, osim ako se evropske sile već nisu dogovorile da odmah i direktno podele Balkan.

Lapčević, *Rat i srpska socijalna demokratija*, str. 61–66

II-7. Izvještaj Centralnog komiteta Bugarske laburističke socijaldemokratske partije (lijevo krilo) MSB-u¹⁶

Sofija, 13. novembar 1912.

Savez balkanskih zemalja koji su donedavno buržoaske vođe smatrale utopijom, danas je *fait accompli*. U stvari, mi smo prilično daleko od onog ekonomskog, političkog i kulturnog saveza koji je cilj balkanskih socijaldemokrata. Ali sporazum koji su postigle balkanske vlade obeshrabruje protivnike ideje Balkanskog saveza. Ako taj sporazum bude na snazi i pošto ove zemlje potpuno poraze zajedničkog neprijatelja, ovo će biti odlučujući korak prema čvršćem i jačem savezu balkanskih naroda, prema balkanskoj federaciji.

Naša je težnja da i Turska uđe u Balkanski savez jer bez Turske kao nezavisne države ne može biti ni pravog ni konačnog saveza balkanskih naroda pošto 4–5 miliona Turaka živi na Balkanu. Međutim, buržoazija i vladajuće dinastije, u čijim rukama je danas moć na Balkanu, preferirale su hrišćanski savez balkanskih zemalja protiv Turske.

D. Blagoev¹⁷, *Bulletin*, br. 9

? Što je, prema socijalističkim partijama Bugarske i Srbije, alternativa podjeli i aneksiji Makedonije?

Uporedi dokumente II-6 i II-7. Vidiš li neke razlike? Ako vidiš, pokušaj da ih objasniš. Daj svoj komentar o ideji balkanske federacije. Da li je ona bila ostvariva u ono vrijeme?

II-8. Izvještaj Socijalističke federacije Soluna, poslat MSB-u 1913.

Zasnovano na realnosti činjenica, podržavamo ideju da se, da je narodima koji žive na ovim prostorima ostavljeno da slobodno pokazuju svoje težnje i izražavaju svoju volju, oni nikad ne bi borili jedni protiv drugih; svi bi se borili protiv autoritarnog režima, ujedinjeni i zajedno sa turskim stano-

vištvom. Borba između njih bila je bezuspješna jer nijedan narod ne ostvaruje svoje interese namećući se drugima, već naprotiv, čvrstim savezništvo i saradnjom. Balkanski narodi su toliko izmiješani unutar jedne teritorije da bi interesi svakog od njih bili zadovoljeni jedino u režimu potpune nacionalne ravnopravnosti. [...]

Neostvariva podjela

I tako, svako rješenje pitanja Makedonije i Trakije koje bi imalo za cilj podjelu ovih pokrajina između starih i novih balkanskih saveznika, Bugarske, Grčke, Srbije i Crne Gore, čak i samo između posljednja tri, umjesto da donese zadovoljstvo, umjesto da ljudima koji su se toliko mučili donese olakšanje, samo bi otvorilo novo razdoblje patnji za njih. A Balkan bi se, više nego sad, pretvorio u polje anarhije i suparništva. Ako bi stare pokrajine evropske Turske bile razdijeljene, Balkan bi bio stalna prijetnja evropskom miru.

Elefantis, str. 44, 48

Socijalistička federacija Soluna osnovana je 1909. i opstala je do 1918. godine kad je, zajedno sa drugim socijalističkim organizacijama, postala Laburističko-socijalistička partija Grčke. Njeni članovi su uglavnom bili Jevreji, ali je bilo i Bugara i nešto Grka i muslimana. Dok su bugarski socijalisti slijedili njemački model Karla Kauckog (zahtijevajući princip nacionalne nezavisnosti), Federacija je, kao i srpski socijalisti, slijedila austrijski model Karla Renera i Ota Banera koji su odvajali pojam nacionalnosti od nacionalne teritorije. Federacija je bila protiv podjele osmanskih teritorija u Evropi, a za ukidanje osmanskog apsolutizma i za uspostavljanje socijalizma. To je razlog što je ona, za razliku od ostalih balkanskih socijalista (npr. Bugara), podržala Mladotursku revoluciju, očekujući od CUP-a (Komitet za jedinstvo i napredak) političku i društvenu modernizaciju Osmanskog carstva. Poslije Prvog balkanskog rata i prije Bukureštanskog mirovnog sporazuma, Federacija je revidirala svoje pozicije, ovog puta podržavajući autonomiju Makedonije (i Trakije). Ova nova pozicija ponavlja se u izvještaju poslatom ISB-u pod naslovom „Rješenje balkanskog pitanja“ i anonimno potpisano sa „Balkanac“.

¹⁶ Međunarodni socijalistički biro – odjeljak Druge internacionale – međunarodnog saveza socijalističkih partija, ustanovljen 1889. u Parizu. Poslije Prvog svjetskog rata se raspao.

¹⁷ Dimitar Blagoev (1856–1924) bio je osnivač Bugarskog socijalističkog pokreta 1891. i vođa BLSDP-a (lijevo krilo). BLSDP se 1903. podijelio na dva dijela. Godine 1919. nazvan je Bugarska komunistička partija.

? Koristeći tekstove II-6, II-7 i II-8 opiši dva rješenja koja su predlagali balkanski socijalisti o budućnosti cijelog Balkana, a posebno Makedonije. Napravi dva spiska argumenata.

? **Opšte pitanje**
Uporedi osmanski nadnacionalni koncept, ideju o autonomnoj Makedoniji i ideju o balkanskoj federaciji: možeš li prepoznati zajedničke elemente i razlike?

TABELA 14
Ljudski resursi za vrijeme balkanskih ratova 1912–1913.

Zemlja	Stanovništvo (u hiljadama)	Muškarci (u hiljadama)	Opšta mobilizacija (u hiljadama)	Maks. snaga oružanih sila (u hiljadama)
1. Bugarska	4.430	2.253	800	67
2. Srbija	2.910	1.500	530	175
3. Grčka	2.630	1.350	480	90
4. Crna Gora	247	127	60	30
Ukupno	10.217	5.230	1.870	902
5. Turska	23.000	12.000	4.200	400

G. Georgiev, *Ljudski resursi zemalja koje su učestvovalе u Balkanskom ratu 1912–1913.*

? Uporedi brojke i napiši zaključak o vojnom potencijalu zemalja u ratu.

II-9. Crnogorske novine o ciljevima rata, 1912.

Ideali prvih ljudi slovenskog hrišćanstva od Soluna do Beograda, od Cetinja do Varne primiču se ostvarenju. Ruše se temelji pod teretima nepravde i stradanja. Zablude, razočaranja i kobna podvojenost ustupaju mjesto zdravim mislima, tvrdim nadama i međusobnoj ljubavi. Jedna misao, jedna želja, jedna i ista odlučna volja, da se izgine za neoslobođenu braću, vezala je u čvrstu zajednicu balkanske hrišćanske kraljevine, koje iznenadiše svijet

svojom sviješću, svojom prisebnošću, svojom uviđavnošću i još više brzinom akcije. Rasturiše se kule u vazduhu što su ih stari osvajači s istoka gradili na balkanskom razdoru, na balkanskoj nepodobnosti, da balkanske države same, svojom složnom snagom sebe brane i stvaraju osnove svojoj samostalnosti... One svemu ovome, što se sada zbiva, nijesu krive. Ne traže ništa drugo, do popravku stanja balkanskih hrišćana. To je njihova dužnost. Ne samo njihova,

nego sve civilizovane Evrope. Ako vršenje takve uzvišene, takve civilizatorske dužnosti – znači isto što i narušenje mira, onda je bolje da toga mira i nema... Narušiti takav mir, pod čijim se mrtvilom plode crvi truleži, koji rastočiše zdravo stablo balkanskog hrišćanstva, ne samo da je pravo, već je i dužnost svakome, ko ima srca, ko ima ljubavi prema napretku roda ljudskog... Crna Gora će i sada izvršiti svoju dužnost, kao što ju je u ovakvim prilikama vazda vršila.

Cetinjski vjesnik, broj 76, 22. IX 1912, str. 1.

Cetinjski vjesnik, list koji je izlazio na Cetinju od 1908. do 1915. godine. Formalno je bio nezavisan, ali je iza njega stajala crnogorska vlada. Finansiran je tajno iz fonda Ministarstva inostranih djela Crne Gore.

Uporedi ovaj dokument s dokumentom III-32. Koje zajedničke ideološke elemente možeš naći?

II-10. Novine vladajuće partije u Bugarskoj o srpsko-bugarskom sukobu oko Makedonije 1913. godine

Od početka do kraja ovaj veličanstveni ep je u vezi sa sudbinom Makedonije. Da Bugarska u početku nije preuzela obavezu prema Srbiji da teritorije u Makedoniji treba podijeliti prema ugovoru, ona ne bi nikad, ni pod kojim uslovima, ratovala protiv Srbije. Da je u pitanju bilo cijepanje i ustupanje bugarskih teritorija, Bugarska bi odavno našla druge saveznike uz čiju pomoć bi i Srbija mogla biti podijeljena. Vjerovali smo Srbiji na riječ koju su sa suzama u očima dali njeni zvanični predstavnici. Bugarska je potpisala mirovni sporazum sa Srbijom koji će, kad bude objavljen, pokazati da ona više brine o dobrobiti Srbije nego o oslobađanju hrišćana pod turskim jarmom.

Mir, 3887, 17. maj 1913. u Kiškilova, *Балканските војни*

„Mir“ je bio organ Narodne partije, vladajuće partije za vrijeme Balkanskog rata; rusofil.

► Sl. 14. Albanija brani Skadar i Janjinu od majmuna – Crne Gore, tigra – Grčke i zmije – Srbije

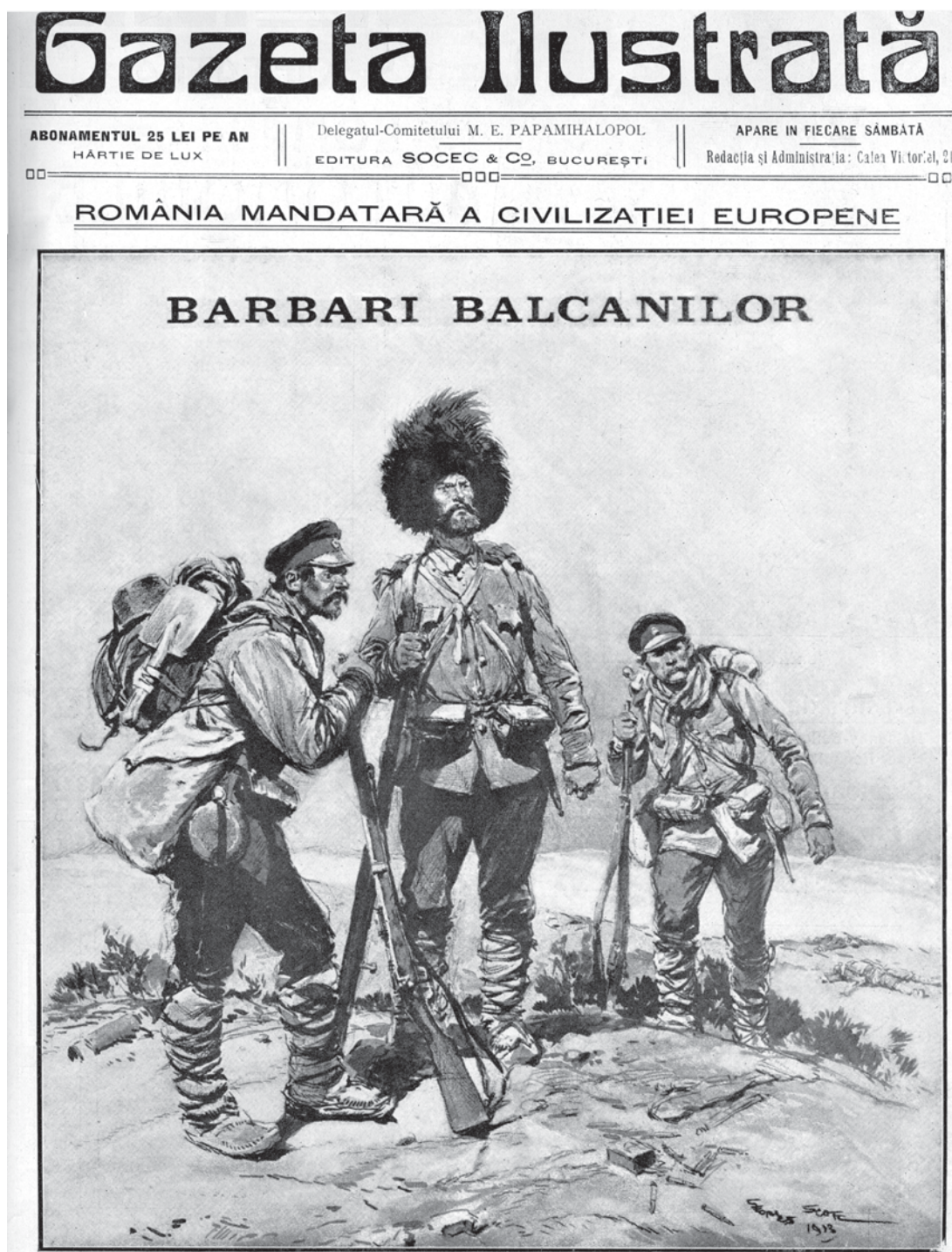

Dielli (Sunce), 13. februar 1913, str. 3.

Tekst karikature:
„Bježite od mene! Krvopije!”

► Sl. 15. Rumunija pod teretom mandata evropske civilizacije

Gazeta Ilustrata II,
6. jul 1913, str. 1

Prevod:
Rumunija zastupa evropsku civilizaciju;
Bugari – varvari sa Balkana.

Opiši simboličke figure na slikama 14 i 15.
Kako su predstavljeni sušedi/susjedi ovih
zemalja?

II-11. Tumačenje rumunskih interesa od strane jednog profesionalnog historičara neposredno poslije balkanskih ratova

Operacija nazvana „Vojna akcija Rumunije“ bila je zasnovana na trima tačkama važnim za ostvarivanje vitalnih rumunskih interesa na Balkanskom poluostrvu:

1. Napori da se glas Rumunije čuje u odlučujućim trenucima na Balkanskom poluostrvu,
2. Političke i organizacione državne tendencije Rumunije koja kao sušed/susjed balkanskih saveznika ima društvene i ekonomske interese u održavanju stalne ravnoteže,

3. Nacionalno pitanje predstavljeno:

- a) osiguranjem teritorije Dobrudže
 - b) regulacijom statusa sunarodnika iz Makedonije
- Grunberg, str. 7

❓ Koji su bili vitalni interesi Rumunije pred sam rat? U kojoj mjeri se oni razlikuju od interesa drugih balkanskih zaraćenih zemalja? Ima li sličnosti u držanju Rumuna prema Bugarskoj i držanju drugih balkanskih naroda prema Osmanskom carstvu? Da li su rumunski interesi mogli biti nametnuti u ratnoj situaciji a da ne vode u rat?

❓ Opšta pitanja za poglavlje IIa

Istraži postojeće dokumente o entuzijazmu regruta za rat (a) na početku balkanskih ratova i (b) na početku Prvog svjetskog rata. Uporedi dokumentaciju Balkana i onu zapadne Evrope i pokušaj da prepoznaš zajedničke elemente.

Simulirani dijalog

Podijelite se u dvije grupe i koristeći dokumente iz ovog poglavlja pokušajte da date argumente (a) za rat i (b) protiv rata.

IIb. „Istočno pitanje“

II-12. Prikaz „istočnog pitanja“ jednog francuskog historičara, 1898.

A. Islam protiv hrišćanstva

„Istočno pitanje“ je dugo bilo ograničeno na odnose između Osmanskog carstva i hrišćanskih evropskih zemalja. I nije moglo biti drugačije, pošto su jedini problemi s kojima su se evropski političari suočavali bili nezavisnost dunavskih kneževina¹⁸ ili nezavisnost Grčke, rat između Rusije i Turske oko premoći na Crnom moru, autonomija Egipta, unutrašnja organizacija i administrativne reforme Osmanskog carstva pod evropskim uticajem, diplomatski odnosi između hrišćanskih sila i sultana

[...]. Ali termin „istočno pitanje“ treba da ima šire značenje. Najbolji način da se bavimo problemima koje sam naveo jeste da ih smjestimo u kontekst istorije cijelog islamskog svijeta. Svi politički (i društveni) problemi našeg doba više se ne predstavljaju kao stvar Evrope već kao globalni problemi u koje su Peking, Kejptaun i Njujork upleteni isto koliko i Pariz, London ili Berlin. Mi moramo da se suočavamo sa političkim problemima u skladu s njihovim značajem za globalni razvoj.

Treba dati jasnu i kratku skicu „istočnog pitanja“ u širem smislu, kao istoriju odnosa između islama i hrišćanskog svijeta. Islam se od 7. do 17. vijeka, u periodu od hiljadu godina, proširio na cijelu zapadnu i južnu Aziju, na severnu/sjevernu Afriku

¹⁸ Vlaška i Moldavija

i južnu Evropu namećući svoju religioznu i političku vladavinu. U srednjem vijeku su samo Španija i neka mediteranska ostrva uspjeli da mu se odupru. Napori hrišćanske Evrope da se krstaškim ratovima odupre islamu bili su slabi pa su hrišćanske zemlje u Osmanskom carstvu potražile saveznika. Ali, od 17. vijeka Osmansko carstvo je počelo da slabi zbog zloupotrebe sopstvene snage i napretka, a još više zbog svoje nesposobnosti da asimiluje podjarmljene narode, da ih sjedini s Turcima, koji su ostali osvajači na neprijateljskim teritorijama.

B. Osmansko carstvo i balkanski narodi

Što se evropske Turske tiče, borbene težnje Bugara, Srba, Grka i Austrije onemogućuju bilo kakvo razumijevanje među ovim silama. U jednom periodu su, među svim turskim neprijateljima, Grci smatrani prirodnim nasljednicima tih evropskih oblasti. A Grci su sanjali o tome da Carigrad opet postane grčki. Ali njihovi snovi su osujećeni i, da su Turci umjeli da organizuju dobru administraciju, mnogi Grci bi prihvatili tursku hegemoniju samo zbog mržnje prema hrišćanskim suparnicima. Danas su Bugari najborbeniji narod na Balkanu, zemlja se najbrže razvija i ima najstabilniju i najaktivniju vladu. Već su zauzeli veliki dio Trakije, a cilj im je da zauzmu i cijelu Makedoniju. Međutim, ovaj najvećim dijelom seljački narod, koji nema trgovinu ni industriju, vrlo je siromašan. Oni nijesu u stanju da preduzimaju vojne operacije i zadovoljavaju se time da od sultana izvlače stalne koncesije, prijeteći mu napadom koji nikad nijesu izveli. Bugarska zajedno s Rumunijom blokira Rusiju tako da ova više ne može da dođe do Carigrada kopnenim putem. Rusija bi to mogla preko Male Azije, ali ona

nikad ne bi dozvolila Bugarima da se smjeste na Bosfor. Ambicije Bugara prema Makedoniji nijesu toliko u suprotnosti sa Srbijom, koja izgleda nije u stanju da stvori veliku Srbiju svojih snova, koliko sa Austrijom koja je, zbog okupacije Bosne, primorana da gleda prema Solunu. U tom slučaju bi Makedonija bila potpuno odvojena od Bugarske i podijeljena između Crne Gore, Albanije i Grčke.

C. Evropski koncert

I tako se tokom posljednjih začkoljica Istoka, francusko-ruski savez vidio samo kao dirigent evropskog koncerta, koncerta na kome su instrumenti bili usaglašeni jedino kad se ne čuju. Na kraju krajeva, ako egoistički slijedimo svoje interese, ova politika statusa kvo za nas je konačno rješenje. Jedino ona neće dovesti do opasnosti od iznenadnog izbijanja evropskog rata čiji obim, trajanje i rezultat niko ne može da predvidi.

Driault, str. 66, 67, 72, 73, 75

Ovaj tekst je odlomak iz predgovora Gabrijela Monoa u knjizi njegovog studenta Eduara Driaulta o „istočnom pitanju“. Gabrijel Mono (1844–1912), profesor u Ecole Pratique des Hautes Etudes (Škola praktičnih studija) i na College de France (Francuski koledž), bio je osnivač pozitivističke istorije u Francuskoj. Eduar Driault (1864–1947) bio je profesor istorije i geografije na Sorboni.

Što je suština „istočnog pitanja“ prema Gabrijelu Monou? Kako je „istočno pitanje“ predstavljeno u tvojim udžbenicima?

► Sl. 16. *Divno strašilo za ptice*, karikatura E. Muanovića (Beograd, 1912)

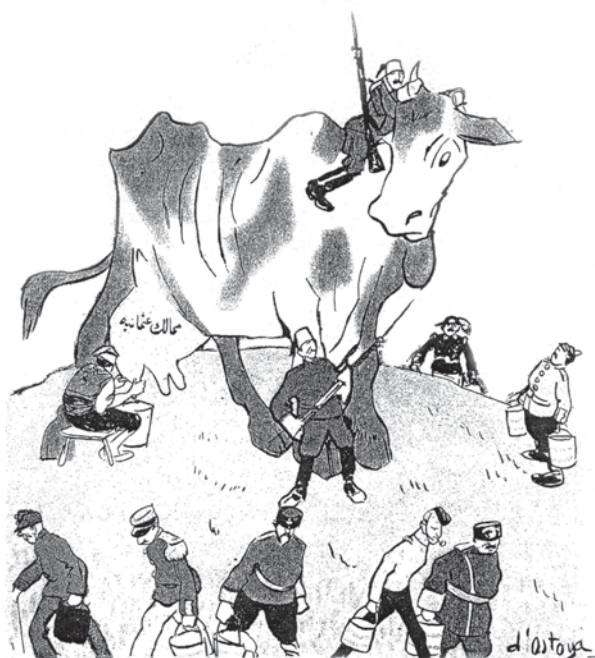

Objavljeno u ruskim novinama *Iskr* 45, 1912.

Tekst karikature:
Austrijanac: „Stražar! Pljačka!“

► **Sl. 17. Krava muzara (osmanska karikatura, 1909)**

Kalem, 22. jul 1909, u Brummett, str.172

Tekst karikature – Turski vojnik: „Dosta ste uzeli. Ostavite malo i za gazdu“.

Pogledaj obje karikature: koga predstavljaju figure na njima? Kako je predstavljena politika velikih sila prema Osmanskom carstvu?

II-13. Uloga velikih sila, prema opisu makedonskog revolucionara iz Velesa

Izgledalo je da su svi poluđeli/poludjeli. Nijesu mogli da zamisle da pobjednička bugarska vojska može da bude poražena i čvrsto su vjerovali u njenu pobjedu. Isticao sam im da će Bugarska protiv sebe imati velike sile Antante koje su tada dominirale Evropom. Pokušavao sam da dokažem da te iste velike sile – u slučaju pobjede Bugarske – neće dozvoliti da interesi Srbije i Grčke budu ugroženi. Naprotiv, oni su tvrdili da je u interesu velikih sila da

Bugarska pobijedi jer bi u tom slučaju ona preuzela dominantan položaj na Balkanu i mogla bi da sačuva mir u tom dijelu Evrope. Samo poslije toga Balkan više ne bi bio izvor ratova i nemira. Nijesam mogao da zamislim veću budalaštinu od podržavanja tog stava.

Martulkov, str. 275

Koja je, prema ovom autoru, bila uloga velikih sila u balkanskoj politici?

II-14. Cirkularno pismo ruskog ministra inostranih poslova Sazonova ruskim diplomatskim predstavnicima u inostranstvu, 18. oktobar 1912.

MINISTARSTVO INOSTRANIH POSLOVA
CIRKULARNO PISMO RUSKIM DIPLOMATSKIM
PREDSTAVNICIMA U INOSTRANSTVU

Sankt Peterburg, 18. oktobar 1912.

Od početka pogoršanja krize na Balkanu sljedeće dvije tačke jasno su predočene carskom ministarstvu:

1. Da je izbijanje rata na Balkanu gotovo neizbježno i
2. Kako je neophodno učiniti sve za mir u regionu, treba istovremeno preduzeti mjere za lokalizaciju rata u slučaju njegovog izbijanja.

Tek kad se postignu ova dva cilja, može da se obezbijedi direktan kontakt sa bečkim kabinetom. [...]

Ako i dalje nastavimo da ocjenjujemo značenje ovih akcija, prvo moramo da ukažemo na deklaraciju o nepovredivosti teritorijalnog statusa kvo i drugo, moramo biti svjesni sljedećih faktora:

Opšte je poznato da je ova deklaracija bila neraskidivo povezana sa još jednim faktorom – da će i velike sile preuzeti odgovornost za uspjeh reformi. A ko ih je spriječio u tome? Balkanske zemlje? Ne, one su samo sprovele istraživanje o značaju ugovorenih garancija. Zapravo je bilo potpuno obrnuto. Velike sile nijesu tražile od Turske takvu deklaraciju i Turska je odgovorila da neće

dozvoliti stranu intervenciju i da će sama sprovesti neophodne reforme. Tako je drugo pitanje koje se odnosi na deklaraciju – sprovođenje reformi od strane velikih sila – ostalo neriješeno zbog Turske, koja nije dozvolila stranu intervenciju. Ovo, po našem mišljenju, poništava deklaraciju o nepovredivosti teritorijalnog statusa kvo. Uprkos tome, mi nećemo biti prepreka balkanskim zemljama po ovom pitanju.

Ako, razmišljajući na ovakav način, pitanje statusa kvo nije za nas od presudnog značaja, u slučaju njegovog kršenja treba istaći sljedeće:

1. Nedostatak interesovanja velikih sila za teritorijalna širenja i
2. Kao kompenzacija, princip „ravnoteže“ između balkanskih zemalja zasnovan na ugovorima koji su prethodili njihovom savezu.

U potpisu: Sazonov

Balkanski rat ili Ruska narandžasta knjiga, str. 19–21

II-15. „Dobri monarh“

U ovoj krizi car se dobro drži, bolje nego svi mi. [...] Miran je, rješava probleme savjesno i brižno, kako mu i priliči. Njegova sposobnost da u osamdeset trećoj godini donosi odluke je za divljenje. Car želi mir. [...] Želi da prevaziđe spor sa Srbijom i da opravda svoj nadimak Car mira koji mu je Evropa nadjenula. Ali, bude li neophodno, ovaj starac ne bi oklijevao da [...]

Hrvatski pokret, 2. decembar 1912.¹⁹

? Da li znaš kakav je stvarno bio stav cara Franca Jozefa za vrijeme balkanske krize? Je li bio odlučan ili je oklijevao? Slažeš li se s opisom austrijskog monarha u ovom tekstu?

II-16. Članak u rumunskim novinama od 16. juna 1913. godine – dan bugarskog napada na Srbiju

Srpsko-bugarski sukob

Što se Austrije tiče, ona podržava Bugare jer je njen interes da Srbija ne ojača. Srbija je neka vrsta iredenti-

čkog aneksa Habsburške monarhije. Srpsko stanovništvo u Mađarskoj očajnički se bori protiv ideje mađarske države. Austrija je aneksijom Bosne i Hercegovine ojačala srpski iredentizam i to je razlog što podržava Bugare sa kojima nije ni u kakvom etničkom sukobu.

Vitorul, VI, br. 1921, 16/29 jun 1913, str. 1

II-17. Odlomak iz knjige jednog rumunskog političara

Rat između balkanskih saveznika sigurno je pripreman u Beču. Austrougarska je na sve načine htjela da spriječi jačanje Srbije. Grof Berhtold se nadao podršci bugarskog cara Ferdinanda i rumunskog Karola I. Pošto se Ferdinandovo naređenje vojski da napadne Srbe podudarilo sa bečkim čvrstim obećanjem da će mu pomoći Rumuni [...].

Diaconescu, str. 34–35

? Zašto je austrougarska politika bila važna za balkanske zemlje?

Koja je bila uloga Austrougarske u međubalkanskim odnosima u vrijeme balkanskih ratova?

II-18. Podjela ratnog plijena

Konačni poraz Turske neće biti kraj balkanske tragedije. To je van svake sumnje. Države koje su osnovale Balkanski savez počele su osvajački rat za teritorije. I sasvim je prirodno, kad se uzme u obzir svjetovno rivalstvo između ovih naroda i njihov ograničeni mentalitet, da će najkritičniji trenutak u razvoju događaja južno od Dunava biti trenutak kad saveznici budu morali da podijele ratni plijen. [...] Pod ruševinama evropske Turske ostao je novi vulkan koji će zauvijek tresti evropski mir. Ovakva situacija se ne može izliječiti polumjerama i platonskim intervencijama. Evropa ima moralnu obavezu da pokaže ogromnu snagu kako bi na vrijeme spriječila nadmetanja i borbe koje razaraju balkanski svijet.

Miscarea, Bukurešt, 20. mart/2. april 1913.

¹⁹ Članak je izašao u jednim austrijskim novinama, a onda i u *Hrvatskom pokretu*.

► **Sl. 18. Evropa i bijesna đeca/djeca**
(rumunska karikatura, 1913)

Furnica, IX br. 20, 17. januar 1913, str. 9

🔑 **Tekst karikature:**
Evropa i bijesna đeca/djeca: Zašto tašta nije ništa rekla o Balkanskom ratu?

❓ **Opšta pitanja za poglavlje IIb**
Kako su balkanski narodi shvatali ulogu evropskih sila u balkanskim sukobima? Kakva je bila politika evropskih zemalja na Balkanu?
Simulirani dijalog
Podijelite se u grupe koje predstavljaju evropske sile. Pokušajte da predstavite interes svake evropske zemlje na Balkanskom poluostrvu i njen položaj u „istočnom pitanju“.

IIc. Očekivanje i objava rata

II-19. Rat se nije očekivao u Osmanskom carstvu

Niko iz našeg okruženja nije vjerovao da će biti rata s Bugarskom, a još manje s ostale četiri balkanske zemlje. Svi i svuda su govorili: „To je blef.“ Ipak, već dugo je bilo očigledno da ove male zemlje, zajedno s Rusijom i Austrijom, nijesu smjele da nam daju vremena da jednog dana postanemo veoma moćni. Da je režim Abdula Hamida opstao, do rata ne bi došlo jer su političari tih malih i velikih sila dobro znali da bi nas taj režim vrlo brzo doveo do rezultata koji su oni sanjali.

Izzet-Fuad pasha²⁰, str. 33

❓ U kojim okolnostima ne bi došlo do rata prema Izzet-Fuad-paši?
Koga on krivi za rat?

II-20. Saopštenje Đorđa I²¹ o objavi rata Osmanskom carstvu, 5. oktobar 1912.²²

MOM NARODU

Naša sveta obaveza prema našoj voljenoj zemlji, našoj porobljenoj braći i cijelom čovječanstvu zahtijeva da država, poslije neuspješnih pokušaja da obezbijedi ljudska prava hrišćana pod turskom

²⁰ Izzet-Fuad-paša je bio generalni inspektor osmanske konjice i bivši komandant Treće armije Trakije.

²¹ Đorđe I, „kralj Helena“ (1863–1913), bio je drugi sin danskog kralja Kristijana IX. Rođen je u Kopenhagenu 1845, a 5. marta 1913. ubio ga je neki ludak u Solunu.

²² Originalni dokument koji je potpisao kralj Đorđe, E. Venizelos i članovi kabineta

vladavinom, oružanom pobunom prekine patnje koje oni vjekovima trpe.

Grčka zajedno sa svojim saveznicima koje nadahnjuju ista osećanja/osjećanja i vezuju iste obaveze, preduzima svetu borbu za pravdu i slobodu potlačenih naroda Orijenta.

Naša vojska i ratna mornarica, potpuno svjesne svojih obaveza prema državi i hrišćanstvu, pune obzira prema nacionalnoj tradiciji i ponosne na svoju moralnu superiornost i vrijednost, ulaze u bitku s vjerom i sa spremnošću da proliju svoju časnu krv u cilju vraćanja slobode potlačenima.

Grčka će zajedno sa svojim saveznicima istrajati u ovoj svetoj borbi po svaku cijenu.

Usrdno moleći za Božju pomoć u ovoj potpuno opravdanoj civilizacijskoj borbi, uzvikujemo: „Živjela Grčka! Živio naš narod!“

Gardika-Katsiadaki, Margaritis *Egejski arhipelag*

II-21. Bugarski kralj Ferdinand objavljuje rat

Manifest bugarskom narodu
5. oktobar 1912.

Tokom 25 godina moje vladavine uvijek sam mirno radio za napredak, sreću i slavu Bugarske. To je bio pravac kojim sam želio da i bugarski narod ide.

Ali sudbina je drugačije odlučila. Došlo je vrijeme da bugarski narod prekine svoj miran život i da s oružjem u rukama izvrši svoj slavni zadatak. Iza Rile i Rodopskih planina naša braća po krvi i vjeri još nemaju tu sreću da žive dostojanstveno, čak ni sad, 35 godina poslije oslobođenja.

Svi naponi da se dostigne taj cilj, ne samo od strane velikih sila već i bugarskih vlada, nijesu stvorili uslove da ovi hrišćani steknu ljudska prava i slobodu.

Došao je kraj našem mirnom životu. Da bismo pomogli potlačenim hrišćanima u Turskoj, ne preostaje nam ništa drugo nego da se latimo oružja. Sasvim je očigledno da je to jedini način da tim ljudima sačuvamo živote i imetak. Našoj zemlji prijeti i anarhija u Turskoj. Poslije masakra u Štipu i u Kočanima, umjesto da tom jadnom narodu ispuni njegove zahtjeve, što smo i mi tražili, turska vlada

je naredila mobilizaciju. Tad je došao kraj našem dugotrajnom strpljenju.

Humano hrišćansko osećanje/osjećanje, sveta dužnost da se pomogne braći kad im je ugrožena sama egzistencija, čast i dostojanstvo Bugarske nameću mi dužnost da pozovem pod zastavu sinove zemlje koji su spremni da je brane.

Naš povod je ispravan, slavan i svet. S poniznom vjerom u zaštitu i pomoć svemogućeg Boga, oglašavam bugarskom narodu da je rat za ljudska prava hrišćana u Turskoj objavljen.

Naređujem hrabroj bugarskoj vojsci da napadne teritoriju Turske! Protiv našeg zajedničkog neprijatelja i sa istim ciljem, zajedno sa nama će se boriti vojske naših saveznika – Srbije, Grčke i Crne Gore. I u toj borbi krsta protiv polumjeseca, slobode protiv tiranije, pridobićemo simpatije svih pravdoljubivih i naprednih naroda.

Ferdinand²³

Kiškilova, *Балканските войни*

► Sl. 19. Putovanje iz zadovoljstva (osmanska karikatura, 5. oktobar 1912)

Cem 41, 5. oktobar 1912, str. 8, u *Heinzelmann*, str. 221.

²³ Ferdinand I Saks-Koburgotski (1861–1948), njemački knez, bio je na čelu kneževine Bugarske i bugarski car od 1908. do 1918.

🔑 Neđeljni/nedjeljni časopis *Cem* smatra se konkurentom i nasljednikom časopisa *Kalem* (olovka). Kao i *Kalem*, *Cem* je izlazio dijelom na turskom, a dijelom na francuskom.

Naziv *Cem* dolazi od prezimena izdavača Mehmeda Cemila. Prvi broj je izašao 10. novembra 1910.

Prevod:

Putovanje iz zadovoljstva!

- Dajte mi karte za kružno putovanje Sofija–Beograd
- Cetinje–Atina, povratak neobavezan.
- Koliko karata?
- Za sada 700.000 ili 800.000.

II-22. Proglas komandanta Istočne turske armije Abdulah-paše²⁴ vojnicima

8. oktobar 1912.

Braćo po oružju i zemljaci,
Odlučili smo da porazimo neprijatelja koji gazi po svetoj zemlji naše otadžbine. Šutrašnji/sjutrašnji i preksutrašnji/preksjutrašnji dan biće najsvetiji dani Bajrama za svakog muslimana. Konačni poraz neprijatelja koji toliko godina uznemirava našu zemlju i naš narod i koji ne ostavlja na miru našu braću koja žive u Bugarskoj, mora se smatrati svetom dužnošću svakog muslimana. Zato svaki oficir i svaki bratski vojnik treba da se bori do kraja za spas naše otadžbine u kojoj je svaka stopa zemlje natopljena krvlju naših predaka.

Spas naše otadžbine i našeg naroda zavisice od hrabrosti i odlučnosti koje ćete vi pokazati u naredna dva dana.

Moji hrabri i nepokolebljivi prijatelji! Vjerujem da će žudnja za osvetom koju osećate/osjećate u svojim srcima biti garancija da ćete ispuniti tu dužnost. Poslije sukoba s neprijateljima koji smo imali ovih dana, možemo da kažemo da su oni kukavice i da će se razbježati čim se suoče sa pravom snagom. Zato ovo naređenje mora biti izvršeno.

Naprijed, draga moja đeco/djeco!

Zapamtite da vas čeka sreća na zemlji i raj poslije smrti. S nama je Bog kao i Muhamedov duh i moli-tve kalife zemaljskog – našeg dragog sultana.

V. Georgiev – St. Trifonov

- ❓ Uporedi tekstove II-20, II-21 i II-22. Podvuci identične riječi i izraze. Koja osećanja/osjećanja ona nadahnjuju? Koji su ciljevi rata prema zvaničnim izjavama i jednog i drugog vladara? Koji su ciljevi rata prema osmanskom komandantu?

► Sl. 20. *Balkan protiv tiranina*, 5. oktobar 1912. (grčka litografija)

Litografija u boji na kartonu,
55 x 41 cm/ 62 x 47 cm/ IEEE kolekcija br. 4951/1
u *Βαλκανικοί Ρόλεμοι 1912–1913*, str. 57

- ❓ Pogodi ko je na plakatu. Identifikuj simbole i uporedi ih sa ključnim riječima iz manifesta vladara Grčke i Bugarske. Da li vjeruješ da je Carstvo unaprijed određena žrtva kao što je opisano? Kako ovaj poster utiče na javno mnijenje?

²⁴ Abdulah-paša bio je glavnokomandujući turske Istočne armije na početku Prvog balkanskog rata.

II-23. Očekivanje rata u Srbiji, 8. oktobar 1912.

Beograd, 8. oktobar 1912.

Juče se proniješe gradom nepovoljne vijesti. „Miriši mirom!“, govorili su Beograđani zaklonivši si maramicom nos. Da Srbinu dadete da bira: mir ili koleru? – on bi obim rukama zahvatio koleru [...] Kad će započeti rat? Svi pitaju; to znade samo hladan vjetrić, što piri s maćedonske strane i ministarski stolovi, što su dugo u noć osvjetljeni električnim svjetlom; no nitko od ovih neće da progovori.

Hrvatski pokret, 9–31 oktobar 1912.

II-24. Jedan Bugarin opisuje narodno raspoloženje pred rat

Sveopšta molitva održana je 5. oktobra. Ferdinand je pročitao proklamaciju o objavi rata, a Metodije Kusević, mitropolit Stare Zagore, održao je govor. Šećam/sječam se tih trenutaka kao nekog sna. Dok smo izlazili iz crkve bili smo duboko dirnuti ali i ponijeti oduševljenjem da ćemo pobijediti. Uporna borba za vrijeme „preporoda“²⁵ koja je uvijek bila hrabra i uspješna – posljednji je primjer ujedinjenje Istočne Rumelije i kneževine Bugarske 1885 – ulila je bugarskom narodu ogromno samopouzdanje, mogu čak reći, novu vjeru u nacionalni optimizam. S druge strane, Šeinovo, Šipka i Slivnica²⁶ pokazali su da su Bugari ostali neoslabljeni i pokazali hrabrost po kojoj su njihovi preci vjekovima bili poznati. Pred sobom smo imali jakog neprijatelja, ali smo potcijenili njegovu snagu. Čudno, poslije pet vjekova pod turskim jarmom sad, pošto smo vladali Turcima u Bugarskoj samo 34 godine, potcijenili smo ih. U Bugarskoj je bila omiljena priča da je Turska država na samrti. U novinama je sultan uvijek prikazivan kao bolesnik sa povezom oko glave. U vojsci su mnogi Bugari na vježbama gađanja iz puške pucali u metu u obliku lutke sa fesom na glavi da bi ubijedili sebe da je sultan unaprijed određena žrtva.

S. Radev²⁷, Тога, което видях

❓ Što su obični ljudi mislili o ratu? Zašto su bili tako sigurni u pobjedu?

Koja je bila uloga zvanične propagande u stvaranju takvog mišljenja?

II-25. Odlomci iz dviju novina izdanih na albanskom jeziku u inostranstvu koji iznose dva različita stava o Prvom balkanskom ratu

A. Iz novina izdatih u Bostonu

Veliki sastanak koji su patrioti održali u Bostonu 6. oktobra 1912. ima veliki značaj u istoriji albanskog pokreta. I drugi sastanci održani u Americi izražavaju patriotizam i ideale naše omladine. Ali sastanak od 6. oktobra pokazao je još nešto neočekivano, izuzetno i vrlo rijetko. Hoću da govorim o njegovom političkom značenju.

Nije bilo nevažno sakupiti patriote sa svih strana Amerike koji jednoglasno izjavljuju da je interes Albanije potpuni savez sa Turskom protiv balkanskih zemalja.

Albanija je u opasnosti da bude podijeljena i mogu je spasiti samo njene pristalice i prijatelji.

Ovaj sastanak je donekle uticao na to da osmanska vlada brani albanska prava na konferenciji u Londonu. Ne može se poreći da bi, ako odustane od odbrane Albanije, u interesu Turske bilo da Grčkoj, Srbiji i Crnoj Gori da ono što zahtijevaju i pomiri se sa njima, pa bi joj ostalo da se suoči samo sa Bugarskom. Ali naše zajedničko djelovanje ublažilo je stav Turske i naša politika ju je naćerala/natjerala da shvati svoje greške i štetu koju je u prošlosti pravila. Zato je htjela da nas nagradi zalažući se da Janjina, Skadar i, po mogućnosti, Bitolj budu dio nove Albanije.

Dielli, 19. decembar 1912, str. 1

²⁵ Bugarski „preporod“, period u bugarskoj istoriji (kraj XVIII i početak XIX vijeka), vrijeme značajnog nacionalnog i ekonomskog uspona

²⁶ Šeinovo, Šipka, Slivnica: istorijska mjesta, slavna po velikim pobjedama Bugarske u XIX vijeku

²⁷ Simeon Radev (1873–1967), bugarski istoričar, publicista, diplomata

B. Iz novina izdatih u Sofiji

Ovaj program četiri ujedinjene sile je prihvatljiv. Zato Albanija ne smije da se ujedini sa Turskom i bori se sa zemljom koja je osuđena na smrt. Ona treba da digne svoj glas i zahtijeva svoja prava od velikih sila. Treba pokazati cijelom svijetu da je albanska država u ropstvu i da se već četiri godine bori i traži svoju autonomiju.

„Mbi Aleancen Ballkanike“ („O Balkanskom savezu“),
Liri e Shqiperise.
12. oktobar 1912, str. 1

? *Dielli (Sunce)* bio je neđeljnik/nedjeljnik koji je u Bostonu štampao jedan od najistaknutijih albanskih intelektualaca Faik Konica. *Liri et Shqiperise (Sloboda Albanije)* bio je neđeljnik/nedjeljnik koji je izlazio na albanskom jeziku u Sofiji, a čiji je izdavač bio Kristo Luarasi, patriota i intelektualac.

? Koja su dva stava prema ratu iznesena i koje argumente koriste ovi članci kako bi ih podržali?

► Sl. 21. Ispraćaj – u Sofiji i u Carigradu

L'illustration, t. CXL (1. jul – 31. decembar 1912), str. 301

? Uporedi ove dvije slike. Koje su razlike, a koje sličnosti?

II-26. Djelovi sporazuma o savezu između Kraljevine Grčke i Kraljevine Srbije, potpisanog 19. maja (1. juna) 1913.

Član 2

Prilikom podjele teritorije evropske Turske, koje će po završetku sadašnjeg rata biti ustupljene balkanskim državama ugovorom o miru sa Osmanskim carstvom, dvije Visoke Ugovorne strane obavezuju se da neće ulaziti ni u kakvo posebno sporazumijevanje s Bugarskom, da će se stalno potpomagati i da će uvijek istupati sporazumno podržavajući uzajamno svoje teritorijalne zahtjeve i niže navedene granične linije.

Član 3

Dvije Visoke Ugovorne strane, smatrajući da je životni interes njihovih kraljevina da nikakva druga država ne bude između njihovih posjeda/posjeda zapadno od rijeke Aksios (Vardar), izjavljuju da će jedna drugoj ukazivati podršku kako bi Grčka i Srbija dobile zajedničku granicu. [...]

Skoko, str. 405–408

► Sl. 22. Crnogorci se raduju objavi rata, 1912.

Balkanski rat u slici i reči 6, 24. februar (9. mart) 1913.

II-27. Proklamacija crnogorskog kralja Nikole, 27. jul 1913.

Crnogorci!

[...] Opijen stečenim uspjesima i slavom saveznika, naš četvrti drug htjede nasilno da prigrabi naše zajedničke tekovine, ne osvrćući se ni na pravdu Božju ni na očinski sud Cara Pokrovitelja²⁸. [...] Bugari, zavedeni, otrgoše se od našeg slovenskog jata. Bugari nasrnuše na braću i saveznike. Bugare treba suzbiti istim oružjem i uputiti ih na uvaženje zajedničkih interesa i slovenske uzajamnosti. Ova odluka bolno je pala na moje srce, jer se ruka rukom mora sjeći, ali se inače nije moglo. Moju dušu tuga obuzima, što sam prinuđen vašu hrabrost obodravati, da bugarske nasrtaje oštro odbijete, ali nadu gajim da će iz međusobne naše savezničke krvi, kad jednom Anđeo mira raširi krila svoja nad Balkanom, iznići svježe i jako drvo slovenske zajednice. [...]

Nikola, na Cetinju 27. jula 1913.

Balkanski rat u slici i reči 23, 14. (27) jul 1913.

II-28. Proklamacija grčkog kralja Konstantina, 21. juna 1913.

Mom narodu!

Pozivam svoj narod u novu borbu.

Osnivajući savez s drugim hrišćanskim državama za oslobađanje naše jadne braće, srećni smo što je naša zajednička borba dovela do pobjede i uništenja tiranije i što je grčka vojska trijumfovala i na kopnu i na moru.

Poraženo Carstvo ustupilo je oslobođene teritorije saveznicima. Grčka je, dosljedno poštena i u sporazumu sa svoja dva saveznika, željela prijateljsku podjelu oslobođenih oblasti u skladu sa pravima svake države, pa je predložila da se neslaganja riješe nagodbom. Međutim, njen pohlepni saveznik Bugarska odbila je svaki razgovor o nagodbi, želeći da prigrabi najveći dio plodova zajedničke pobjede, ne priznajući ni etnička prava, ni žrtve drugih, niti

²⁸ Ruski car

ikakve druge racionalne potrebe za ravnotežom. Koristeći se svim vrstama prevare i samovolje i nesvjesna oslobodilačkog karaktera rata, obaveze prema saveznicima, gorkog iskustva hrišćanskih naroda s ovog poluostrva zbog njihovog iskonskog porijekla i izvanrednih rezultata zahvaljujući njihovoj saradnji, Bugarska je otišla tako daleko da je pokušala da povede neoslobodilački rat, okrećući se protiv saveznika, kršeći i prisvajajući njihova prava, skrnaveći tako svetost i ideju zajedničke borbe.

Imajući u vidu sramno ponašanje Bugarske, dužnost ostalih saveznika bila je sasvim očigledna. Morali su opet da zbiju redove i sačuvaju svoj savez da bi se suočili sa nezasitom pohleptom svog bivšeg saveznika, da brane svoje vitalne interese, iskorjenjujući hegemonističke težnje i obezbjeđujući među balkanskim državama ravnotežu prijeko potrebnu za njihovu mirnu koegzistenciju.

Grčki narod, solidaran sa Srbijom i Crnom Gorom i uvjeren u svetost te ideje, opet se diže na oružje u borbi za ognjište i oltar.

Moja vojska i ratna mornarica, koje su proslavile Grčku, pozivaju se da nastave svoju plemenitu borbu i spasu one oslobođene od turske tiranije, od prijetnje novog strašnog ropstva. [...]

Ta nova borba je isto tako sveta kao i borba koju je vodio Bog čiji blagoslov ja sad prizivam, „jer kralj vjeruje u Isusa i u milost gospodnju.“ [...]

Baltsa, 20. jun 1913.²⁹

Službeni list Kraljevine Grčke 121, 21. jun 1913.

? Uporedi tekstove II-27 i II-28. Koje je značenje riječi „brat“ u jednom i drugom slučaju? Identifikuj značenje iste riječi u tekstu II-21. Objasni značenje izraza „braniti vitalne interese“ i „mirna koegzistencija“. Uporedi tu ideju s idejom ravnoteže između evropskih sila u istom periodu.

II-29. Novine i javno mnijenje u Rumuniji neposredno pred rumunsku invaziju na Bugarsku u Drugom balkanskom ratu

A. Hoćemo rat

Sa svih strana naše zemlje čuje se samo jedan uzvik koji dolazi iz svih srca:

Hoćemo rat!

Nema sile u cijeloj Rumuniji koja može zaustaviti rat. Onog ko se izdigne iz te vodene struje, slomiće udar njenih talasa. [...]

Rumunski narod, i svaki Rumun ponaosob, zna da je velika Bugarska nacionalna opasnost, politička, etnička i ekonomska prijetnja za Kraljevinu Rumuniju i za sav rumunski narod. [...]

Ovo je čisto preventivan rat. Mi želimo da obezbijemo budućnost našoj zemlji, da uklonimo opasnost koja može da joj naudi, želimo da živimo u miru, da se samostalno razvijamo, da u korijenu sasiječemo svaku moguću prijetnju.

Universul, XXX, br. 176, 29. jun/12. jul 1913, str. 1

B. Gomila je bila ogromna

Gomila je bila ogromna. Mnogi transparenti bili su posvećeni ratu, a uzvici „Mobilizacija!“ čuli su se iz hiljada grla.

Ukaz o mobilizaciji podiže buru oduševljenja. Rezervisti hrle u Bukurešt iz najudaljenijih mjesta, vozovi su krcati, ljudi sede/sjede na krovovima vagona i pjevaju prizivajući veliki rat.

Bacalbasa, str. 116

? Zašto je „veliki sušed/susjed“ bio nacionalna opasnost? Smatraš li da je to tačno?

Nađi i objasni razlike između ovih tekstova i proglasa grčkog kralja i bugarskog cara kojima objavljuje rat Osmanskom carstvu.

²⁹ Dokument koji su potpisali kralj Konstantin, premijer Elefteros Vanizelos i članovi vlade

► **Sl. 23. Hora – tradicionalno rumunsko kolo koje igraju rumunski vojnici na putu za Bugarsku**

Gazeta Ilustrata II, br. 31, 13. jul 1913, str.4

II-30. Članak u rumunskim novinama kojim se žele objasniti razlozi i ciljevi rumunske invazije na Bugarsku

Zauvijek bismo ostali pod prijetnjom bugarskih topova i sa ratom na našem pragu bio bi usporen procvat naše države. Ali ako sad, na samom početku, Bugarska oseti/osjeti snagu našeg oružja i težinu našeg jarma, zauvijek će odustati od svojih ambicija koje ne priliče njenoj nejakosti, a što ćemo joj mi svakako pokazati.

Današnja Rumunija ima ulogu vještog i hrabrog hirurga koji mora bez milosti da zasiječe u meso kako bi odstranio zlo koje predstavlja prijetnju za cio organizam.

Naša vojna dejstva s druge strane Dunava moraju biti prave hirurške operacije, a ne sredstvo za trenutno sniženje temperature koje neće dovesti do toga da nam se sutra/sjutra ista opasnost vrati u još težem vidu.

Miscarea V, br. 152, 8/21 jul 1913, str. 1

Pronađi i analiziraj propagandne elemente u ovom tekstu.

II-31. Izjava bugarskog ministra Stojana Daneva³⁰ o rumunskoj invaziji na Bugarsku

Prekjuče je premijer i ministar inostranih poslova dr Danev rekao u narodnoj skupštini:

Dame i gospodo, narodni poslanici, Bugarskoj od juče prijete nova opasnost. Juče u 18 sati me je rumunski ambasador u Bugarskoj obavijestio da je rumunska vlada naredila svojoj vojsci da napadne Bugarsku.

Njihov motiv je to što je Rumunija zadržala potpunu slobodu da reaguje u slučaju rata među balkanskim zemljama i to što je rat izbio, i štaviše, po njima, mi smo ga izazvali.

Želim da kažem nekoliko riječi o našim odnosima. Svi znate da su naši odnosi sa Rumunijom uvijek bili prijateljski. Imajući u vidu nekadašnje prijateljske odnose između naše dvije zemlje, bugarska vlada smatra ponašanje Rumunije neopravdanim. [...]

Po našem mišljenju, rumunska vlada, koje god razloge za takvo ponašanje imala, ne bi trebalo da preduzima tako ekstremne mjere za koje mi odbijamo svaku odgovornost.

Gospodo! Rumunska vojska napada djelove zemlje koji su u ovom trenutku naseljeni samo starima, ženama i đecom/djecom. U takvoj situaciji nikakav oružani otpor ne dolazi u obzir. Da bismo spriječili bilo kakvu akciju te vrste, naredili smo graničarima da se povuku, a državnim službenicima da ostanu tamo i pokušaju da na svaki način umire narod.

Osim ovog, možemo samo da protestujemo protiv ove nepravedne invazije na našu otadžbinu. Držeći se ovog stava, stava utvrđenog reda i pravde, upućujemo ovu stvar evropskom javnom mnijenju i nadamo se da će naša prava biti pravedno ocijenjena.

Bugarska, br. 230, 30. jun 1913; Mir, br. 3929; Narodna volja, br. 36, 1. jul 1913; Narod, br. 15, 2. jul 1913. u Kiškilova, Балканските войни

³⁰ Stojan Danev (1858–1949): pravnik, profesor, političar, lider rusofilske Progresivno-liberalne partije i premijer (1. juna – 4. jula 1913).

? Opšta pitanja za poglavlje IIc

Uporedi slike 21, 22 i 23. Kakva oštećanja/osjećanja one prenose i kakva oštećanja/osjećanja pokušavaju da izazovu? Pokušaj da nađeš slike iz svoje zemlje koje ilustruju oštećanja/osjećanja prema ratu.

Simulirani dijalog

Podijelite se u grupe: a) Bugari, b) Grci, c) Srbi i pokušajte da razgovarate o svojim pravima u Osmanskom carstvu. Kroz svoju nacionalnu ideju objasnite zašto treba da zauzmete određene oblasti Osmanskog carstva.

TREĆE POGLAVLJE

Društva u ratu

U svakom ratu društva koja u njemu učestvuju istovremeno su i ujedinjena i razjedinjena. Početkom rata uglavnom su ujedinjena u svojim krajnjim idealima i u težnji za pobjedom, ali malo-pomalo ona se suočavaju s brutalnošću rata. Istovremeno, ona su podijeljena ne samo na osnovu politike već i na osnovu realnosti: dok je većina muškaraca na frontovima, žene, đeca/djeca i stari ostaju kod kuće u stalnom strahu da će izgubiti najmilije. Gotovo je nemoguće živjeti normalnim životom. Rat neminovno utiče na sve i svakog. Bilo da su na frontu ili u pozadini, svi učestvuju u naporima koje društvo voljno ili nevoljno čini.

Ratni front je uvijek bio mjesto na kom se kreira zvanična ratna istorija. Detaljni opisi pobjeda i poraza, vještih ili loših manevara, samo su jedna strana onog što se zapravo događa na frontovima. I pobjede i porazi stvaraju galeriju idealizovanih natprirodnih junaka i situacija koje čine mitologiju svakog rata. Ni balkanski ratovi nijesu bili izuzetak. Ali u isto vrijeme, u svakom ličnom šećanju/sjećanju uvijek prevagne ono užasno lice rata: hiljade mrtvih, ranjenih i osakaćenih, iscrpljenost, provale nasilja.

Razne paravojne grupe, često nekontrolisane naoružane bande, dale su značajan doprinos u cjelokupnoj slici balkanskih ratova. Za razliku od regularne vojske, u kojoj vlada vojna disciplina, ove grupe bile su najčešće glavni uzročnici nasilja nad civilima u područjima zahvaćenim ratom. Spaljivanja sela „onih drugih“, prisilna preobraćanja i preseljenja i tradicionalna razbojništva bila su sastavni dio istorije ovih ratova.

Ovo poglavlje daje priliku da se stvori uravnoteženiji pogled na život i vojnika i civila i na frontu i u pozadini za vrijeme balkanskih ratova. U želji da pokažemo ono zajedničko u patnjama, ali i rat kroz svakodnevne doživljaje koji su u ljudima stvarali osećaj/osjećaj drugarstva, stavljamo naglasak na ratna iskustva vojnika različitih nacionalnosti.

I uloga žene u ratnim vremenima dokumentovana je iz dva ugla: (a) idealizovane žene – kao majke i heroine i (b) žene na frontu ili iza linije fronta – kao bolničarke, majke i supruge.

Osim toga, nacionalni sukobi na frontu uticali su na položaj manjina iza linije fronta. Hrišćani u Osmanskom carstvu i muslimani u balkanskim nacionalnim državama bili su nesigurni i primoravani na iseljavanje.

Navođenje izvora koji prikazuju međusobno suprotstavljene stavove ima za cilj da demitologizuje herojske nacionalne ratne priče i da pokaže svu kompleksnost tih ratova.

Illa. Ratni frontovi

► Sl. 24. Bugarska vojska

INFANTERIE EN CAMPAGNE

Tambours. — Officier monté. — Jeune clairon du 1er régiment. — Officiers et soldats (réserve).

Page de croquis en couleurs de LUDOVIC SCOTT

L' Illustration, janvier–décembre 1913, str. 249

III-1. Opis pobjede srpske vojske kod Kumanova

Bitka je trajala dva dana i jednu noć. Turci su zauzeli vanredno dobre pozicije, koje su blagovremeno dobro utvrdili i svoje položaje vešto maskirali. Vojni atašei stranih sila, koji su posle borbe radi studija razgledali kumanovske položaje, izjavljuju da se, sudeći po izboru položaja i po načinu utvrđivanja kod Turaka, jasno vidi da su Turci imali odlične komandante, koji su u tančine upoznati sa svima pravilima modernog ratovanja i da su ta pravila u borbi na Kumanovu u svemu primenili sa puno razumevanja. Što su ih Srbi onako sjajno nadbili i silno bacili iz tih utvrđenih položaja dokaz je samo u sposobnosti srpskih oficira i besprimerne hrabrosti srpskih vojnika, kojima je ideja vodilja bila: osveta Kosova! Bili bismo nepravedni prema protivniku, a to nije u krvi našeg naroda, kada s dužnim poštovanjem ne bismo govorili o hrabrosti turskih trupa. Dva dana i jednu noć oni su nebrojeno puta, prezirući smrt, pokušavali jurišem da probiju naše redove, a naše juriše više puta uspevali su da zadrže sve dok na celom frontu naši redovi nisu pošli na bajonet s čvrstom odlučnošću, da bajonetskom borbom, prsa u prsa, kao nekad na Kosovu, reše – na kome je carstvo. U tome momentu blizu sto

hiljada Srba imalo je za cilj samo jedno: pobjeda ili smrt ravna smrti kosovskih mučenika. Toj bujici Turci, kojima se junaštvo nikako poreći ne može, nisu mogli odoleti, a ne bi joj mogla odoleti nijedna druga vojska, jer gde se sto hiljada junaka reši na smrt i pođe u vatru s čvrstom odlukom „Živ natrag ne!“ tu se mora pobediti neprijatelj ma koliki on bio.

Balkanski rat u slici i reči 2, 27. januar (9. februar) 1913.

► Sl. 25. Posljednji pozdrav (Kumanovska bitka)

Ratni album Riste Marjanovića 1912–1918.

Uporedi tekst i sliku.

Da li fotografija odgovara opisu bitke?

III-2. Grčka vojska zauzima Solun

TELEGRAM NAJAVLJUJE ZAUZIMANJE SOLUNA
KRALJ PUTUJE SPECIJALNIM VOZOM

Zauzimanje Soluna

Zauzimanje Soluna se očekuje posljednja 24 sata, ali objava da je grčka vojska juče umarširala u grad dovela je do snažnih izliva emocija i radosti. Prvo Atina, a onda i ostali djelovi Grčke, poslije velikih događaja ošetili/osjetili su neopisivo olakšanje koje izbija iz duše cijele nacije. Niko nije mogao vjerovati da će u ratu protiv Turske grčka vojska tako brzo pobjednički ući u ovaj najveći makedonski grad. A ova pobjeda – čiji su gubici poslije duge i teške borbe srazmjerni njenom značaju, posebno u ovo doba godine kad je neprijatelj, povlačeći se, uništio

mostove pa se vojska borila sa nabujalim rijekama – dobija još više na značaju zbog ironije s kojom je evropsko javno mnijenje u početku primilo objavu grčko-turskog rata i zbog brojnosti neprijateljskih vojnika protiv kojih se naša vojska borila.

Grčki vojnici su oslobodili prvi makedonski grad, kao i nekad turske ali u suštini uvijek grčke pokrajine, pa njihovo stanovništvo, koje je do juče bilo pod turskom dominacijom, sad može slobodno da diše. Robovi mogu da dignu glave i slave svoju slobodu. Grčka krv prolivena u ovoj borbi došla je kao kap rose da oživi uvenulo cvijeće makedonske slobode. Zbog toga niko nije tužan. Roditelji koji su izgubili sinove u svetoj borbi za svoju zemlju blagosiljali su svoju sreću, a ako je neka majka i prolila suzu, to je bilo samo zato što je shvatila da je smrt njenog voljenog sina donijela slobodu hiljadama

naše braće. Sestre nijesu oplakivale braću. A ako su mlađa braća i izražavala tugu, to je bilo samo zato što sami nijesu imali sreće da učestvuju u toj plemenitoj pobjedi. Ostvarenje ideala nacije, bar za neke sunarodnike, stvara ošeeanje/osjeeanje opšte, neograniene radosti. Svako grčko srce, svaka grčka duša, ma ee/gdje na planeti, sad su okrenuti prema poljima Makedonije.

Ulaskom u Solun, grčka vojska je dodala još jednu slavnu stranicu grčkoj istoriji i stekla novo poštovanje svoje snage.

Embros, Atina, 27. oktobar 1912.

? Nalaziš li sličnosti u opisima bitke kod Kumanova i zauzimanja Soluna? Vidiš li preeeerivanja/pretjerivanja? eeemu ona služe?

► **Sl. 26. Prijestolonasljednik Grčke ulazi u Solun**

Sl. 27

Litografija u boji na kartonu, 42 h 62 cm /Kolekcija IEEEE, br. 4951/99 u *Βαλκανικοί Ρόλεμοι* 1912–1913, str. 103

? Kojih nacionalnosti su ljudi koji eečekuju grčkog prijestolonasljednika?

► **Sl. 27. Predaja turske zastave kralju Nikoli po ulasku crnogorskih trupa u Skadar, april 1913.**

Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006, str. 283

► Sl. 28. Bugarski car Ferdinand na ruševinama tvrđave u Kavali

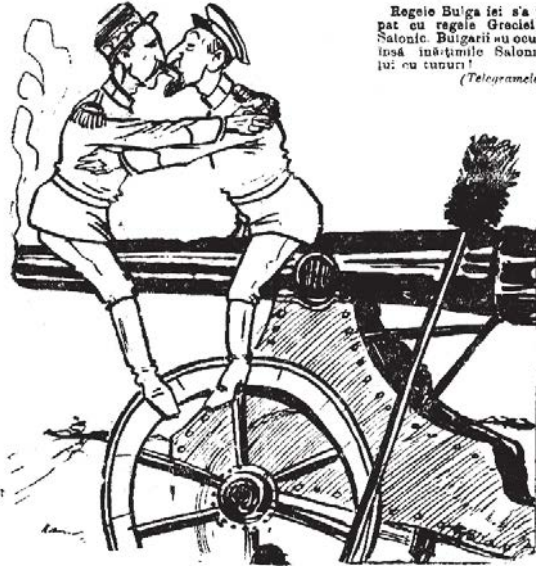
L'illustration, januar–decembar 1913, str. 17

❓ Uporedi slike 26 i 28. Kako su ove dvije ličnosti predstavljene?
Koje je simboličko značenje obje slike?

► Sl. 29. Grčko-bugarsko „bratstvo“

CHESTIA ZILEI

Frăția greco-bulgară

Regele Bulgariei s'a pupat cu regele Greciei la Salonic. Bulgarii nu ocupat însă încă jumile Saloniciului cu turcii!
(Telegramele)

Ferdinand: Să ne pupăm—dar nu pupi Saloniciul!

Adevarul, XXV, br. 8353, 11.
decembar 1912, str. 1

Tekst karikature:

U Solunu je car Bugarske poljubio kralja Grčke. Bugari su postavili topove na brda oko Soluna! (telegrafске vijesti)

Ferdinand: *Hajde da se poljubimo, ali možeš da se pozdraviš sa Solunom.*

III-3. Srpski vojnik pomaže turskoj deci/djeci

Kakav je srpski vojnik

Saoosećanje prema protivniku

Sva veća mesta u novooslobođenim krajevima puna su bedne, gole i bose, gladne i žedne turske sirotinje. Hranitelji i branitelji im poslali uz vojsku carevinu da brane, a žene, starci i deca ostali bez zaštite i oni od straha pred neprijateljem ostaviše svoje domove i sve u njima, pobegoše u varoši verujući da će onde pre naći zaštitu. Gonjeni glađu primorani su da koru hleba prose. I otuda u novooslobođenim varošima čovek ne može da prođe ulicama, a da mu ne dosadi turska sirotinja molbama da im nešto udeli.

Jedan oficir mi iznosi jednu ovakvu sliku iz Kavadaraca:

Kavadarci puni turske sirotinje koja umire od gladi. Na jednom uglu seo jedan srpski vojnik, prost redov, na jedan kamen, u krilo uzeo dva muškarčeta

Turčeta, jednog na jedno drugog na drugo koleno, obema ih rukama zagrlio, u jednoj šaci drži tajin (vojnički hleb), u drugoj tesak. Tesakom reže tajin, prvi zalogaj daje jednom, drugi drugom Turčetu, a treći uzima sebi. Ja stadoh u prikrajak i srce me zabole, što nisam imao pri ruci fotografski aparat, da snimim ovu veličanstvenu sliku ljubavi srpskog vojnika prema deci pobeđenog neprijatelja i njegovog saučešća prema nesreći njihovoj.

Balkanski rat u slici i reči 12, 7. (20) april 1913.

Da li su ovakvi izrazi humanosti odlike pojedinih naroda?

Vjeruješ li da su ovakvi izrazi saosećanja/saosjećanja mogući u ratnim vremenima?

Jesi li u svojim udžbenicima nalazio/nalazila neka čovjekoljubiva djela „suprotne strane“?

Misliš li da je ovo realna situacija ili je možda propagandna priča?

► **Sl. 30. Turska đeca/djeca pozdravljaju srpske vojnike, 1912.**

Tekst ispod slike: Na „marginama“ rata. Đeca/djeca nesvjesna poraza pozdravljaju pobjednike.

L'illustration, CXL (1. jul – 31. decembar 1912) str. 373

III-4 Riza Nur objašnjava uzroke osmanskog poraza

O bici kod Lile Burgasa

Kažu da su neki vojnici kod štaba vikali: „Bježite! Šta ćete tu? Gotovo je. Svako na svoju stranu!“ Tako su neki vojnici pobjegli sa fronta. Nastala je nepotrebna panika. Vojnici koji su širili te glasine bili su Bugari. Ja mislim da je to istina. Bilo je Grka i Bugara u našoj vojsci. Bili su naši državljani. Ali svi oni su bili turske izdajice. Mnogi od njih su se godinama borili protiv nas. Ovo nam je lekcija. Naša vlast mora da je to iskusila hiljadu puta tako da ne bi smjela da prima u vojsku nikog osim muslimana. Ali oni (unionisti) kažu: „Takav je ustav. To ne može tako. I oni su naši građani. Oni su s nama i u dobru i u zlu.“

I to je bila istina, ali situacija je bila ovakva. Uvijek je Turčin bio taj koji plaća krvavi danak. Uvijek je on plaćao životom. Turska nacija je izumirala. Da, i strani element treba da umre jer je on izazvao nesreću ogromnih razmjera. Neki kažu da su paniku izazvali unionisti koji su navodno vikali: „Bježite!“ Našu vojsku u Rumeliji porazili su Srbi. Vojska se povukla duboko u Albaniju. Kažu da su albanski bataljoni pobjegli sa fronta. Srbi su navukli Albance da to urade. To je bila istina. Grci su izveli opsadu Janjine. Tamo su Vehip-paša i njegov brat Esad-paša pružali žestok otpor. Njihov glavnokomandujući, Ali-Fuad, pokazao je veliko junaštvo i bio je ranjen. I albanski vojnici su dezertirali iz Janjine. Turski vojnici su bili gladni i bolesni. Hrabri vojnici su dugo branili Janjinu, ali je na kraju i ona pala. Hasan

Riza-paša pokazao je veliko junaštvo u Skadru. Zahvaljujući njemu, opsada ovog grada trajala je veoma dugo. Hasan Riza je bio izuzetan vojnik. Na kraju je albanski Esad-paša, koji je još davno primorao Abdulhamida da abdicira, naredio da se Hasan Riza pogubi. Njegova smrt bila je veliki gubitak za Turke. Esad je bio pravi nitkov. Kasnije, poslije sticanja nezavisnosti, Albanci su ga ubili, ali šta su time dobili? Skadar je pao. Komandant Soluna, Albanac Tašin-paša bezuslovno je predao Solun bez borbe. Kažu da je za to uzeo novac od Grka. Lanac događaja pokazuje da su sve te nesreće izazvali Albanci. Odličan način da se pokaže šta znači postaviti strane elemente na važna mjesta! Ovaj kabinet je zaista bio glup.

Riza Nur, *Šećanja/Sjećanja*

Koji su razlozi poraza prema autoru ovih memoara?

Zašto on kaže da vojnici treba da budu samo muslimani?

III-5. Major Milovan Gavrilović opisuje kako je zarobio Šukri-pašu³¹

Moj puk, dvadeseti, imao je da zauzme Kazan tepe. [...] Bio je snažno dočekan, naročito artiljerijskom vatrom. [...] Puk je ipak, i u širokom talasu, išao snažno napred goneći pred sobom na bajonet i razbijajući tursku pešadiju. U definitivnu našu pobjedu nije moglo biti više sumnje. I doista, na forovima se brzo zalepršale bele zastavice i jedan izaslanik Šukri-paše priđe jednom oficiru 20. puka tražeći izrično komandanta srpske armije Stepu Stepanovića da s njim pregovara o predaji. [...]

Oficir me provede kroz mračne kazamate i dovede do pred samu kancelariju Šukri-paše. Čim se vrata kancelarije otvoriše ja stupih unutra. Šukri-paša ustade sa celim svojim štabom. Priđem mu, pozdravim vojnički i u ovom momentu koji nikad neću zaboraviti, obratim se rečima:

– Ekselecijo! Majoru srpske vojske Milovanu Gavriloviću čast je obavestiti vas, da ste u ovom trenutku pod zaštitom srpske vojske. Namerno sam hteo da izbegnem teže izraze kao što

je „zarobljenik“. Odmah sam ga zamolio da sa svima svojim oficirima primi najiskrenije komplimente cele srpske vojske na herojskoj odbrani Jedrena.

– Ja sam, odgovori Šukri uzbuđenim glasom, i ranije znao da je srpski narod valjan i hrabar narod. U toku ovog rata o tome sam se lično uverio.

Odmah me je predstavio ostalim generalima i celoj sviti i ponudio da sednem. Najsvečaniji čin osvajanja Jedrena bio je svršen. [...]

Vreme je odmicalo i ja sam morao da prekinem ovaj prijatan razgovor. Zamolim njegovu ekseleciju da se udaljim i izađem napolje.

Tek što sam izašao, stiže jedan bugarski oficir u utvrđenje i javi mi da dolazi s nalogom da odvede Šukri-pašu.

– Po čijem nalogu? – upitah.

– Po nalogu generala Ivanova.

– Imate li legitimacije?

– Nemam!

– Ja vas ne poznajem, rekao sam mu mirno.

– Svi smo mi pod komandom generala Ivanova, odgovori on.

– Tako je. Svi oficiri su pod komandom generala Ivanova, ali ko mi garantuje da ste vi uopšte oficir? Meni su potrebne legitimacije i ovlašćenje da vam predam Šukri-pašu. [...]

Izađem opet pred Šukri-pašu.

– Ekselecijo, rekoh, ovde je jedan bugarski oficir koji kaže da je za vašu ekseleciju spremljen stan. Ako vaša ekselecija želi poći, može ići tamo odmah. Ako, pak, želi noćas ostati i dovesti stvari u red, može mirno prenoćiti ovde. [...]

Tako je učinjeno. Šukri je prenoćio u našem utvrđenju u kome je bio i zarobljen.

Balkanski rat u slici i reči 13, 14. (27) april 1913.

Poslije petomjesečne opsade i žestokih napada bugarske vojske i dvije srpske divizije i isto tako herojske odbrane osmanskog garnizona, glavno osmansko utvrđenje u Trakiji, Jedrene, zauzeli su saveznici 13. marta 1913. I bugarski i srpski komandant tvrdili su da su odbrambene linije probili njihovi vojnici i da su oni jedini „pobjednici“. Slične rasprave su se vodile i oko drugih raznih mjesta što je kasnije uticalo na javno mnijenje i na pisane istorije svih balkanskih zemalja.

³¹ Šukri-paša je bio komandant turske vojske opsjednute u jedrenskom utvrđenju.

III-6. Izvještaj francuskog vojnog atašea u Sofiji koji kaže da je utvrđenje Jedrene zauzela bugarska vojska

22. 4. 1913.

Odnosi između Bugara i Srba su danas krajnje zategnuti a dokaz za to može se naći u mnogim prilikama. Jedna od tih prilika je okupacija Jedrena.

Bugarske jedinice na istočnom sektoru su u žestokoj borbi zauzele glavni položaj.

I samo zahvaljujući tome Turci su se predali i na drugim sektorima, napustili svoje položaje i predali utvrđenje pred neprijateljskim napadima.

Pregled ovih položaja pokazuje da su u svim ostalim sektorima, osim istočnog, Turci imali vremena da unište materijal.

Očigledno je da su imali dovoljno vremena da u drugim sektorima unište sve, dok je na istočnom sektoru materijal neoštećen jer zbog žestokog bugarskog napada nije bilo vremena za to.

Ipak, srpske novine tvrde da su njihove divizije same zauzele glavne položaje na njihovom sektoru. Tvrde i da se Šukri-paša predao 20. srpskom puku. Međutim, prema ličnoj izjavi pukovnika Marholeva, komandanta bugarskog puka, g. Nekljudovu, ruskom ambasadoru u Srbiji, zarobio ga je on 13. (26) tog mjeseca. 20. srpski puk je kasnije samo dobio zadatak da ga čuva.

Matarel³²

Viđenje Balkanskog rata jednog Francuza

❓ Ko je zauzeo Jedrene prema majoru Gavriloviću, a ko prema Matarelu? Znaš li neke druge slučajeve neslaganja oko toga čija je pobjeda?

III-7. „Jedrene je palo!“ – članak u rumunskim novinama

Pad ovog utvrđenja poslije gotovo pet mjeseci, izolovanog od turske vojske, okruženog neprijateljem, izgladnjelog i primoranog na predaju samo zbog nedostatka hrane i, naravno, municije, ne može se smatrati ni bugarskom pobjedom.

Turci ne treba da se stide, jer se ovaj sveti grad nije predao, već je zauzet poslije očajničke borbe zbog koje će se hrabro ime Šukri-paše zauvijek pamtili. Herojski otpor Hadrijanovog grada je donekle rehabilitovao Osmansko carstvo koje su mnogi sramni porazi teško moralno kompromitovali i koje teško podnosi to što je gotovo proglašeno iz Evrope.

Adevarul, XXVI, br. 8443, 15/28 mart 1913, str. 1

❓ Kako autor objašnjava pad Jedrena? Na čijoj strani su njegove simpatije? Pokušaj da objasniš zašto.

► Sl. 31. Namirenje tursko-bugarskog sukoba, rumunska karikatura 1913.

Furnica, IX, br. 52, 29. avgust 1913, str. 12

🔑 Tekst karikature: *Namirenje tursko-bugarskog sukoba*
Turska ispušta Jedrene iz ruku. Ujedinjene evropske sile su odlučile da joj ga vrate.

³² Major Matarel, francuski vojni atašea u Sofiji od maja 1912. do aprila 1913.

IIIb. Život na frontu

III-8. Od planine Starac do Bitolja: Dnevnik jednog obveznika Dunavske sanitetske kolone (Kumanovska bitka), koji ilustruje situaciju u srpskoj vojsci

12. oktobar (1912)

[...] Bolničara ima malo, a i ono što ih ima zavuklo se po bolničkim sobama pa ne obilazi ove grešnike, što svoj život i spokojstvo svojih milih kod kuća, državi žrtvovaše.

E sad pomislite kako je ovim grešnicima bilo gledati kako njihovi drugovi izdišu pored njih, ne od rana i bola već od noćne studeni i bez pomoći onih čija je dužnost da nad njima lebde, preklinjući, i moleći bolničare i merodavne da pomognu njima koji su žrtvovali sve, pa i svoje živote, za dobro i slavu naše opšte Otadžbine. Ali, šta ćete, merodavni su slabo o tome vodili računa.

Tako nam je prošao ceo dan. Naš trupni lekar dr Međera trčao je neumorno oko ranjenika, iako je on svojih poslova u koloni imao, i sirotim ranjenicima bar koliko mu je u moći bilo stanje olakšao. [...] Čuje se opasno zapomaganje ranjenika kojima su rane zahladile. Srce vam se cepa od njihove žalosne zapevke.

Komandir naređuje da im ponude vode jer, grešnici, kao što sami kažu, nisu dobili kapi vode da žeđcu ugase. Celu noć je prolamalo noćnu tišinu jaukanje ranjenika.

13. oktobar

Ranjenici strašno jauču. Skuvamo manjerku čaja te im nosimo i svakog sa jednom šoljom napojimo. Ah, kako su nam ovi sirotani blagodarni! „Bog neka ti svako dobro da.“ „Ovo je baš dobro“, mnogi su govorili. Mnogi pak, koji su iznemogli, da ni govoriti nisu mogli, pogledali su nas tako blago, tako milo, da ste im iz očiju mogli čitati blagodarnost.

Te su noći od zime i kiše, koja je pred zoru padala, mnogi pomrli.

Jedan je, siromah, sedeći na municionom sanduku podlakćen umro. Izgledalo je kao da sedi i da se

nešto zamislio. Major Milan Popović misleći da je živ priđe mu i ponudi mu čaj, ali kad ne dobi odgovora, bolje ga zagleda i vide da je mrtav. Priđem da vidim ko je taj i sa cedulje koja mu je visila na grudima pročitah da je seljak iz Žarkova³³. Jedan turski vojnik-ranjenik koji je među našim vojnicima ležao, kad nas spazi, molio nas je sklopljenim rukama vičući: „Aman, kardaš, aman“ i još nešto što ga nismo razumeli, da mu vode damo. Dadoh i njemu šolju čaja i pokrijem ga slamom i šatorskim krilom.[...]

Balkanski rat u slici i reči 7, 3. (16) mart 1913.

❓ Što misliš o autoru ovog teksta i njegovoj pomoći turskom vojniku?
Zašto ranjenici nijesu imali potrebnu njegu?

III-9. Paćenje konja, po priči turskog poručnika³⁴

Od juče kiša ne prestaje da pada. Prenočili smo pod šatorom mokri do gole kože. Konji su bili vezani. I stoka se mnogo napatila. Poslije dugih marševa i svih manevara, ove jadne životinje su zaslužile malo udobnosti, ali što možemo?

[...] Koristim današnji dan da završim svoje bilješke i da se pobrinem za svoju lijepu kobilu Kara Čebak (Crnu Majmunicu). Jadna životinja je već umorna, a ja ću cijelu borbu proći na njenim leđima.

Selim, str. 28, 29

► Sl. 32. Transport ranjenih vojnika iz solunske luke

Η Αθήνα των Βαλκανικών Πολέμων, 1912–1913.

³³ Selo nedaleko od Beograda, danas predgrađe Beograda

³⁴ Poručnik Selim-beg napisao je dnevnik u kom je opisao operacije u Trakiji od oktobra do decembra 1912. Njegov dnevnik objavljen je na francuskom jeziku 1913. godine.

III-10. Stanje bugarske vojske u Trakiji prema opisu jednog Francuza

24. marta 1913. Tako iznureni, ljudi su se lako razbolijevali. Zdravstveno stanje u nekim jedinicama bilo je vrlo loše čak i u vrijeme kad su ušli u Tursku. Čim je prešao granicu, Sedmi pješadijski puk je morao da bude izolovan pošto je među vojnicima bilo 30 slučajeva tifusa. Ali situacija je postala zaista ozbiljna kad je vojska upućena prema Čataldži zamijenila tursku vojsku u logoru koja je zbog bolesti izgubila mnogo ljudi. Neoprezna bugarska komanda nije preduzimala osnovne preventivne higijenske mjere: u blizini logora nije bilo poljskih klozeta, svuda okolo su ležali nepokopani leševi ljudi i životinja. Nekoliko dana poslije dolaska naše vojske u Čataldžu, pojavila se kolera. Bilo je prijavljeno 15.000 slučajeva kolere, ali samo je nekoliko bilo fatalno.

Bile su preduzete energične mjere u smislu poboljšanja uslova života u logorima. Izdato je izričito naređenje da se pije samo prokuvana voda. Oni koji ga se ne pridržavaju biće strijeljani. Ljudi su se odmarali.

Danas se čini da je kolera bila suzbijena. Odmorni ljudi su opet bili u stanju da izvršavaju zadatke.

Što se njihovih ranjenika tiče, Bugari su se prema njima ophodili s istom nemarnošću i nezainteresovanošću kao i prema svim ostalim. Naravno, preduzete su neke mjere, ali većinu ljekara zaduženih za njihovo sprovođenje nije bilo briga i ranjenicima je pomoć ukazivana samo povremeno. Tokom ovog rata bilo je bezbroj svirepih prizora. Bugari će platiti za to, jer su mnogi koji su mogli biti spaseni umrli zbog njihove nemarnosti prema ranjenicima. Broj njihovih mrtvih nedavno se popeo sa 30.000 na 32.000. A od 50.000 ranjenika, mnogi su ostali invalidi zbog uskraćene njege. To je veliki gubitak. Treba imati na umu da će Bugarskoj biti potrebni ljudi za njen ekonomski razvoj poslije rata.

Balkanski rat viđen očima jednog Francuza

► Sl. 33. Češki ljekar dr Jan Levit u bolnici Srpskih sestara

Balkanski rat u slici i reči 2, 27. januar (9. februar) 1913.

III-11. Hrvatski ljekar iznosi svoja ošućanja/ osjećanja poslije posjete/posjete bojištu kod rijeke Marice

Put do Drinopolja

Dobivši propusnicu od ađutanta generala Stepanovačića i propitavši se za put i njegovu duljinu, krenusmo pješke put Drinopolja. Od Mustafa-paše do Drinopolja ima oko 35 kilometara puta. [...]

Nakon hodanja od ure i pol, stignu nam prazna vojnička kola s prilično dobrim konjima.

Srpski vojnik, kočijaš, rado nas je povezo sa sobom, te nakon sat i pol vožnje stigismo do sela Keml u kom je srpska pionirska četa koja je gradila most preko Marice. Komandant čete, kapetan Ružić, kog nađosmo pod šatorom kako čita novine, kad smo mu pokazali propusnicu i predstavili se, najljubavnije nas je primio, te nas je poveo da s njim razgledamo zemnice (izbe ispod zemlje) u kojima su si vojnici u velikom kotlu priređivali grah za objed. Te su zemnice sasna udobne; ima u njima mjesta za po prilici 12 vojnika, visina im je nešto viša od čovječje visine, u stjenama su prozori, a za staklo u prozorima služe velike boce, po zemlji su slamnjače. Vojnici u njima bijahu bodri i veseli. [...]

Kad smo se vratili s mosta u logor, pozove kapetan sebi jednog momka sa šoferskom kapom i naloži mu da priredi automobil te nas poveže na pozicije. Automobil je na raspoloženju generalu Rašiću, a momak priopći kapetanu da je general zabranio ikog voziti bez njegove dozvole, ali kapetan odredi da na njegovu odgovornost poveže nas, „milu braću kud god zaželimo“.

Automobilom oko Drinopolja

Vojnike nađosmo nedaleko od topova, kako šecu, puše, čiste si odjelo te donose vodu. Vrijeme bijaše lijepo, zrak malo svjež, ali ne hladan, a sunce toplo, tako da nam se prohtjelo ostati do drugog dana i prenočiti u zemnici, i sigurno bi to učinili, da nas nije doktor u Mustafa-paši prestrašio karantenom ako do sutra ostanemo. Vojnici bijahu vrlo veseli, što smo ih posjetili, te da nam što više ugođe, pokazivahu nam punjenje topova šrapnelama i granatama, te nas darivahu posudama od neraspisnutih turskih šrapnela, da ih uzmemo za uspomenu.

Pripovjedali su nam vojnici kako sad obe stranke kroz dugotrajnu vježbu i kontrolu dobro gađaju, ali ipak kako ih malo pogiba i kako malo topova je oštećeno jer su dobro zaklonjeni. Ali čim bi se vojnici pokazali na vidiku, odmah neprijatelj tamo saspe žestoku vatru. Tko se pojavi na brdu, ne može se nikako sakriti, jer na čitavom ovom velikom prostoru oko Drinopolja nema niti drveta niti grma za koji bi se mogao sakriti, nego samo sitna trava. Za vremena noćne bitke osvjetljeno je sve turskim reflektorima od kojih je samo jedan dosada razbijen, ali i Srbi osvjetljuju svojim reflektorima turske pozicije.

Sada za primirja često se sastaju na neutralnoj zoni s turskim vojnicima. Turci ih daruju cigaretama, a oni njih hljebom. U razgovoru opazili su da turski vojnici misle da su Turci zauzeli Niš i Plovdiv i opkolili bugarsku vojsku u Mustafa-paši te neće nikako da vjeruju da je Drinopolje sa svih strana opkoljeno. Mnogo srpskih vojnika nađosmo u društvu i prijateljskom saobraćanju s bugarskim vojnicima. Još su nam mnogo pripovjedali hrabri vojnici o

svojim bojevima i kod Drinopolja i kod Kumanova i mi bi ih još dugo slušali, da se nismo morali žuriti u Mustafa-pašu.

Hrvatski pokret, 28. decembar 1912.

Hrvatski i slovenački ljekari su dobrovoljno odlazili u balkanske zemlje za vrijeme ratova da liječe ranjenike. Dr T. koji je autor ovog teksta, putovao je u Jedrene sa preporukom Bugarskog crvenog krsta zajedno sa jednim bugarskim i slovenačkim ljekarom.

Opiši vojnički život na bojištu za vrijeme obustave vatre. Da li je bio isti kao za vrijeme borbenih dejstava? Što misliš o životu u podzemnim skloništim? Da li je bio „udoban“ kako ga je opisao dr T.? Što misliš, kakvi su bili motivi tih ljekara da obilaze bojno polje? Što dr T. misli o ovom ratu i o ratovima uopšte? Kako su vojnici prihvatili ljekare?

III-12. Izet-Fuad-paša³⁵ opisuje oskudicu u hljebu u turskoj vojsci

15. decembar

Sa raznih strana u isti mah sam čuo da naši vojnici dva dana nijesu dobijali hljeba. Odmah sam sproveo istragu. Od mene su sakrivali istinu da je Hademkoj Ravnodušni³⁶ tako isplanirao zalihe da bi nam naudio. A naši jadni vojnici se do posljednjeg trenutka nijesu žalili. Kakvi hrabri ljudi! Ljudi izuzetnog kova.

Kad se potpiše mir, odigraće se velika vojna fudbalska utakmica između nas, između abduhista³⁷ i nazimista³⁸. Kakva prilika, kakva sreća ne pripadati nijednoj strani! Ova priča o uskraćivanju hljeba vojnicima sve se češće potvrđuje. Sa svih strana, iz svih korpusa, svi napadaju Hademkoja Ravnodušnog. Ovo je ludilo. Komandant je poluđeo/poludio, vojni zapovjednici su poluđeli/poludjeli, svi smo poluđeli/poludjeli.

Neki ljudi tri dana nijesu okusili hljeba. Željeznica je blizu, glavni grad je odmah iza nas.

³⁵ O Izet-Fuad paši vidjeti fusnotu br. 20

³⁶ To ime sam dao našem inspektoru (primjedba autora).

³⁷ Abdulah-paša, komandant Istočne armije

³⁸ Nazim-paša, ministar rata

16. decembar

Da li ste nekad u životu bili među 21.000 ljudi koji četiri dana nijesu okusili hljeba? E, ja sam sad u takvoj situaciji.

Izzet-Fuad pasha, str. 255

Zašto Izzet-Fuad-paša zove vojnog inspektora Ravnodušni?

III-13. Odlomci iz šecanja/sjećanja jednog rumunskog vojnika

Najzad je presuda izrečena. Na kraju je u meni ostalo dovoljno moralne snage da mi niko nije bio potreban. Tužnim glasom mi je rekao jedan čovjek: to je azijska kolera! Moji vojnici su me gledali očima punim straha. Shvatio sam da sam se odjednom u njihovim očima pretvorio u apokaliptičnu zvijer. [...] Ali kad sam povjerio svoje želje onima najbližijima i dao im uputstva za moje voljene koji su me čekali, vidio sam stvaran bol u njihovim očima. Uprkos tome, niko se nije rukovao sa mnom kad sam odlazio u karantin. [...] Mogu vam reći da nijesam bio ni očajan ni mnogo tužan. Bio sam ispunjen samo jednim ošecanjem/osjećanjem. Čuvao sam se i čekao. [...] Bio sam srećan što sam se ubrzo vratio u puk svojim drugovima vojnicima.

Sadoveanu, str. 276–277

Možeš li da zamisliš širenje kolere na Balkanu? Odakle je došla?

Zašto su se i vojnici i civili toliko plašili te bolesti?

► Sl. 34. Grčki logor kod Ksantija

Η Αθήνα των Βαλκανικών Πολέμων, 1912–1913.

III-14. Odlomak iz dnevnika Vasilisa Surapasa, grčkog dobrovoljca

Stigli smo u jedno bugarsko selo. Naišli smo na mnogo kokošaka, pataka, ćurki i gusaka. Pojurili smo ih kamenicama i sabljama i ubrzo je svaki vojnik iz bataljona u rukama imao po dva živinčeta i nekoliko jaja. Ja sam uhvatio ćurku. Poslije smo krenuli dalje prema mostu. Baš smo bili prizor za gledanje! Neki su klali živinu, neki je čerupali, a neki i dalje jurili za njima. Kao scena iz nekog filma. Kad smo najzad stigli do mosta, zatekli smo 19. bataljon kako ga čuva. Preuzeli smo taj zadatak od njih, ulogorili se, naložili vatre i počeli da pečemo svoj plijen. Ja sam naložio veliku vatru i ispekao ćurku. Nijesam imao soli, pa sam je napunio sirom. Savršeno se ispekla. Bila je teška oko pet oka. Jedan dio sam pojeo oko osam sati, a ostatak, radujući se kao dijete, spakovao u ranac. Naređeno je da ugasimo vatre i da spavamo. To smo i uradili. U dva poslije ponoći probudio nas je stariji vodnik. Neki od nas su ustali i otišli na stražu, dok su se s druge strane rijeke čuli neki glasovi.

Trichas, str. 175,187,188

Vasilis Surapas je u osmoj godini emigrirao u Ameriku. Kad je 1912. godine izbio rat, vratio se u Grčku da se bori. Poslije rata vratio se u Ameriku.

Kad bi se po ovoj priči snimao film, kom žanru bi pripadao?

Kako se ona uklapa u tradicionalan epski opis balkanskih ratova?

Da li je krađa živine u ovom dokumentu opisana kao čin nasilja ili kao pitanje preživljavanja?

III-15. Moral u bugarskoj vojsci, prema analizi bugarskog načelnika generalštaba mnogo godina poslije rata

Moral vojske uopšte nije bio visok. Poslije dugih nestašica i bolesti, vojska je bila deprimirana. Naši vojnici su bili uznemireni zbog dugih političkih pregovora. Svi su bili nostalgичni i željeli da se što prije vrata svojim kućama. Pored toga, pomisao da ratuju protiv svojih saveznika nije bila mnogo

omiljena među vojnicima i oni su svi željeli da se to izbjegne.

Oficiri su stalno krili činjenicu da je u svim jedinicama bilo demonstracija i pobuna protiv rata, jer im je zamjenik glavnokomandujućeg prijeto otpuštanjem ako bude nereda. Zato niko nije smio da kaže istinu. Naravno, neki ekstremni elementi širili su defetističku propagandu, ali ona nije bila opasna kao lično uvjerenje svakog vojnika pojedinačno da taj bratoubilački rat neće donijeti nikakvo dobro.

Zemljotresi u Velikom Trnovu i Gornjoj Orahovici doprinijeli su ovom stanju depresije.

Fičev, Изабрани произведения

? Zašto Fičev naziva ovaj rat bratoubilačkim?

III-16. Iz šećanja/sjećanja jednog rumunskog oficira o prelasku specijalnog pontonskog mosta na Dunavu kod Korabije

Što su mnogobrojni Rumuni koji su išli nekud u borbu, bilo kud, znali o tome kuda idu i zašto se bore? Pažljivo sam ih posmatrao dok su prelazili posljednju dasku na mostu i stupali na bugarsko tle. Neki su počeli da pjevaju ili viču, bacajući kape uvis, a drugi su tužno gledali ispred sebe. A najveći broj njih, neću pogriješiti ako kažem osmorica od

desetorice, brzo su se prekrstili kao da naš Bog nije isti kao i bugarski, kao da on može da sačuva živote svih koji odlaze u rat. [...]

Gane, str. 27–28

? Uporedi tekstove III-15 i III-16. Misliš li da postoji razlika u ponašanju vojnika s obzirom na to da je u prvom slučaju riječ o neuspješnom ratu, a u drugom o „pobjedničkoj vojsci“? Da li u oba teksta možeš otkriti neke sličnosti kod „neprijatelja“?

III-17. Susret turskih i crnogorskih vojnika u Skadru poslije predaje grada

24. april 1913.

Idući prema bazaru, Crnogorci se sreću sa turskim vojnicima koji idu prema mostu odakle će napustiti grad. Zastaju i kratko razgovaraju. Crnogorci im nude bijeli hljeb koji Turci sa zahvalnošću primaju, a poneki, zauzvrat, nude cigarete. Neki dojučerašnji neprijatelji se rukuju. Ovakve su se kratke epizode često ponavljale pred ljudima koji se nijesu miješali niti pokazivali ikakve znake dirnutosti. Oko podneva su se turski vojnici u koloni spustili sa Tepea i konačno napustili grad.

Berri, str. 252

? Opšta pitanja za poglavlje IIIb

Kakva su bila iskustva vojnika na frontu? Pokušaj da nađeš negativna i pozitivna iskustva.

Zašto svakodnevni život na frontu neprijatelje pretvara u prijatelje?

Nađi kroz ove dokumente različite razloge za vojničko nezadovoljstvo.

Uporedi s poglavljem IIc. Da li su ratna iskustva opravdala predratno oduševljenje?

IIIc. Paralelni rat

III-18. Pismo Ipokratisa Papavasilijua svojoj ženi Aleksandri

Sneftsi, 23. jun 1913.

Draga moja ženo,

U ratu u Turskoj pisao sam ti iz turskih sela. Sad, u ratu u Bugarskoj, pišem ti iz bugarskih sela. Pisao sam ti prije dva dana, ljubavi moja, odmah poslije bitke kod Kilkisa – poslije velike pobjede. U Kilkisu, rodnom mjestu Daneva, bilo je tajno skrovište bugarskih gerilaca, komita. Poslije borbe su ga zapalili. Bio je to veličanstven prizor. Gorio je dva dana. Stanovnici, sve Bugari, već su ga bili napustili. Naša vojska stalno napreduje, u trku, progoneći pomamljene Bugare koji bježe kao zečevi, nitkovi. Bježe prebrzo za nas, ali mi ćemo ih pohvatati. Negđe/negdje moraju da se zaustave. Draga, ne možeš da zamisliš slike iz ovog rata. Će/gdje god da dođemo, zatičemo očaj i bijedu. Turci, koji su izgleda mnogo trpjeli pod Bugarima, sad se svete paleći njihova sela i sve u njima. Na vidiku nam je uvijek neko selo koje gori. Bugari su pobjegli. Nema više Bugara u Makedoniji. Čudovišta su otišla zauvijek. Treba da vidiš kakve su kukavice. Ljudi koje zarobljavamo tresu se od straha.

Toliko sam srećan što nas je ovaj rat zauvijek oslobodio tih siledžija, što nam je omogućio da upoznamo jedni druge, što smo uspjeli da im skinemo lavlju kožu i razotkrijemo ih, njih koji su samo svojom drskošću prevarili ovaj smiješni, glupi svijet da ih smatra Prusima Istoka! Nezadovoljni onim što imaju, ti prevaranti su htjeli da otmu i dio od svojih saveznika, onih koji su im pomogli u osvajanjima i bez kojih bi odavno nestali pod Turcima. Sad će izgubiti sve što su imali. To su i zaslužili. Oni su živi primjer za bajku o psu i mesu. Uvijek te osećam/osjećam pored sebe, tebe i našu dragu decu/djecu. Žudim za tobom, ali tješi me pobjeda jer ona znači da nećemo još dugo biti rastavljeni. Ne vjerujem da će rat trajati duže od dvije nedjelje/nedjelje.

Što sad Evgenios kaže o Bugarima kojima se toliko divio?

Voli te tvoj muž.

Trichas, str. 318–319

Papavasiliju je studirao na Vojnoj školi u Atini i na Ratnoj akademiji u Berlinu. Bio je oficir u grčko-turskom ratu 1897. i u balkanskim ratovima. Kraljica Olga i prijestolonasljednik Konstantin kumovali su na njegovom vjenčanju (1909). Kasnije je jedno vrijeme bio otpušten iz vojske zbog rojalističkih uvjerenja. Bio je ministar ratne mornarice u diktatorskoj vladi L. Metaksasa (1936–1941).

Zašto je Papavasiliju pobjeda bila važna? Kakva je bila slika o Bugarima u grčkom društvu prije balkanskih ratova?

Što bi ti pisao/pisala svojoj porodici da si vojnik na frontu?

Pokušaj da nađeš pisma vojnika koji su učestvovali u drugim ratovima u XX vijeku i uporedi njihove sadržaje.

III-19. Karnegijeva fondacija za međunarodni mir komentariše „paralelne“ gubitke poslije spaljivanja sela i egzodusa ljudi

Spaljivanje sela i egzodus poraženog stanovništva normalna je i tradicionalna pojava u svim balkanskim ratovima i ustancima. To je običaj kod svih ovih naroda. Ono što su sami propatili oni zauzvrat nanose drugima. To su mogle da spriječe samo izričite naredbe iz Atine, Beograda i Sofije i to samo ako bi crkve i pobunjeničke organizacije podržale odlučnost njihovih vlada. Opšti apel na humanost objavila je makedonska ustanička „Unutrašnja organizacija“³⁹, ali izgleda da nije imao mnogo dejstva.

Carnegie, str. 73

³⁹ VMRO (Unutrašnja makedonsko-odrinska revolucionarna organizacija) osnovana 1893. u Solunu sa zadatkom da se postigne puna politička autonomija Makedonije i jedrenske Trakije.

? Da li su „spaljivanje sela i egzodus poraženog stanovništva“ stvarno bili „normalna i tradicionalna pojava“?

Slažeš li se s tvrdnjama da je „spaljivanje sela“ i „egzodus poraženog stanovništva“ (a) balkanska tradicija i (b) nije se događalo više nigđe/nigdje u Evropi ni u svijetu?

► **Sl. 35. Ruševine Sera**

Carnegie, sl. 7, 8, 9, str. 86-87

III-20. Borba muslimana, oktobar 1912.

Krenuli smo, ali napredovanje je bilo skoro nemoguće. Putevi su bili zakrčeni zapregama, stokom, ženama i đecom/djecom koja su tumarala lijevo desno. To je naše muslimansko stanovništvo koje se povlači prema unutrašnjosti. Jadni ljudi! Svi su u suzama jer su napustili svoje domove i svoja imanja. Užas rata je već počeo.

Selim, str. 24

III-21. Bugarska egzarhija pokušava da preobradi muslimane koji govore bugarski u hrišćanstvo

Treba pomenuti običaj koji su Bugari sprovodili na širokom području, običaj nasilnog preobraćanja Pomaka u hrišćanstvo. Pomaci su Bugari po rasi i jeziku koji su u jednom periodu turskog osvajanja silom preobraćeni na islam. Oni ne govore turski i zadržali su neka šecanja/sjećanja na svoju hrišćansku prošlost. Ali prilike su ih često primoravale da postanu fanatični muhamedanci. U novoosvojenim područjima ima ih najmanje 80.000 i uglavnom su koncentrisani severno/sjeverno i istočno od Nevrokopa.

Bugarski Sveti sinod je zamislio da ih masovno preobradi i često je u tome mogao računati na podršku vojnih i civilnih vlasti, da ne pominjemo paravojne bande. Obično nije bilo potrebno primijeniti otvorenu silu. Prijetnje zajedno s otvorenom demonstracijom sile bile su dovoljne da se cijela sela primoraju da se podvrgnu obredu pokrštavanja.

Ta je politika sprovedena sistematski i mnogo prije izbijanja drugog rata. Pomaci u većini okruga su se povinivali bugarskoj crkvi i pokorno slušali pouke sveštenika i monahinja koje je poslao Sveti sinod da ih uputi u dogme hrišćanstva. Ovo odstupanje, sasvim suprotno od tolerancije koju je carevina Bugarska obično pokazivala prema muslimanima unutar svojih granica, spada među najmanje opravdane brutalnosti ovog rata. Sveti sinod je dokazivao da se, pošto su Pomaci silom preobraćani u islam, malo sile može upotrijebiti i kad je u pitanju obrnut proces.

Carnegie, str. 77

Bugarska egzarhija je u Rodopskim planinama, uz podršku paramilitarnih grupa, pokušala da preobradi u hrišćanstvo muslimane koji govore bugarski. Dok su ove akcije u početku podržavali samo razni intelektualci-nacionalisti, kasnije je to postala zvanična državna politika.

Zašto se ovaj slučaj dogodio za vrijeme Prvog balkanskog rata?

Kakva je bila uloga religije u procesu stvaranja država na Balkanu?

Pokušaj da pronađeš relevantne dokumente u *Istorijskoj čitanci 2*.

► Sl. 36. Bugarski konvoj Crvenog krsta

Carnegie, sl. 23, str. 217

III-22. Proglas o pokrštavanju muslimana u Crnoj Gori iz Referata crnogorske Isljedne komisije za utvrđivanje zloupotreba organa vlasti na prostoru Peći, Rožaja i Đakovice 1913. godine:

Pošto su se ustanovile naše vlasti u Peći, počele su se neke osobe javljati, izjavljujući želju da prijedju u hrišćansku pravoslavnu vjeru. Oblasni upravitelj Jovan N. Plamenac bio je oprezan iz početka i htio je da se sa ovim licima čini sva ona procedura

koja obično biva kad hoće neko da promijeni vjeru... No, docnije se u tome popustilo... Utoliko dolaze i represivne mjere za kupljenje oružja... te jača posredna a često i neposredna agitacija za pokrštavanje. Kad bi, na primjer, policija strijeljala nekolicinu u dotičnom selu, svi ostali seljani bi izjavili da hoće da se krste... Da bi izvjesna forma bila održata, oblasna uprava naređuje da predsjednici opština, namješteni po selima i obično uzeti iz redova vojske, u masama dovode muslimane – muške i ženske, odrasle i nejake stanovnike povjernih im opština u Peć, kad bi ovi „izjavili želju“ da hoće da se krste i tu bi onako javno kao na zboru bili pitani: da li odista žele prijeći u pravoslavlje i kad bi oni to aklamacijom izjavili, vođeni su da se krste i krštavani opet obično onako korporativno... Pokršteni su spoljašnje figurirali kao hrišćani, ali se zna da su mnogi tajno i dalje vršili muslimanske vjerske obrede... Kada je početkom maja ove godine učinjena skoro totalna promjena u osoblju našeg činovništva u Pećko-đakovičkom kraju i na čelu svih naših javnih organa došao onamo brigadir Radomir Vešović, on je proklamovao slobodu vjeroispovijesti i naglasio da na bogomoljstvo može ići kud ko hoće: u crkve ili u džamije... Onda su se pokršteni muslimani masovno povratili u muslimanstvo... Još imamo na završetku konstatirati, da je u onamošnjem stanovništvu jako primjetan neposredni efekat našeg rada na isljeđenju. Taj efekat se sastoji u tome, što je muslimansko stanovništvo, svud gdje smo radili, dobilo ubjeđenje da osnov svemu ovome za šta su nam se žalili nije na Cetinju, niti da je šta od onoga što im je, po njihovom mišljenju, neupitno činjeno, bilo inicijative od naše vrhovne vlasti, već da su im to sponatano činili naši ondašnji tamošnji činovnici te da će ono odgovarati za sve to.

Živko M. Andrijašević, Zoran Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913*, Podgorica, 2003, str. 184–190

Pokrštavanje muslimana odvijalo se od januara do marta 1913. godine na dijelu novooslobođenih oblasti Crne Gore. Prema procjenama, u Plavsko-gusinjskoj oblasti pokršteno je oko 3.000, a u Pečkoj oblasti između sedam i deset hiljada muslimana. Procenat muslimana u ukupnom stanovništvu u ovim oblastima bio je oko 80%. Prvi cilj crnogorske vlasti, nakon zauzimanja ovih oblasti, bio je da razoruža muslimansko stanovništvo. Zbog otpora muslimana da predaju oružje crnogorska vojska i policija su primijenile nasilje. Zbog straha od gubitka života i imovine muslimani su masovno prelazili u pravoslavlje. Crnogorska vlast je i direktno primoravala muslimane da prelaze u pravoslavlje. Ovo su na svoju ruku sprovodile lokalne vlasti sastavljene dominantno od lokalnog pravoslavnog stanovništva. U svojim su izvještajima navodili da se radi o „dobrovoljnom pokrštavanju“. Muslimani su poslali delegaciju kod kralja Nikole i tražili zaštitu. Kralj Nikola, crnogorska Vlada i najviši državni činovnici bili su zgroženi zbog ovog događaja. Centralna crnogorska vlast je formirala dvije isljedne komisije sa zadatkom da pronađu i kazne krivce. Odgovorni činovnici su smijenjeni, uspostavljena je nova lokalna administracija, a muslimanima je dozvoljeno da se vrate u svoju vjeru.

III-23. Zvanična osuda nasilničkog postupanja bugarskog generalštaba

NAREĐENJE BR. 69 ZAMJENIKA GLAVNOKOMANDUJUĆEG GENERALA SAVOVA⁴⁰ O ODBRANI ŽIVOTA, SVOJINE I ČASTI STANOVNIŠTVA NA OSLOBOĐENIM TERITORIJAMA

Lozengrad, 13. decembar 1912.

Do nas u štabu stigla je informacija koja nas navodi na sumnju da su se neki ljudi i oficiri usudili da pljačkaju i vrše nasilje nad civilnim stanovništvom

⁴⁰ General Mihal Savov (1857–1928) – poznata bugarska vojna figura. Nekoliko puta je bio ministar rata i ima velike zasluge za stvaranje bugarske armije. Za vrijeme Prvog balkanskog rata bio je postavljen za zamjenika glavnokomandujućeg (car Ferdinand lično bio je glavni komandant); jedan je od inicijatora i podstrekača Drugog balkanskog rata.

na osvojenim teritorijama. Kako ovi nehumani postupci, koji su za svaku osudu, s jedne strane, kompromituju bugarski narod, a, s druge, slabe povjerenje naših budućih podanika, posebno civila muslimana, u cilju odbrane njihove časti, svojine i života, naređujem:

1. Vojni komandanti i vojni namjesnici moraju da preduzmu hitne i stroge mjere protiv ovakvih postupaka koji su se desili u oblasti koju je zapošela/zaposjela njihova vojska. Krivci moraju odmah biti izvedeni pred sud, nezavisno od njihovog čina i položaja. Svi komandanti moraju bez milosti da kazne ove zločinačke postupke jer će inače i sami odgovarati.

2. Treba preduzeti stroge mjere za uspostavljanje reda i discipline u pozadini. Svako ko ne pripada vojsci ili ne radi za nju mora biti vraćen u Bugarsku. Svi koji su dio vojske, ali zbog svoje nepouzdanosti služe u pozadini, moraju biti poslani na front.

3. Sve vojnike i podoficire treba upozoriti da je civilno stanovništvo na osvojenim teritorijama, nezavisno od njihove nacionalnosti ili vjere, pod zaštitom naših vojnih zakona i svaka nepravda protiv njih biće kažnjena prema tim istim zakonima. Da bismo ovo postigli, molim sve vojne i civilne vlasti da sarađuju.

4. I na kraju, želim da vas podsetim/podsjetim da smo započeli ovaj rat u ime jedne uzvišene ideje, tj. da „oslobodimo ovaj narod režima koji je nepodnošljivo nasilan i nepravedan“. Bog pomaže svojim hrabrim bugarskim sinovima da ostvare ovaj plemeniti cilj. U ovom času ja ih molim da ne dozvole nekim ljudima da u očima civilizovanog svijeta kompromituju ovo veliko i veličanstveno junačko djelo.

V. Georgiev – St. Trifonov

? Što je bila najveća opasnost za civile na osvojenim teritorijama?

Da li ovakva vojna naređenja imaju direktan uticaj na aktivnost paravojnih bandi ili regularne vojske? Ako imaju, u kojim to slučajevima? Ako uzmemo u obzir datum izdavanja naređenja, da li to znači da je do tada nasilje bilo dozvoljeno?

III-24. Razaranja uzrokovana ratom u selima oko Skadra i agonija stanovništva koje pokušava da nađe „valjan“ razlog za svoju patnju – prikaz Meri Edit Daram

Neka su sela bila tako raštrkana da mi je trebalo tri dana jahanja, po 10–12 sati, da ih obiđem, ukažem pomoć i vratim se u Skadar. Sve u svemu, obišla sam 1022 porodice u okolini Skadra kojima su spaljene kuće. Najtužnije od svega mi je to što neke od tih nesrećnih žrtava nijesu imale pojma zašto im se to zlo događa. Žene sa izgadnjelom đecom/djecom pitale su: „Zašto su veliki vladari (velike sile) dozvolili da vojnici dođu, da nas pljačkaju i ubijaju? Nikom nijesmo učinili ništa nažao. A oni su uzeli naše koze, naše ovce, sve. A kad je moj muž pokušao da spase ovce, oni su ga ustrijelili. Naša kuća je spaljena. Umiremo od gladi na ovom putu.“

M. Edith Durham, str. 296

Meri Edit Daram bila je saradnica na Kraljevskom antropološkom institutu kao i članica Kraljevskog instituta za međunarodne poslove i autorka nekoliko knjiga. U 37. godini otišla je brodom na Cetinje, glavni grad Crne Gore. Za vrijeme ovog putovanja otkrila je svoj poziv. Tokom sljedećih 20 godina često je putovala na južni Balkan radeći u raznim potpornim organizacijama, slikajući akvarele iz seoskog života i sakupljajući narodne umotvorine. Napisala je sedam knjiga o balkanskim događajima. *Borba za Skadar* je svjedočenje o događajima kojima je autorka bila očevidac prije, za vrijeme i poslije Prvog balkanskog rata.

► Sl. 37. Gladna sirotinja koja je zapošela/zaposjela baštu italijanskog konzulata, Skadar (sredina januara 1913)

Berri, str. 149

► **Sl. 38. Bugari dijele hljeb gladnim stanovnicima Jedrena, april 1913.**

L'illustration, januar–decembar 1913, str. 347

III d. Iza linije fronta

III-25. Opis Beograda jednog hrvatskog dopisnika

Dolazak u Beograd

Uspeli smo se čuvenom beogradskom kaldrmom, patosanom okruglim kamenom jošte za turskih vremena. Hodajući po njoj kao da hodaš po obrnutim tanjurima.

Došavši do jedne stupe opazimo vojnika što mu je po gole noge virilo iz čizme. Da ga znatiželjnici ne zaustavljaju, vikao je cijelim putem: „Juče ja čizme namazao, pa mi ih pacovi izjedoše!“ I požurio se da ih zamijeni drugima.

Idući širokim raskopanim ulicama s oniskim kućama, sretamo na svakom koraku vojnike obučene u sivo ili modro odijelo sa sivim kabanicama i opancima. Mi koji smo vični gledati vojnike sa ulaštenim cipelama ili omašnim cokulama, čudimo se kad u bečkim ilustrovanim listovima vidimo srpsku pješadiju u opancima⁴¹. No, promotrivši pozornije, vidi se da je gotovo velika prednost u opancima pred postolama. Opanak je (sam sam ga već nosio) u tom spretniji od postole, jer voda i blato ne ulazi u nj sa strane, gdje se sastaje đon sa košom, a osim toga lagan je. [...] Da navuku vojniku rođenom u opancima, naše teške postole ili čizme, taj bi u njima kretao kao mi da nam na noge navuku škrinje. [...] Cijelim putem sretamo vojnike i one koji imadu da se obuku. Ti, u čakširima iz domaćeg sukna smeđe boje, za koje bi Zagrepčani rekli da su turske, idu laganim odmjerenim korakom, a za njima žene u zobuncima i podignutim suknjama, da ih blato odviše ne poprka. [...]

Vojnici razne vrsti neprestano pridolaze, svrstavaju se u redove i ravnodušno stupaju mjeseći marno blato beogradskih ulica. Gostionice, niske i mračne, pune su seljaka, dok žene stoje na ulici čekajući dok muškarci izađu. [...]

Ovdje su se već tako privikli ratnim pripremama, da su Beograđanima sada sve pripreme i žurbe

obična stvar, mada se po kavanama, na ulici i uz trepeze govori samo o ratu. Sveopće mnijenje jest, ne da će biti rata, već da mora doći do rata. Samo da Francuska ne pomrsi račune, zabrinuto propovjeda dječak od četrnaest godina svome drugu na uglu čaršije. [...]

Najveće ratničko raspoloženje uhvatilo je šire i najšire slojeve.

Neka sluškinja navaljivala je u „Narodnoj odbrani“ da ju upišu u kolo sestara i to da je odašalju na granicu, protestujući protiv toga da tamo odlaze samo gospoje koje će, kaže, kasnije samo pobrati ordene. [...]

Vanredno je tužan i značajan slučaj sa majorom Keserićem koji se ubio radi toga što ga radi starosti ne primiše u vojsku. [...]

Beograd, 9. oktobar 1912.

Jučer poslije podne sretoh u jednoj ulici srpsku konjicu što se je poput mora razlila ulicom, zaposjevši ju od jednog kraja do drugoga.

Jašući na vitim konjima sa razvijenim prsima, kakovih nalazimo na dobrim slikama, što prikazuju nekadašnje turske ratove, drže se vojnici mirno, i ta činjenica što polaze u boj čini sliku tajanstvenom i svečanom. Glazba na konjima, sastojeći se od trubalja razne veličine, prolazeći kraj vojnog ministarstva, zasvira. Osjećao sam kako mi ta bojna svirka naglo tjera krv k srcu i natrag, silno me uzbuđujući. U tim zvukovima bilo je i plača, i radosti, i gorčine. Čula se rika topova, bojni poklici i sitan glas gusala⁴² što na ratištu bodre vojnike. [...]

Pošao sam prema kolodvoru. Čuvaju ga vojnici. Sav prostor pred lijepom i modernom stanicom pun je seljaka i seljakinja što su pratili sinove na vojnu. Na očima seljakinja nijesam vidio suza. Tek jedna žena, odjevena na građansku, stisla uz nekakav kup drva, tupo je gledala na vlakove, što su se neprestano fučkajući razmještali. Velike i crne njene oči zažarile se od vrućine i zadržanih suza.

Hrvatski pokret, 9–31 oktobar, 1912.

⁴¹ Obuća balkanskih seljaka

⁴² Gudački instrument s jednom žicom

List *Hrvatski pokret* poslao je u Srbiju dopisnika Slavka Vorosa krajem 1912. godine. U svojim izvještajima (objavljivanim od 9. do 31. oktobra 1912) pod nazivom „Put ka balkanskom ratištu“, opisao je Beograd pred početak Prvog balkanskog rata. Izgleda da nije uspio da ode na ratište. *Hrvatski pokret* je objavio desetak vrlo atraktivnih izvještaja iz ratnog Beograda.

Opiši atmosferu u Beogradu prije početka rata. Zašto je narod priželjkivao rat? Razgovarajte o slučaju majora Keserića. Što autor misli o vojnoj i „herojskoj“ atmosferi po cijelom Beogradu? Da li on odobrava rat? Da li je svjestan užasa rata? Objasni. Opiši ponašanje žena. Zašto je autor impresioniran tim ponašanjem?

III-26. Opis Carigrada jednog francuskog novinara

A. Novembar 1912.

Mislili smo da ćemo zateći prazan Carigrad, ali nije bilo nikakve promjene. Možda malo manje automobila i tramvaja, samo malo. Ovih dana svakog zaustavljaju. Morali smo da kažemo lozinku, da dokažemo da konji nijesu pod rekvizicijom. Ako ne bismo imali dokumenta, odmah bi nam ispregli konje i odveli ih, a kočijaš i putnici bi morali sami da vuku kola, na veliko veselje i odobravanje gomile. Rezultat: više nije bilo nigđe/nigdje konja. Ja sam, ipak, uz pomoć jednog veterinara, uspio da pronađem par konja koji su bili sakriveni. Ništa ne izmišljam. Njihov vlasnik ih je sakrio u podrum iz straha od rekvizicije.

Na ulicama Pere, masa svijeta, kosmopolitskog kao uvijek, koji kao da je potpuno ravnodušan prema ratu, bar na izgled: isti bioskopi, isti koncerti, iste pozorišne trupe kao prošle godine, ili bar toliko slične da izgledaju isto, repertoari svakakvi samo

ne ratni. Vidim to po posterima: „Jadnici“, „Magda“, „Dijete ljubavi“, itd. U mnoštvu ljudi ima Grka, uprkos ratu, Italijana uprkos progonu, Crnogoraca uprkos njihovim nedavnim pobjedama. Istina je, ovi posljednji su čauši i sluge. Međutim, nose nacionalne vojničke uniforme. Svi oni se miješaju s Turcima i iskreno žele njihovo istrebljenje, iako djeluju sasvim ravnodušno. Ako prođe neki bataljon, niko od ovih ljudi ne može da sakrije svoj prezrivi osmijeh. „Zoa! Zoa! (oni su životinje)“, rekao je juče jedan Grk koji je stajao pored mog turskog prijatelja kog je tako stavio u vrlo težak položaj. Turčin ga je prodrmao i upitao: „Hoćeš li da im prevedem tvoje riječi?“ Grk je pobjegao bez riječi. Sasvim je jasno da jedna polovina carstva mrzi drugu polovinu iz dna duše. Teško je vladati kosmopolitskim gradom. Teško je pobuditi zajedničku strast za istim idealima. Više nijesam siguran ni da svi Turci imaju jedan isti ideal kako bi se suprotstavili neprijateljstvu koje su akumulirali protiv sebe u svojoj zemlji.

Georges Remond „Impressions de Constantinople“,
L'illustration 3636, 2. novembar 1912, str. 320

B. Mart 1913.

Karneval i logorske vatre

Kakav čudan grad! Koliko kontrasta! Karneval je u jeku. Neđeljno/nedjeljno ima po pet balova. Maskirani ljudi užurbano prolaze velikom ulicom Pere zajedno s bolesnicima i ranjenicima s borbenih linija Čataldže i Galipolja. Ljudi smrznutih stopala, usahljelih ruku, a niko ne obraća pažnju. [...] Samo su lica patriota uznemirena nesigurnošću trenutka, puna tuge i straha da će novi mirovni pregovori, kako se priča, značiti gubitak Jedrena. Osim pogleda u očima jednog ranjenika koga konj nosi kroz ravnodušnu gomilu i koga njegov drug vodi u bolnicu, skoro ništa drugo ne odaje ošjećanje/osjećanje poraza, kraj tragedije, kraj ljudi koji hrle u grad. Ukratko, niko ništa ne vidi.

Georges Remond, „A Constantinople“
L'illustration, 3655, 15. mart 1913, str. 237

► **Sl. 39. Dijeljenje pomoći porodicama vojnika mobilisanih u rumunsko-bugarskom ratu 1913.**

Gazeta Ilustrata II, br. 31, 13. jul 1913, str. 9

III-27. Situacija u Skadru za vrijeme opsade, prema opisu jednog italijanskog novinara

13. novembar 1912.

Jutros je hljeb opet poskupio. Kilogram staje tri albanska pijastra, što je oko 60 centi. Oni koji ne mogu da ga kupe rade neke poslove za šta dobijaju bonove za koje im u pekarama daju hljeb. Razlog za povećanje cijene hljeba nije nedostatak brašna. U magacinima ima nekoliko hiljada džakova brašna. Kažu sedam, osam hiljada džakova. Nedostaju drvo i ugalj za pečenje hljeba. Po selima su pokupili sve drvo i ugalj i više ga nema. [...]

21. novembar 1912.

Danas je jedini dan Bajrama. Treba da bude četiri dana, ali su ga zbog okolnosti skratili na jedan. Namjesnik je naredio da se zatvore sve radnje, čak

i hrišćanske. Top je ispalio pet puta po 21 plotun. Valija (namjesnik) priredio je prijeme za uglednike i ujutro je kratko svirala vojna muzika ispred Konaka (gradske vijećnice).

Zatvaranje radnji nije imalo nikakvog učinka. Svečanost je bila nevesela, barut uludo potrošen. Ni taj jedini dan muslimansko stanovništvo nije uspjelo da proslavi svoj Bajram svečano, kako njihova vjera i tradicija nalažu. Svega je nedostajalo, kao i svih drugih dana opsade.

To što ste uspjeli da kupite veknu hljeba nije značilo da će on sigurno ostati vaš. Oni koji su bili izgurani iz reda ili se samo tako pretvarali, tražili su hljeba od onih koji su ga dobili. U svađama oko hljeba, pobjeđivali su oni jači. U ovakvim okršajima nekad su intervenisale rijetke žandarmerijske patrole. Ali one su mogle samo da prekinu tuču ali ne i da riješe tu tešku situaciju. [...]

Iz pekare nedaleko od novog Konaka, jedna žena koja se hrabro borila, izašla je sa hljebom u rukama. Odjednom se pojavio mladić, oteo joj dragocjeni dobitak i pobjegao. Ali prije nego što je počeo da bježi, bacio je novac na zemlju. Nesrećnica je ostala skamenjena praznih šaka i nijemo gledala kako otimač odmiče. Kad su ljudi oko nje počeli da se smiju, briznula je u plač. Večeras neće ništa odnijeti kući. Klekla je da pokupi bačeni novac iz blata. Ali sad joj taj novac ništa ne vrijedi.

Berri, str. 9, 35, 38, 39

Đino Beri bio je mladi italijanski novinar i ratni dopisnik koji je ušao u grad Skadar prije početka njegove posljednje opsade i ostao u njemu šest mjeseci koliko je opsada trajala. U njegovoj knjizi događaji su hronološki predstavljeni prema dnevniku koji je Beri vodio za vrijeme rata.

► Sl. 40. Na Cetinju – žene, đeca/djeca i ranjeni vojnici

L'illustration CXL (1. jul – 31. decembar 1912) str. 293

III-28. Srpska žena

Srpska žena

Nadmašila sve dosadašnje najslavnije žene svih naroda na svetu.

Oca svoga, supruga svoga, brata svoga, sina svoga ispraćala je na bojno polje cvećem i oduševljenjem. Svima je govorila da je otadžbina preča od života. Ljubav svoju materinsku ona je potčinila velikoj ljubavi prema otadžbini. Ona je shvatila da samo srećna Srпкиnja može da bude srećna majka. Ubeđena je da je otadžbina preča od svega. Obrađivala je njive i sređivala letinu. Kopala je, orala je, sejala je, žela je, vrla je, izvršivala je sve težačke radove da bi nejač ishranila, da bi ratnicima ponuda poslala i da bi imala slavskog kolača i mogla dati državi poreza. Sve je to činila najjstrajnije.

Plela je čarape i šila rublje pa ih slala ratnicima na daleke strane najsvesrdnije.

Negovala je ranjenike i svoje i protivničkih vojsaka, najbrižljivije.

Čuvala je ženski obraz svoj najčednije.

One koji su mogli s puškom poći a nisu, nazivala je škartom i prezirala ih najrevnosnije.

Slava ti, srpska ženo! Slavna si! Nadmašila si sve dosadašnje najslavnije žene svih naroda na svetu. Srbine, tvoja je žena snaga tvoja. Ona je i stub porodice i stub države tvoje.

Kćeri moje mile i zlatne, zemaljski zakoni mnogo su nepravedni prema vama.

U ovim ratovima, u ovim velikim i istorijskim danima vi ste svojim besprekornim držanjem dokazale da naši zakonodavci i državnici vašu veliku dušu poznavali nisu.

Muževi i država treba sad da pokažu i dokažu da su vas dostojni. U tome leži veliki njihov interes, i moralni i materijalni.

Čika Miroslav.

Balkanski rat u slici i reči 27, 11. (25) avgust 1913.

Kakva je svrha pisanja ovakvog teksta? Uporedi odlike ženske heroine s muškim herojem (u tekstu II-2).

III-29. Jedna Grkinja iz više klase nudi svoju pomoć kao bolničarka i govori o svojim iskustvima

Prvog dana sam se mnogo trudila da se priviknem na okolinu. Slika bijede bila je vrlo upečatljiva. Pacijenti koji su pristizali bili su iz nižih slojeva, prljavi i dronjavi i toliko su se ošjećali/osjećali da mi je pripala muka. [...]

Poslije dvije ili tri stanice, stigli smo u Larisu. Nijesmo imali đe/gdje da odšednemo/odsjednemo. Jedna mala soba na stanici bila je na brzinu pripremljena za princezu. Mi ostali morali smo da spavamo u vagonima. Odlučila sam da uzmem taksi i da obiđem neke bolnice. Situacija je bila užasna. Sve bolnice su bile improvizovane, bez dovoljno kreveta i bolničarki. Čuli su se samo jauci, uzdasi i plač. Niko se nije odazivao na vapaje bespomoćnih bolesnika. Jedan jedini bolničar je pospano išao okolo gazeći

ljude po podu. Neki od njih su bili teško ranjeni. Cijelu noć smo pomagali koliko smo mogli, a ujutro smo se vratili na stanicu.

Trichas, str. 32, 35

🔑 Odlomci iz dnevnika Aspazije Mavromihali-Rali, ćerke jednog grčkog premijera i žene drugog grčkog premijera, pisanog 1912. godine. Ubrzo poslije mobilizacije ponudila se da kao bolničarka pomaže ranjenicima sa fronta. Poslije kratke obuke bila je u pratnji princeze Jelene na prvom putovanju bolničkog voza i zabilježila svoje doživljaje.

? Kakvu ulogu je žena mogla da preuzme u vrijeme rata? Kako se ova žena iz više klase ošjećala/osjećala kad se suočila s realnostima rata? Uporedi sa tekstom III-25, posebno sa paragrafom „U Narodnoj odbrani... kasnije medalje.“

► Sl. 41. Srpskinje vježbaju gađanje iz puške, 1912.

Vojska na Balkanu, Ljubljana, 1914.

► **Sl. 42. Bolničarke s pacijentima, 1913.**

Istorijski arhiv
muzeja Benaki u
Atini,
Fotopoulos, str. 266

► **Sl. 43. Turkinje nude svoju pomoć kao bolničarke u Carigradu**

L'illustration CXL (1. jul – 31. decembar 1912), str. 372

🔑 Potpis ispod slike: Turske gospođe iz Crvenog polumjeseca u bolnici Gulane. Ova fotografija svjedoči da su gospođe iz turskog visokog društva, udate ili vjerene, zabrinute majke, odlučile da, uprkos muslimanskoj tradiciji, pomažu u bolnicama.

III-30. Incident između bugarskih građana i rumunskih vojnika u bugarskoj krčmi, prema priči jednog rumunskog oficira

U Oraniji, na zidu jedne krčme našao sam mapu Bugarske koja me je zainteresovala. Htio sam da je kupim. Mogla je koštati najviše jedan lev, ali ja sam ponudio dva. Gazda nije htio da mi je proda. Ponudio sam pet leva. Nije htio. Pokušao sam da je ukradem. Primijetili su pa su četiri Bugarina stala ispred mape, spremni da me udare ako je samo pipnem. Krčma je bila puna naoružanih rumunskih vojnika, a ovi su bili nenaoružani. Ali htjeli su da se tuku! Njihova drskost je bila skoro herojska, ali to je ipak bila samo drskost!

Gane, str. 90

❓ Zašto je mapa na zidu krčme Bugarima bila toliko važna?

Što misliš da je bilo na mapi?

Kakav je stav pisca ovog teksta? Kako bi ti reagovao/reagovala da si bio/bila na njegovom mjestu?

III-31. Turci i Jevreji u Beogradu za vrijeme Prvog balkanskog rata

Pred turskom džamijom

Kako je danas lijep jesenski dan izašao je svijet na šetnju i to na zidove Kali Megdana i na Topčider. Na Kale Megdanu sve vrvi svijetom, no sve je to gotovo sama žena, tako da ti je nekako nezgodno zaći među ženskadiju, što je nedavno ispratila svoje muževe i sinove na bojište.

Nađem se nekako u jednoj kaldrmisanoj uličici pred muhamedanskom džamijom. Oveća, jednostavna, stara, ta džamija što nalikuje velikom kaminu ili krušnoj peći, stoji mirno usred grada čiji se narod digao da vojuje protiv ugnjetavača svoje braće, što će ju Turčin klati u ime proroka, čiji polumjesec blješti na šiljku minareta džamije.

Pripovjedaju kako se svakoga petka uveče, kad bi se stari mujezin pojavio na balkonu minareta da saziva Alaha, sakuplja pred džamijom mnoštvo djece nabacujući se kamenjem na tursko svetište. Otkada je došlo do vrhunca napetosti između Turske i Srbije, ne pojavljuje se više stari mujezin na minaretu i ne čuje se više ime Alahovo nad niskim kućama Beograda.

Zar se je veliki prorok posramio sramotnih djela svoje djece u Staroj Srbiji i Makedoniji?

Dugo stojim pred ovim ostatkom sile što je tolike vjekove davila nas i našu braću i nekako mi je neprijatno kad pomislim na starog mujezina koji se sakrio u te zidine kao pile pred olujom.

Mojsijevci

Nedaleko od turske džamije opazim izraelitsku sinagogu. Sjetio sam se kako su ovih dana beogradski mojsijevci sabrali oveće sume za potporu obitelji čiji su branitelji otišli na vojnu. Isto se događa i u pokrajini. Bi li se i u nas našlo Izraelićana koji bi se u ovako odsudnim časovima ovako ponijeli? Ja mislim da bi...

Hrvatski pokret, 9–13. oktobar 1912.

❓ Kakvo je bilo držanje dvije manjine u Beogradu? Pokušaj da objasniš zašto su se tako ponašale.

III-32. Đeca/djeca se igraju rata u Beogradu

U Beogradu, 16. oktobra

Beogradski derančići već su zaigrali igre predstavljajući srpsko-turski rat. Do sada su oni čuli samo općeniti razgovor o srpsko-turskom ratu, pa ne znadu kako da si ga predstave. No o četnicima⁴³ što ih ovdje nazivaju komitama⁴⁴ toliko se pripovjeda da su djeca dobila o njima već sasvim realnu sliku. Pa njihov pustolovan život pun junaštva u borbi s Turcima najviše raspaljuje maštu čaršije živo djelujući na djecu.

Najviše se ti mali ratnici sakupljaju na zelenom trgu između ulice kneza Mihaila i uličice koju resi krčma „Kod zlatnog burenceta“, tog nekadašnjeg

⁴³ Gerilac, a kasnije, naročito u Drugom svjetskom ratu, militantni srpski nacionalista

⁴⁴ Gerilac

i današnjeg stecišta beogradskih boema i artista. Taj trg po svoj prilici imao je biti Kosovsko polje jer je sav vrvio dječurlijom koja su vikala: „Živeo Isa Boljetinac! Udri Turčina!“ „Turaka“ je naravno

bilo mnogo manje. Oni se sakriše iza ugla „Zlatnog burenceta“, ne možda radi toga što su se bojali „Srba“, već zato što su oni morali biti Turci.

Hrvatski pokret, 9–13. oktobar 1912.

► **Sl. 44. Đeca/djeca se igraju rata u Vranju, Srbija**

L'illustration CXL (1. jul – 31. decembar 1912), str. 346

❓ Kako je rat uticao na dječje igre? Zašto je u tekstu III-32 samo malo dece/djece igralo „Turke“? Šeti/sjeti se sličnih igara iz svog djetinjstva/djetinjstva. Da li đeca/djeca danas igraju ratne igre? Ko su „neprijatelji“?

► **Sl. 45. Đeca/djeca kao bolničari i bolničarke u Podgorici**

L'illustration CXL, (1. jul – 31. decembar 1912), str. 346

► **Sl. 46. Srpski ženski komitet Crvenog krsta u Njujorku, organizovan radi sakupljanja pomoći za ranjenike**

Balkanski rat u slici i reči 35, 20. oktobar (13. novembar) 1913.

III-33. Akcije za prikupljanje novca za „južnoslovensku braću“ u Hrvatskoj

ZAGREB ZA CRVENI KRST BALKANSKIH NARODA

U današnjoj sjednici gradskog zastupstva u 4 sata poslije podne bit će stavljen u ime većine predlog da grad Zagreb, prijestolnica Kraljevine Hrvatske, votira iz svojih sredstava za Crveni krst balkanskih naroda svotu od 20.000 K (dvadeset tisuća kruna). Taj će predlog naravno biti prihvaćen.

To je dosada najveća svota koja je za tu svrhu od kojeg gradskog zastupstva votirana. Da su bolje gospodarske prilike, Zagreb bi dao i više.

*Kolo*⁴⁵. Na pjevačkom pokusu našeg hrvatskog pjevačkog društva „Kolo“, u četvrtak, objavio je potpredsjednik g. Prilepić sakupljenim članovima da će uskoro biti dozvoljeno sabiranje priloga za Crveni krst balkanskih naroda, pa da onda mora i „Kolo“ svoje doprinijeti.

Ta je vijest naišla na neopisivo oduševljenje. Sve udari u buran pljesak i klicanje.

Onda je zaključeno da se za četvrtak, 7. studenog, priredi koncert kojeg će čisti prihod biti namjenjen Crvenom krstu.

Hrvatski pokret, 4. novembar 1912.

Izražavajući podršku južnoslovenskim zemljama i narodima, narodi Hrvatske i Slovenije preduzeli su brojne akcije za prikupljanje novca. Vijesti o ovim akcijama redovno su objavljivane na naslovnim stranicama novina. Izgleda da nije bilo mjesta na slovenskim teritorijama Austrougarske gdje nije prikupljana pomoć za „južnoslovensku braću“.

Koji je bio razlog za dobrotvornu akciju u Zagrebu?

Zašto su pisci tih vijesti bili tako sigurni da će gradski oci podržati donaciju?

Da li je učestvovanje u takvim akcijama bilo pitanje društvenog prestiža?

► Sl. 47. Kiparski dobrovoljac u balkanskim ratovima

Katia Hadjidemetriou, str. 331

III-34. Dobrovoljci i novčana pomoć sa Kipra⁴⁶

Te noći je stigao telegram od Rojtersa o potpunom porazu Bugara. Ta vijest je na sve susjede/susede djelovala kao udar groma. Prve grupe su kličući počele da izlaze iz kafana Jamude i da idu prema gradu. Udruženja kao i mnoge privatne kuće istakli su zastave. Ispred „Jednakosti“ vijorile su se zastave Srbije i Crne Gore zajedno sa grčkom. Odjednom su niotkuda počele velike zajedničke demonstracije. Filharmonijski orkestar, čijih se sedam studenata borilo na frontu, predvođen maestrom g. Kaligerijem, stao je na čelo narodnih masa svirajući ratne pjesme. Orkestar je skrenuo u ulicu Đorđa I i, zaustavljajući se ispred udruženja, odsvirao himnu. Prethodnica kolone demonstranata bila je kod „Ateneona“, a kolona se protezala sve do ulice Konstantinosa Papajologosa.

⁴⁵ Kolo – narodna igra. Bilo je vrlo popularno u vrijeme nacionalnog buđenja.

⁴⁶ Kipar je poslao oko 1.500 dobrovoljaca u balkanske ratove. P. Papapoliviju je zabilježio 776 imena.

Živio Konstantin XII!⁴⁷ Živjeli Voulgaroktonoi!⁴⁸ Živio enosis!

Dvije hiljade ljudi pjevalo je himnu uz muziku. Kroz demonstrante se zavijorila velika zastava koja je bila pozdravljena s ogromnim oduševljenjem. Ljudi su bacali uvis šešire i mnogi su ljubili sveti simbol otadžbine. Demonstranti, praćeni vatrometom, išli su ulicama Đorđa I, Vasileosa Evagorosa, Svetog Andreje i ulicom Kritis i nazad prema udruženjima. U ponoć su demonstracije bile završene. Ali mnoge grupe su nastavile da demonstriraju i poslije ponoći, idući ulicama i pjevajući nacionalne pjesme. [...] Šutradan/sjutradan je održana vrlo posjećena svečanost u Svetoj Napi, đe/gdje je kitionski episkop održao govor kojim je izazvao nove emocije i novo uzbuđenje.

U neđelju/nedjelju je grad počeo opet da prikuplja novac kako bi uvećao fondove za državne potrebe. Stotine mladih iz grada i okoline bilo je spremno za pokret. Limasol, koji duboko u šećanju/sječanju čuva svoju slavnu tradiciju, poslaće svoju plemenitu decu/djecu što prije. Ovaj grad je ponosan jer, kad god je to potrebno, on veličanstvenim akcijama pokazuje da zna kako treba da služi velikim idejama svog naroda.

Alitheia (Istina), 5. jul 1913,
u Papapolyviou, str. 73

Na Berlinskom kongresu (1878) uprava nad Kiprom data je Britaniji. Ostrvo je ostalo pod turskim suverenitetom do 1914. Poslije ulaska Osmanskog carstva u Prvi svjetski rat na strani Centralnih sila, u skladu s mirom u Lozani (1923), Turska je priznala pripajanje Kipra Britaniji. Godine 1925. Kipar je proglašen kolonijom Krune. Ideja „enosis“ (ujedinjenja) sa Grčkom pojavila se na Kipru uporedo sa grčkim iredentizmom i „idejom velike Grčke“. Pod britanskom vladavinom javio se snažan pokret za ujedinjenje.

Uporedi tekstove III-33 i III-34. Nalaziš li neke sličnosti? Kakva se solidarnost vidi? Kakva su bila očekivanja Hrvata odnosno Kiprana?

III-35. Bugarske mljekadžije u Carigradu

I tako smo stalno u nekom ratnom stanju sa Bugarima. Cio svijet je svjestan zvjerstava koje nam je taj surovi narod počinio. Ima li jednog sela koje nijesu spalili, jedne džamije koju nijesu srušili? Ima li žena i dece/djece koje nijesu pobili, zatvorenika koje nijesu pogubili? Iako stvari tako stoje, još ima bugarskih mljekadžija koji rade u Carigradu i koji se usuđuju da nose kalpak⁴⁹, a nijesu pretrpjeli ni najmanju neprijatnost od Turaka. Već to je dovoljan dokaz o veličini i plemenitosti turskog naroda cijelom zapadnom svijetu.

U cilju da prikriju svoja zvjerstva, Bugari su jednom rekli za evropsku štampu kako smo i mi zlostavljali njih.

Ali jasno je da su sve to laži. Nigđe/nigdje u Evropi, koja se smatra civilizovanom, ne bi građani jedne od dvije zaraćene zemlje mogli da žive u onoj drugoj zemlji. Za vrijeme njemačko-francuskog rata⁵⁰ nije bilo nijednog Njemca na francuskom tlu, kao što nije bilo ni Francuza u Njemačkoj. A da je nekog i bilo, narod bi ga rastrgao.

Kad posmatrate situaciju u Evropi i ovđe/ovdje, shvatite da je osmansko mlijeko zdravije od pokvarenog mlijeka bugarskih mljekadžija. Zato se mi ponosimo svojim osećanjima/osjećanjem za pravdu. A voljeli bismo da vidimo čime se to zločinci ponose!

„Sütçülerimiz“ („Naš mljekadžija“)

Rubrika: Hasb-i Hal (Priateljsko časkanje), *Karađoz* 548
23. avgust 1913, u Heinyelmann, str. 246–247

Karađoz je izlazio od 10. avgusta 1908. sve do 1951. godine, dvaput neđeljno/nedjeljno. Ime *Karađoz* dobio je po komičnom, prilično sirovom, liku iz tradicionalnog osmanskog pozorišta sjenki. Časopis je tokom svoje duge istorije dvaput mijenjao izdavača. Ali Fuad, osnivač, izdavao ga je sve do svoje smrti 1919. Njegova nasljednica, Ali Fuadova sestra Fatma, prodala je časopis 1935. godine Republikanskoj narodnoj partiji (Cumhuriyet Halk Partisi).

⁴⁷ Grčkog kralja Konstantina I zvali su Konstantin XII pošto je naslijedio Konstantina XI Paleologa, posljednjeg vizantijskog cara.

⁴⁸ „Bugaroubice“. Ovo je aluzija na vizantijskog cara Vasilija II (976–1025), „koljača Bugara“, kako je kasnije bio poznat.

⁴⁹ Krznena kapa nalik na fes

⁵⁰ Misli se na njemačko-francuski rat 1870–1871.

► **Sl. 48. Reklama za mlijeko u Grčkoj**

Κατὰ τὸν τελευταῖον Βαλκανικὸν πόλεμον οἱ γενναῖοι Ἕλληες στρατιῶται κατηύλωσαν μεγάλας ποσότητας γαλακτος "ΒΛΑΧΑΣ" τὸ ὁποῖον τοῖς ἔδωκε τὴν δύναμιν καὶ τὴν υἰγιαν.

Η Αθήνα των Βαλκανικῶν Πολέμων, 1912-1913.

🔑 **Prevod:** Za vrijeme nedavnog Balkanskog rata hrabri grčki vojnici su pili mnogo mlijeka „VLAHAS“ koje im je davalo snagu i zdravlje.

❓ **Kako ova reklama koristi događaje iz Balkanskog rata? Znaš li neku današnju reklamu s vojnicima? Ko bi danas bio glavni junak u sličnoj reklami? Kako to objašnjavaš?**

❓ **Opšta pitanja za poglavlje IIIg**

1. Uporedi tekstove i slike koji se odnose na ulogu žena za vrijeme rata. Identifikuj stereotipe i realne situacije. Istraži u Istorijskoj čitanci 4 ulogu žena u Drugom svjetskom ratu i uporedi tekstove iz ove knjige s tim tekstovima. Vidiš li razlike ili sličnosti s balkanskim ratovima?
2. Pronađi sve slike u ovoj čitanci na kojima su deca/djeca. Opiši različite aspekte uticaja rata na život dece/djece.
3. Klasifikuj tekstove koji se odnose na vrijeme: (a) prije rata, (b) za vrijeme rata, (c) poslije rata. Možeš li da opišeš sliku rata u sva tri slučaja?
4. Nađi dokumente koji se odnose na ratna iskustva za vrijeme Prvog svjetskog rata (u zapadnoj Evropi) i pokušaj da otkriješ sličnosti.

ČETVRTO POGLAVLJE

Ratišta i posmatrači

Početak balkanskih ratova izazvao je brojne reakcije i pomiješana ošućanja/osjećanja među stanovništvom ovog poluostrva. Obje zaraćene strane imale su i jake podržavaoce i protivnike. Zvanično proklamovana neutralnost Antante i Centralnih sila u oružanom sukobu išla je zajedno s oduševljenjem i podrškom „braći po vjeri i oružju“.

Balkanski ratovi su inicirali nove političke i diplomatske razgovore o budućnosti regiona. Ponovo su se pojavili planovi za stvaranje novih država u evropskim pokrajinama Osmanskog carstva. Dok su politički krugovi pokušavali da iskoriste novu situaciju za sopstvene ciljeve, obični ljudi su bili potreseni ratnim nesrećama i nejasnom perspektivom mira u kojem će pobjednici nametnuti svoje uslove, ne poštujući potrebe drugih. Solidarnost među narodima različitih vjeroispovijesti, posebno među slovenskim narodima, vladajući krugovi susjednih/susjednih nezaraćenih zemalja shvatali su kao ozbiljnu prijetnju sebi i mnogo godina poslije završetka ratova.

Dokumenti u ovom poglavlju pokušavaju da rekonstruišu raspoloženje balkanskih naroda pred balkanske ratove pod različitim političkim režimima. Ono varira od potpunog miješanja i formiranja dobrovoljačkih odreda do relativne ravnodušnosti i odobravanja. Paralelno s ovim prirodnim reakcijama postojali su međusobno suprotstavljeni dugoročni politički planovi.

IVa. Balkanske pokrajine Osmanskog carstva

U balkanskim pokrajinama Osmanskog carstva, balkanski ratovi su dočekani sa različitim nadama. Neki narodi su se priključili osmanskoj vojsci u nadi da će uništiti njene neprijatelje i sačuvati njen integritet, dok su se drugi borili za stvaranje sopstvenih nacionalnih država.

ALBANIJA. Kako je odmah poslije izbijanja balkanskih ratova Albanija dobila ograničenu autonomiju, stav prema zaraćenim stranama nije bio izdiferenciran. Glavni cilj je bio obezbjeđivanje i, ako je moguće, proširivanje autonomije u oblastima koje su se smatrale dijelom albanskih zemalja. To se moglo postići djelajući na strani pobjednika i uz podršku velikih sila. Osmanski porazi u Prvom balkanskom ratu primorali su Albance da odustanu od svoje tradicionalne autonomističke strategije i da se bore za potpunu nezavisnost. Međutim, zbog suprotstavljenih interesa velikih sila, opstanak nove Albanije je sljedećih nekoliko godina bio neizvjestan jer je ona bila meta diplomatskih intriga i oružanih napada.

IV-1. Odluke o stavu Albanije u slučaju Balkanskog rata – Skoplje, 14. oktobar 1912.

Ogranak komiteta „Spas“ u Skoplju i „Crno društvo“ održali su hitan sastanak sa temom: Turska će započeti rat. Kako ćemo spasiti Albaniju?

Odlučeno je:

1. Poslati proglas velikim silama.
2. Formirati delegaciju za raskid sporazuma skadarskih brđana sa Crnom Gorom.
3. Ova delegacija će biti ovlašćena da ide u albanske oblasti u cilju spasavanja zemlje od komadanja.

Proglas koji je 16. oktobra 1912. potpisalo „Crno društvo“ glasio je: „Crno društvo“, kao predstavnik albanskog naroda, ima čast da vas obavijesti da se albanski narod ne bori da učvrsti tursku dominaciju na Balkanu, već da zauzme cijelu albansku teritoriju. I zato, kakav god ishod rata bio, Albanci neće nikad prihvatiti četiri uprave nad četiri vilajeta, već samo jednu zajedničku vladu.

Akte te Rilindjes Kombetare Shqiptare, str. 255, 256

„Crno društvo za spas“ (1911–1912) bilo je albansko revolucionarno i nacionalističko društvo aktivno u nekoliko gradova, kao što su Valona, Đirokastra, Korča, Bitolj, Skoplje itd. Njegov primarni cilj bio je ujedinjenje vilajeta Skadar, Kosovo, Bitolj i Janjina u jednu autonomnu političku jedinicu s albanskom vladom i zasebnim parlamentom. To je bilo društvo radikalnih stavova koje je oružane ustanke smatralo sredstvom za ostvarivanje svojih ciljeva. Odigralo je značajnu ulogu u organizovanju i koordinisanju ustanaka 1911–1912. protiv osmanske vladavine u Albaniji. Održavalo je i bliske veze s albanskim patriotskim društvima u inostranstvu.

IV-2. Herbert Adams Gibbons, student istorije koji je u vrijeme balkanskih ratova putovao Balkanom i radio za Crveni krst, piše o albanskoj odbrani Skadra

Skadar je bio opsjednut ali Crnogorci, koji su na bojnopolju jedva mogli da skupe 30.000 ljudi, ostali su tu cijelu zimu. Velika tvrđava Taraboš na visokom brdu nad gradom Skadrom i donjim dijelom jezera, bila je nedostupna za njihovu vojsku i artiljeriju. A u samom gradu Skadru Albanci su se borili za život svog naroda, a ne za Turke, i davali veličanstven i dugotrajan otpor.

Gibbons, str. 274,275

Zašto su Albanci u početku rata podržavali Osmansko carstvo? Da li su se oni borili za sultana u Carigradu ili za svoju nacionalnu stvar? Što je bilo dobro, a što loše u takvoj politici?

► Sl. 49. Prije napuštanja Skadra: crnogorska majka sa sinom na grobu svog muža i njegovog oca, maj 1913.

L'illustration, januar – decembar 1913, str. 449

Pažljivo pogledaj sliku.

Misliš li da je slika spontana ili su akteri na njoj pozirali?

IV-3. Telegram predsjednika/predsjednika albanske privremene vlade ministrima inostranih poslova Crne Gore, Srbije, Bugarske i Grčke, 29. novembra 1912.

Želim da obavijestim vaše ekscelencije o izuzetnom događaju u narodnom životu Albanaca. Predstavnici svih albanskih oblasti, različitih vjeroispovijesti, koji su se sastali juče u narodnoj skupštini u gradu Valoni, objavili su nezavisnost Albanije i izabrali privremenu vladu. Albanci su srećni

što se pridružuju porodici slobodnih naroda istočne Evrope sa jednim ciljem da žive u miru sa svim sušedima/susjedima. Nadamo se da će ovu promjenu u životu našeg naroda kao i našu privremenu vladu priznati vlade vaših ekscelencija, da će svako neprijateljsko dejstvovanje vaše vojske u našoj zemlji prestati i da će sve albanske teritorije, koje su sad zapošednute/zaposjednute od strane savezničkih vojski, opet biti slobodne.

Queveria e Perkoheshme e Vlores, str. 42–43

► **Sl. 50. Albanski ustanici iz Mirdite spremni da krenu u rat protiv turske vojske, 1912. (prije Balkanskog rata)**

Gjurme te Historise Kombetare ne Fototeken e Shkodres, str. 127

IV-4. Zvanična poruka austrougarskog konzula, poslata ministarstvu spoljnih poslova Austrougarskog carstva, 30. novembra 1912.

Za vrijeme današnjeg razgovora sa Ismail Kemal-begom⁵¹ u našem konzulatu, kom je prisustvovao i naš italijanski kolega, on nas je uvjeravao da je zadovoljan dosadašnjim administrativnim mjerama. Njegova uprava u neokupiranim djelovima zemlje priznata je. Štaviše, turski vojnici i generali na ovim teritorijama potpuno su neutralni. [...]

Vojnici turske Zapadne armije u velikom su broju locirani u Lušnjju pod komandom Mahmud-paše, u Kelkiri pod komandom Seid-paše, u Beratu pod komandom Kavid-paše, u Leskoviku pod komandom Ali Riza-paše. Ove vojske su potpuno demoralisane, umorne i neopremljene.

Ismail Qemal and Documents, str 246

? Kakva je bila situacija u albanskim zemljama krajem rata?

Zašto je privremena vlada željela dobre odnose sa balkanskim saveznicima?

Da li je bilo međusobnih razilaženja u zahtjevima Albanaca, Srba, Bugara i Grka?

IV-5. Opasnosti od albanskog razgraničenja po svjetski mir – francusko viđenje

Upletenost Evrope u albansko pitanje

Kako razgraničenje Albanije može biti prijatna evropskom miru? Razlog za ovu opasnost je jednostavan.

⁵¹ Ismail Kemal – beg (1844–1919) rođen je u Valoni u bogatoj feudalnoj porodici. Osnovnu školu je završio u svom rodnom gradu Valoni, a zatim je pohađao višu školu „Zosimea“ u Janjini. Godine 1859. se s porodicom preselio u Carigrad đe/gdje je započeo istaknutu karijeru u osmanskoj službi zahvaljujući kojoj je značajno doprinio sticanju albanske nezavisnosti. Aktivno je sudjelovao u Mladoturkom pokretu, ali se usprotivio njihovoj politici kad su uspostavili autoritarnu vlast. Uprkos protivljenju mladoturaka njegovoj kandidaturi, decembra 1908. Ismail Kemal je izabran za člana osmanske skupštine za sandžak (pokrajinu) Berat. Poslije izbijanja Prvog balkanskog rata, sa grupom albanskih patriota, organizovao je nekoliko sastanaka s Albancima iz dijaspore o albanskom pitanju. Javno je iznosio svoje stavove o budućnosti Albanije u nekoliko članaka i intervjuja stranim novinama. Vratio u Albaniju 19. novembra i poslije sastanka predstavnika svih oblasti nastanjenih Albancima, 28. novembra 1912, proglasio je nezavisnost Albanije od turske vlasti i postao prvi albanski premijer. Godine 1914. njegova vlada je podnijela ostavku i evropske sile su za albanskog kralja postavile jednog evropskog princa. Ismail Kemal je umro 1919. u Italiji, a sahranjen je u svom rodnom gradu Valoni.

Austrougarska, koja nije učestvovala u ratu, zapravo nema pravo da interveniše u podjeli evropske Turske između saveznika, koji se pozivaju na pravo osvajača i svojih ogromnih žrtava, kako ljudskih tako i finansijskih. Međutim, projekat Albanije, koji je predstavila vlada u Beču, samo ima za cilj da Crnogorce, Srbe i Grke liši glavnih rezultata njihovih pobjeda.

Odobravajući princip autonomije Albanije, velike sile su već ustupile mnogo Austrougarskoj, ali je jasno da teritorija ove Albanije mora biti ograničena kako bi se pomirili interesi Austrije sa pravima

pobjedničkih balkanskih saveznika.

Ali, ako Austriju u njenim ambicijama, manje-više, podržavaju Njemačka i Italija, balkanski saveznici imaju, kao prirodnu, podršku Trojnog saveza Antante, čiju je doktrinu 9. novembra 1912. proklamovao g. Eskvit, britanski premijer. On je na gradonačelnikovom banketu rekao: „Pobjednici ne bi smjeli biti lišeni tako skupe pobjede.“ Dakle, oko albanskog pitanja se bore dvije značajne evropske grupacije.

Andre Cheradame, *L'illustration* 3650, 8. februar 1913, str. 115

MAKEDONIJA. Situacija u Makedoniji⁵² bila je mnogo složenija nego u Albaniji. Dok su neki djelovi stanovništva tražili priliku da se pridruže sušednim/susjednim nacionalnim državama, neki politički krugovi u emigraciji opet su pokrenuli ideju o autonomiji iznijetu u članu broj 23 Berlinskog mirovnog sporazuma iz 1878.

IV-6. Memorandum grupe makedonskih intelektualaca koji žive u Sankt Peterburgu, od juna 1913. upućen „vladama i društvima savezničkih balkanskih država“

[...] U ime zakona prirode, u ime istorije, u ime zdravog razuma, preklinjemo vas, braćo, da prihvatite sljedeće obavještenje:

Makedonija je naseljena homogenim slovenskim narodom koji ima svoju istoriju, svoj način života, koji je u prošlosti imao svoju državu, svoje ideale, i koji prema tome ima i pravo da sam odlučuje.

Makedonija treba da bude nezavisna država unutar svojih etničkih, geografskih i kulturno-istorijskih granica, sa vladom odgovornom narodnoj skupštini. Makedonska država treba da bude zasebna i ravnopravna jedinica unutar Balkanskog saveza sa zajedničkom carinskom granicom.

U crkvenim pitanjima u Makedoniji je neophodno opet uspostaviti staru autokefalnu Ohridsku crkvu koja bi onda uspostavila kanonske odnose sa drugim pravoslavnim crkvama: grčkom, ruskom, bugarskom, srpskom, rumunskom i sirijsko-arapskom crkvom.

U cilju boljeg rješavanja unutrašnjeg uređenja makedonske države, treba što prije osnovati jedno

zajedničko predstavničko tijelo (narodnu ustavotvornu skupštinu) u Solunu putem opštih izbora pod patronatom ostalih država.

Braćo saveznici – oslobodioci! Nadamo se da će naše riječi naći put do vašeg srca i duše i da ćete, slijedeći primjer velikodušne Rusije i u interesu sopstvene budućnosti, podržati neodložno stvaranje nezavisne makedonske države čime ćete sačuvati mir i sklad između sebe. Što prije, to bolje za sve nas. Ovakvo rješenje potiče od velike slovensko-helenske ideje o Balkanskom savezu, a u interesu je svjetske kulture i pravde.

Potpis: Dimitar Čupovski (vjerovatno autor), Georgij A. Georgov, G. K. Konstantinović, Nace D. Dimov, I. G. Georgov

Odbrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod, str. 810–812

❓ Koje su glavne političke ideje u ovom tekstu? Zašto misliš da upućuju na „velikodušnu Rusiju“? Uporedi ga sa tekstovima II-4, II-5, II-6. Pokušaj da shvatiš značenje „Balkanskog saveza“ u svakom od njih.

⁵² Različito definisana: videti/vidjeti tabelu 13

► **Sl. 51. Grčki i srpski diplomati i vojni predstavnici na Kajmakčalanu đe/gdje treba da raspravljaju o određivanju granica poslije podjele Makedonije**

IV-7. Ideju o autonomiji Makedonije dovodi u pitanje jedan francuski novinar, avgust 1912.

Da li ćemo pristati na stremljenje Makedonije ka autonomiji? Ideja Makedonija Makedoncima se u

posljednjih nekoliko godina razvila i ima tendenciju da zamijeni opasniju ideju cijepanja Makedonije i njene podjele između balkanskih zemalja. Ali trzavice koje neprestano potresaju ovu pokrajinu izgleda da prije dolaze iz bugarskog nego iz makedonskog pokreta. U tim uslovima, bilo bi teško organizovati autonomiju Makedonije bez znatnog favorizovanja bugarske partije u odnosu na druge nacionalne partije. Ovo bi izazvalo očajnički otpor i u samom srcu Makedonije. Najzad, ne treba zaboraviti da su makedonski Grci i Kuco-Vlasi (Cincari), iz straha od hegemonije slovenskog elementa, više za status kvo. [...]

Balkanski rat bi u ovom trenutku bio velika opasnost za Evropu. Ona treba da učini napor da otkloni ovu opasnost svim sredstvima kojima raspolaže. Ništa nije legitimnije od toga.

Alberic Cahuet „La situation en Turquie et la proposition Berchtold“, *L'Illustration* 3626, 24 avgust 1912, str. 123

? Opšta pitanja za poglavlje IVa

Koji su zajednički elementi u očekivanjima političkih krugova u Albaniji i Makedoniji na kraju balkanskih ratova?

Imaju li oni nečeg zajedničkog s očekivanjima drugih balkanskih zemalja i, ako imaju, u kom smislu? Pokaži razlike u tim očekivanjima i pokušaj da nađeš „najbolje rješenje“.

IVb. Teritorije Austrougarske

Austrougarske pokrajine na Balkanu morale su da slijede zvaničnu neutralnost, koju je proklamovao Beč, ali stanovništvo u njima se iz mnogo razloga ošjećalo/osjećalo mnogo angažovanijim od kabinetskih ministara u carskoj prijestonici.

SLOVENIJA. Slovenci su pokazivali veliko zanimanje za balkanske ratove i velika simpatija za južnoslovenske narode bila je očigledna. Rat je bio predstavljen kao borba potlačenih naroda protiv turske prevlasti, kao kulturni i religiozni (hrišćanstvo protiv islama) rat, i kao rat za ujedinjenje južnoslovenskih naroda. Iako politika slovenačkih partija nije bila usmjerena ka nalaženju rješenja za slovenačko nacionalno pitanje izvan granica Austrougarske, one su dijelile uvjerenje da bi oslobođanje južnoslovenskih naroda ojačalo položaj slovenskih naroda unutar Austrougarske monarhije.

IV-8. *Rat na Balkanu 1912–1913*, knjiga objavljena 1914. predstavlja duboku analizu naroda upletenih u rat, kao i uzroka i posljedica tog rata

Prije rata – razlozi za rat

... Srbija hoće na more

Jasno je da Srbija ne bi mogla da se razvija u tim granicama. Samo ako bi dobila Staru Srbiju iz koje bi imala najkraći pristup jadranskoj obali, duž obala rijeke Drima do luka Sv. Ivan, Lješ i Drač, Srbija bi imala neophodne uslove za normalan život i ekonomski razvoj. [...]

... Bugarska će osloboditi Makedonce

Sad kad su njihova srećnija balkanska braća otišla u borbu da se oslobode strašnog ropstva, i Makedonci su opet ustali. Boreći se za svoju otadžbinu, zaboravili su stranačke svađe i zagrlili se u duhu bratstva. Neki su otišli u bugarsku vojsku kao dobrovoljci, a drugi u planine. Ali su se i jedni i drugi borili za slobodu za kojom su tako dugo žudjeli i za koju je već proliveno toliko mnogo krvi. Ustali su da se osvete za bezbrojna zla i zvjerstva, da osvete svoje očeve i majke, žene i đecu/djecu. Nijesu se povukli u planine da se sakriju od Turaka, već ih je izmamio blistavi sjaj koji je najavio novi, slobodan život za njihovu otadžbinu. Došao je veliki dan. [...]

... Grčka zahtijeva Krit

Razlog zbog kog su se Grci pridružili balkanskim državama u ratu protiv Turske, bilo je ostrvo Krit. [...] Ali Grčka je imala i druge razloge za to. Kao Sloveni, i Grci su patili pod turskom vlašću. Naročito u Epiru đe/gdje su ih Turci i Albanci neprestano klali. Ni na ostrvima nije bilo mira. Neposredno pred rat, surova buna bijesnila je na ostrvu Samos.

Vojska na Balkanu, str. 27, 42

Što je za Slovence glavni razlog za izbijanje balkanskih ratova?

Da li su oni upoznati sa problemima na Balkanu? Iako priznaju interese balkanskih nacionalnih država, zašto ne priznaju interese Osmanskog carstva?

IV-9. Slovenačko viđenje situacije u Makedoniji

Spor oko Makedonije

Slovinci su svakako prijatelji slovenskih naroda na Balkanu. Svi su im dragi. Zato s žaljenjem gledaju na razmirice između Srba i Bugara. Slovinci ne staju ni na čiju stranu i ponašaju se nepristrasno. Ali to ne znači da su oni ravnodušni posmatrači tog spora, jer mi dobro znamo da ovđe/ovdje nije važna samo sudbina pojedinačnih etničkih grupa, već sudbina cijelog Balkana, svih južnih Slovena, i Slovena uopšte. Nijedan Sloven ne smije da podstiče ovaj spor. Čak i Rusi, kao najstarija braća, izbjegavaju direktno miješanje u ovaj sukob kao arbitri. [...]

Ruska riječ (Русое слово) direktno upozorava Srbe – i indirektno Bugare – da u slučaju rata ne računaju na rusku podršku kao ni na simpatije Antante. „Nikako se ne smije dozvoliti novi balkanski rat. Velike sile imaju na raspolaganju neophodna sredstva da zaustave glupe sporove i nepromišljenosti i na jednoj i na drugoj strani.

Jedna takva mjera je autonomija Makedonije. Jasno je da će ona biti preduzeta samo u krajnjem slučaju, kad sve ostale mjere postanu nedjelotvorne.“

Mišljenje ovog ruskog lista nije za svijet ništa novo. Mjesecima se u užim krugovima na Balkanu zna da postoji jedna partija – po svoj prilici značajna partija – koja bi voljela da stvori autonomnu Makedoniju: to je partija separatista. Oni djeluju u tajnosti, i jasno je zašto. Ali ako dobiju podršku tako moćne strane kao što je Rusija, to može da im ulije hrabrost, mogu uskoro da steknu nove sljedbenike i budućnost može neočekivano da im se osmijehne.

Slovenac, 122, 31. maj 1913.

Pisac ovog teksta je Anton Bezenšek, slovenački stenograf i prevodilac koji je živio u Sofiji. *Slovenac* je bio katolički dnevni list.

HRVATSKA. Pošto je bila bliža savezničkim balkanskim zemljama, Hrvatska je imala neposredniji i konkretniji pogled na balkanske ratove. Uz analitičke tekstove, neki Hrvati su u zagrebačkim novinama pisali o svojim ličnim utiscima o zaraćenim stranama. Oba gledišta su bila izložena kritici u karikaturama.

IV-10. *Obzor*, zagrebački dnevni list, 10. oktobar 1912.

RAT NA BALKANU

Balkanske države sigurno ne polaze u rat samo zato da dobiju nešto obećanja za reforme u Turskoj, već s nadom da će polučiti potpunu autonomiju za kršćanske pokrajine ili se barem donekle teritorijalno proširiti. [...] Konačni uspjeh balkanskih država ovisi naravno o njihovoj ratnoj spremi i o shvaćanju i provođenju zajedničkih interesa. Ako je taj savez učinjen na solidnim temeljima, uspjeh će mu biti siguran, a moći će se usprotiviti kao jedna

cjelina, kao jedna nova vlast, svim pokušajima izvana.

 Obzor, koji je izlazio između 1860. i 1941, bio je jedan od najčitanijih dnevnih listova u Zagrebu. Kad su izbili balkanski ratovi, urednik je bio Slavko Vodvarka.

 Kakav je bio stav hrvatskog javnog mnijenja prema Balkanskom savezu i prema Osmanjskom carstvu? Odgovori na osnovu prethodnog teksta.

► Sl. 52. Hrvatska karikatura, 1912.

RAT JE OBJAVLJEN! . . .

Koprive, 1912.

Tekst karikature:

- – Mama, mama, objavljen je rat!
– Pokazaću ja tebi šta je pravi rat!

 Zašto su neki Hrvati oduševljeni objavom Balkanskog rata?
Da li se u prethodnim tekstovima vidi zvanična neutralnost Austougarske?
Kakve sličnosti i razlike vidiš u stavovima Hrvata i Slovenaca?

BOSNA I HERCEGOVINA kao nova pokrajina u Austrougarskoj od 1908, i kao dio Osmanjskog carstva vjekovima, bila je u vrlo specifičnoj situaciji kad su počeli balkanski ratovi. Privremena vlada je morala da objavi neutralnost, ali stanovništvo nije bilo tako suzdržano.

IV-11. Pokrajinske habsburške vlasti uvele su posebne mjere u Bosni i Hercegovini

Od početka balkanskih ratova šef državne vlade (u Bosni i Hercegovini) Oskar Počorek učinio je mnogo toga u Bosni i Hercegovini sa ciljem da se pripremi za rat protiv Srbije i Crne Gore. On lično silno želi ovaj rat, kao i zajednički austrougarski ministar rata. Samo su sačekali dobar razlog. Počoreku su proširene vojne funkcije, pa je unaprijeđen u vojnog inspektora i glavnokomandujućeg generala. Mobilizacija regruta je počela.

Počorek je čak i prije Prvog balkanskog rata pripremio uvođenje takozvanih posebnih mjera u Bosni i Hercegovini da bi obezbijedio svoja leđa u slučaju eventualnog rata protiv Srbije. Skadarska kriza bila je za njega dobar povod da uvedu specijalne mjere u Bosni i Hercegovini uz dogovor sa zajedničkim ministrom finansija Bilinskim i zajedničkim ministrom spoljnih poslova Bertholdom. Odobrenje za ovu akciju car je dao 1. maja, a već 3. maja 1913. plakati s obavještenjem o posebnim mjerama bili su istaknuti po cijeloj Bosni i Hercegovini. U okviru posebnih mjera ograničene su ili ukinute neke slobode građana, suspendirani neki članovi bosanskog ustava, ograničene slobode kretanja i sloboda štampe. Ove mjere su vrlo negativno uticale na cijelo stanovništvo u Bosni i Hercegovini.

Madžar, *Balkanski ratovi i iznimne mjere u Bosni i Hercegovini...* str. 64, 65

? Kakve mjere su habsburške vlasti sprovele u Bosni i Hercegovini?

Da li su one posljedica izbijanja balkanskih ratova ili su imale dublje ciljeve?

Zašto stanovništvo ima negativan stav prema državnoj politici?

IV-12. Ograničavanje dobrovoljačkog pokreta u Bosni i Hercegovini

Posle ispraćaja 300 vojnika kao dobrovoljaca u tursku vojsku oktobra 1912, javno odlaženje u dobrovoljce postalo je protivzakonito. A tom prilikom je zajedno s dobrovoljcima grupa od hiljadu muslimanskih demonstranata marširala pod zelenim zastavama sve do železničke stanice. Zajedničko ministarstvo je protestovalo protiv ovakvog vida javne podrške jednoj od strana u ratu. Regionalnim institucijama je odmah poslato naređenje pa je već 14. oktobra zabranjeno svako okupljanje dobrovoljaca. Od tog vremena dobrovoljci su prelazili granicu samo ilegalno.

Ekmečić, *Uticao balkanskih ratova*, str. 416

IV-13. Srpski dobrovoljci u Bosni i Hercegovini

Nije bilo lako postati član dobrovoljačkih jedinica, naročito ne specijalne jedinice. Kriterijum je bio posebno strog za prijem u jedinice koje su vodili vojvode Vojislav Tankosić i Vuk Popović, ali mnogi Srbi su želeli baš u njihove jedinice. U njih su primani samo visoki muškarci. Tako su se ispred komandnog mesta Tankosićeve jedinice mogli videti prizori i tuge i sreće. Naravno, srećni su bili oni koji su primljeni u jedinicu, a tužni, čak i uplakani, oni koji su bili odbijeni iz raznoraznih razloga, uglavnom zbog godina ili fizičkog stanja. U grupi koju je vojvoda Tankosić odbio, bio je jedan nizak tamnopusi mladić. Bio je to Gavrilo Princip.

Mičević, *Srpski dobrovoljci u ratovima*, str. 15–16

? Zašto mladi ljudi idu kao dobrovoljci u rat u kome njihova zemlja ne učestvuje?

Uporedi to s pokretom dobrovoljaca u Prvom svjetskom ratu?

Znaš li neke slučajeve kad su mladi ljudi dobrovoljno odlazili u rat iz nekog drugog motiva a ne nacionalnog (recimo iz zapadne Evrope u balkanske zemlje)?

? Opšta pitanja za poglavlje IVb

Zašto su neki narodi u balkanskim pokrajinama Austrougarske željeli da učestvuju u balkanskim ratovima, dok su drugi bili samo zainteresovani?

U kojoj mjeri postoji među njima ošućanje/osjećanje zajedničke pripadnosti ili zajedničke lojalnosti prema zemlji u kojoj žive?

Možemo li to uporediti sa ošućanjem/osjećanjem naroda koji žive u balkanskim pokrajinama Osmanskog carstva ili u balkanskim nacionalnim državama?

Opšta pitanja za poglavlje IV

Koji su bili ključni faktori u formiranju javnog mnijenja na Balkanu na početku balkanskih ratova?

Da li su Osmansko carstvo ili Austrougarska mogli da računaju na lojalnost svojih građana?

PETO POGLAVLJE

Poslije rata

Rezultati svakog rata obično se procjenjuju iz ugla pobjednika i iz ugla poraženih. Ti politički rezultati lako su uočljivi po novim granicama na političkim mapama i podacima o dobitku i gubitku u teritorijama i stanovništvu. Zajedno s ovim formalnim posljedicama, ratovi uzrokuju trajan poremećaj u životu svake države, svakog društva i svake porodice. Razaranja, bolesti i rane kratkotrajni su problemi koje svaka država i svako društvo prevazilazi relativno brzo. Ono što ne može da se prevaziđe za života cijele jedne generacije je psihološka trauma – „užasi rata“, kako se obično govorilo u ta vremena. To su ne samo sećanja/sjećanja na užasno ružne i strašno nehumane događaje, već i patnja za izgubljenim rođacima, za izgubljenim gradom ili selom, za „izgubljenom otadžbinom“ stotina i hiljada izbjeglica. Traumatično sećanje/sjećanje prenosi se na sljedeću generaciju i često se i dugo prepričava u istorijskim prikazima.

Posljedice balkanskih ratova nijesu izuzetak. Bol i strah ostajali su do samog kraja, ljudi su se preseljavali ostavljajući za sobom spaljena sela, a oni koji su ostali u pokrajinama koje su sad postale dio drugih država teško su se prilagođavali. Tranzicija u nacionalnu državu nije bila samo političko pitanje.

Posljedice su postale još teže zbog izbijanja Prvog svjetskog rata, samo godinu dana poslije kraja balkanskih ratova. Zemlje koje su se ošebile/osjećale pobjednicama u balkanskim ratovima pridružile su se državama Antante, dok su se one koje su se ošebile/osjećale poniženim pridružile njihovim protivnicima iz Centralnih sila. A neke uopšte i nijesu imale izbora, jer su ih napale strane vojske. Zato mnogi savremenici i istoričari na Prvi svjetski rat gledaju kao na „nastavak balkanskog rata“.

Ovo poglavlje ne pokušava da u detalje dokumentuje sve moguće kratkotrajne i dugotrajne posljedice balkanskih ratova. Njegova jedina svrha je da izborom dokumenata učenicima pomogne da shvate složenost i dalekosežnost posljedica rata.

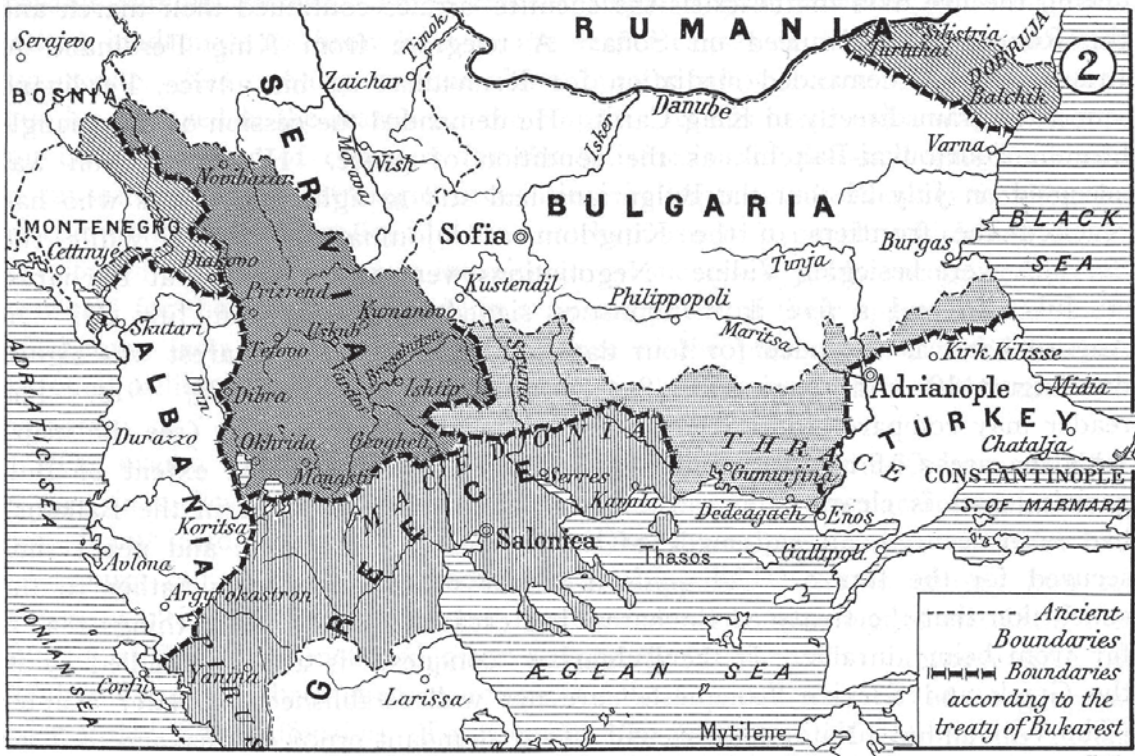
Va. Političke posljedice

TABELA 15
Područje i populacija balkanskih država prije i poslije rata

	Oblast u kvadratnim miljama		Procjena broja stanovnika	
	Prije rata	Poslije rata	Prije rata	Poslije rata
Albanija	–	11.317	–	850.000
Bugarska	33.647	43.310	4.337.516	4.467.006
Grčka	25.014	41.933	2.666.000	4.363.000
Crna Gora	3.474	5.603	250.000	500.000
Rumunija	50.720	53.489	7.230.418	7.516.418
Srbija	18.650	33.891	2.911.701	4.527.992
Turska u Evropi	65.350	10.882	6.130.200	1.891.000

Carnegie, str. 418

**Mape 2 i 3: Teritorijalne izmjene na Balkanu
 Londonski mirovni sporazum i Bukureštanski mirovni sporazum**

T.W.

? Prouči mape i tabelu i nađi teritorijalne promjene.
Koji je bio glavni rezultat ratova u poređenju sa situacijom prije njih?
Uporedi mape 1, 2 i 3. Kakav je odnos između početnih aspiracija i konačnog ishoda?

V-1. *Finis Turquiae?* – komentar francuskog novinara, februar 1913.

Skrhani starac s jednom nogom u grobu kome je sluga pomagao da hoda i sveštenik koji se molio, klanjali su okrenuti ka istoku okruženi evropskim namještajem pretenciozne dnevne sobe. Dvojica ulema koji su ličili na ljude iz XV vijeka, otmjeno su pušili svoj mirišljavi duvan na stepeništu palate. Ali prije svega, materijalni i moralni ukrasi ovakvog prizora, nemilosrdnost neprijateljskog dijela Evrope, izdaja onih na koje su se oslanjali, ravnodušnost naroda, politička mržnja – jedina koja je izvjesna – bojni brodovi stranih sila koji nadziru palatu i grad. Zar ne izgleda da se sve ovo može izraziti sa samo nekoliko riječi: *Finis Turquiae?*

Georges Remond, „Les angoisses et les convulsions de Constantinople“, *L'Illustration* 3649, 1. februar 1913, str. 79

 Prizori opisani u ovom odlomku odigrali su se 22. januara poslije sastanka Velikog divana, na kom je ministar Ćamil-paša ovlašćen da preda Jedrene balkanskim saveznicima. Šutradan/sjutradan, 23. januara, ministar rata Nazim-paša ubijen je u parlamentu, a mladoturci su državnim udarom srušili osmansku vladu.

V-2. Odlomak iz članka u bugarskim novinama, 26. jul 1913.

POTPISAN MIROVNI SPORAZUM

Mirovni sporazum je potpisan u Bukureštu, ali na Balkanu neće biti mira. Ne može biti mira tamo đe/gdje ima nasilja. Mirovni sporazum potpisan u Bukureštu je odobravanje najbrutalnijeg nasilja. Bugarska se nikad neće pomiriti s tim. Smanjena, suženih granica, opljačkana, ugušena, silovana,

počeće u novim granicama da radi na tome da deset puta ojača, i ekonomski, i kulturno i fizički, kako bi, čim joj se ukaže prilika, vratila ono što joj pripada, i po nacionalnom i po istorijskom pravu.

*Narodna volja*⁵³, br. 58, 26. jul 1913, u Kiškilova, *Балканските војни*

? Pokušaj da objasniš reakcije u Bugarskoj.
Da li se slažeš sa tvrdnjom da „neće biti mira na Balkanu“?

V-3. Iz govora Jovana Skerlića, pisca i narodnog poslanika u Narodnoj skupštini Srbije, 18. oktobar 1913.

[...]

Kad se kaže „rezultat“, ima nekoliko pitanja prethodno da se raspravi. Ima prvo da se reši: *da li je sve to definitivni rezultat*, da li je Srbija Bukureškim ugovorom i stanjem u kom se danas nalazi, sistemom alijansija koji u ovaj čas vlada na Balkanskom poluostrvu, *da li je Srbija danas dobila apsolutno sve što je mogla dobiti*, da li je *njen položaj bolji i sigurniji no što je ranije bio*. Posle nedavnog arnautskog upada, posle brutalnog ultimatum Austrije da izlazimo iz Albanije, mi možemo imati sumnje u potpunost tih rezultata. Ako pretpostavimo da su ti rezultati idealno dobri, ipak i o njima može biti reči. Nije dovoljno samo ukazati na proširenu teritoriju, *treba videti kako se do tih uspeha došlo*, *treba proceniti da li se do njih nije moglo doći sa manje žrtava i treba utvrditi kome se za sve te uspehe ima zahvaliti*.

Skerlić, *Feljtoni, skice i govori*, str. 343, 347, 354

? Pokušaj da odrediš raspoloženje u ovom odlomku.

⁵³ Novine, organ opozicione Radikalno-demokratske partije

► **Sl. 53. Oslobođenje porobljene Grčke**

Litografija na kartonu u boji
5 h 41/ 64 h 45/ Kolekcija IEEEE, br. 4951/14
u *Βαλκανικοί Πολέμοι 1912–1913*, str. 203

🔑 Popularna alegorijska slika sa premijerom Elefteriosom Venizelosom kao glavnom figurom, ali posvećena svima koji su dali doprinos oslobađanju grčkih porobljenih krajeva.

Kompozicija sadrži istorijske simbole, alegorijske figure i forme vezane za ideju velike Grčke, sve poznate motive iz drugih popularnih slika balkanskih ratova. Ova slika je objavljena prije grčko-bugarskog rata.

🔑 Prevod: Premijer Elefterios Venizelos zajedno sa pobjedničkim princem prijestonasljednikom vodi našu hrabru vojsku, razbija okove i vraća slobodu našim zarobljenim sestrama.

❓ Označi simbole i njihovo značenje. Možeš li naći znake koji otkrivaju ideju velike Grčke? Razgovarajte o „istorijskim pravima“ Grčke da Carigrad bude u njenim granicama.

► **Sl. 54. Bukureštanska mirovna konferencija – rumunska karikatura**

Furnica IX, br. 48, 1. avgust 1913, str. 12

Tekst karikature:
Bukureštanska mirovna konferencija
(fotografije)
Za vrijeme sastanka
Sastanak je završen

V-4. Kako posljedice balkanskih ratova po Rumuniju vidi rumunski historičar Konstantin Kiritesku

Mirovni pregovori koje je vrlo autoritativno vodio Majoresku, doveli su do zaključenja Bukureštanskog mirovnog sporazuma 1913. Godine, prema kome je, prema riječima bugarskog vojnog delegata generala Fičeva, njegova zemlja morala da „plati račun“ za svoju pohlepu i političku kratkovidost.

Što se naše zemlje tiče, ona je na kraju ovih zbivanja izašla sa svojom cjelokupnom teritorijom, sa granicom južne Dobrudže, sa značajnim evropskim ugledom, ali i sa nemilosrdnim neprijateljem čija mržnja proizlazi iz zavisti, razočaranja i dugotrajnog i žestokog poniženja.

Kiritescu, *Istoria razboiului...*, str. 96

Ko je, prema ovom tekstu, „nemilosrdni neprijatelj“ Rumunije?
Kakve su političke posljedice ratova po Rumuniju?

► **Sl. 55. Zastave velikih sila na skadarskoj tvrđavi, maj 1913.**

► **Sl. 56. Srpska vojska u Bitolju**

Marzinović, *Ratni album*

V-5. Martulkovljeva šecanja/sjecanja o prvom susretu između srpske vojske i građana njegovog rodnog grada Velesa, jesen 1912.

Od samog početka su balkanski saveznici – „oslobodioci“ bilježili velike pobjede protiv Turske. Prilikom zauzeća Velesa od strane srpske vojske, mi građani smo „oslobodioce“ prihvatili vrlo dostojanstveno. Treba priznati činjenicu da je u prvim danima rata najveći dio stanovnika, s malo izuzetaka, bio u delirijumu od sreće. Konačno je došao kraj

petovjekovnom turskom jarmu! Bili smo ispunjeni nadom da će se steći uslovi za bolji život, izgradnju zemlje i odbranu interesa makedonskog naroda, i da je ovo kraj teške prošlosti. Ali, na nesreću, od samog početka se moglo vidjeti/vidjeti kakvi vjetrovi duvaju među saveznicima, „oslobodiocima“, i kakva iznenađenja se uskoro mogu očekivati. Naši „oslobodioci“ nijesu krili svoje velikosrpske aspiracije. Kad bi započeli razgovor sa nekim građaninom, odmah bi pitali: „Šta si ti?“ I ako bi dobili odgovor da taj nije Srbin, rekli bi: „Tako je bilo do sada, ali ubuduće više neće. Bugari su radili na tome da vas pretvore u Bugare, ali sad ćete biti dobri Srbi. Treba da znate ovo: tamo će/gdje kroči srpska noga, to će biti Srbija.“

Martulkov, *Moeto učevstvo*, str. 243–244

❓ Pokušaj da objasniš razloge za promjenu stava ljudi prema „oslobodiocima“ Makedonije.

Misliš li da se ta promjena jednako odnosi na sve ljude u Makedoniji?

Koje izraze možeš vezati za konkurentske nacionalne ideje u Makedoniji?

Prokomentariši posljednju rečenicu. Navedi na koje sve načine može da se promijeni nečija nacionalna samoidentifikacija.

► **Sl. 57. Promjena naziva Uskuba u Skoplje**

L'illustration CXL
(1. jul – 31. decembar 1912), str. 373.

❓ Obavi istraživanja o tvom kraju zemlje i pokušaj da pronađeš različite nazive koje su tvoj grad ili gradovi u okolini imali a) u osmansko doba i b) poslije uspostavljanja nacionalne države. Zašto misliš da su se ta imena mijenjala (ako jesu)?

V-6. Srpski kralj Petar obećava jednaka prava za sve narode različitog etničkog porijekla koji žive na teritorijama pripojenim Srbiji

Iz proklamacije srpskog kralja Petra

Mom dragom narodu

oslobođenih i prisajedinjenih oblasti
Mojim današnjim proglašom, prisajedinjene su na osnovu zaključenih međunarodnih sporazuma vaše zemlje Kraljevini Srbiji... Sve staranje moje biće upravljeno da svi vi bez razlike vere i porekla budete u svakom pogledu zadovoljni, prosveteni i zakriljeni pravdom i bezbednošću koje će vam ujemčiti vladavina slobodne Srbije. Svi ćete biti pred zakonima i vlastima jednaki. Vera svačija, imanje i ličnost biće poštovani kao svetinja. Moja će vlada bez prekida raditi na prosvetnom, privrednom i svakom drugom polju našeg napretka.

A vi samo treba da prionete iz sve snage na rad, da odbacite dosadašnje zablude, razdore i nesloge pa da složno u bratskom zagrljaju izbrišemo sa lica naših lepih postojbina sve tragove dugog robovanja.

Petar (potpis)

25. avgust 1913, u Ribarskoj Banji

(slede potpisi članova srpske vlade)

Balkanski rat u slici i reči 29, 31. avgust
(13. septembar) 1913.

Uporedi ovaj tekst sa prethodnim i reci da li vidiš neke razlike.

V-7. Iz proklamacije crnogorskog kralja Nikole nakon zaključenja ugovora o miru u Londonu, 21. novembra 1913.

Ja sam uvjeren da će Moji novi podanici biti elemenat mira i rada i da će, prelazeći preko svijuzabluda i razdora koje strana vladavina među njihovunese, ruku pod ruku sa braćom iz starih granica Crne Gore biti nadahnuti jednom istom idejom – idejom sreće i veličine mile nam domovine Crne Gore. Ja i Moja Vlada uložićemo sve svoje staranje da im osiguramo ličnu i imovnu bezbjednost, dobro

sudstvo, savremeno školstvo i stvorimo uslove bolje budućnosti po svim granama privrede. Sloboda vjere i savjesti biće svakome najstrože poštovana i čuvana. To im granatuju Moji lični osjećaji i tradicionalno načelo Mojega doma: „Brat je mio koje vjere bio“. Mojim podanicima rimokatolicima, pored duha široke vjerske snošljivosti, kojom je Crna Gora vazda prožeta, i Konkordata sa Sv. Rimskom Stolicom⁵⁴, jamčim potpunu slobodu savjesti. Oni će uz braću provoslavne i muslimane biti jak član narodne nam zajednice i osnov snage naše države. Pripadnici Islama imaće u Meni i Mojim vlastima stalnu zaštitu.“

dr Branko Pavićević, dr Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici V*, Podgorica, 1998, str. 502.

Uporedi proklamacije kralja Petra i kralja Nikole. Zašto misli da su oni obećali toleranciju svojim podanicima, bez obzira na porijeklo i vjeru?

V-8. Članak u rumunskim novinama koji govori o reakcijama naroda u nedavno pripojenoj južnoj Dobrudži, kao rezultat Drugog balkanskog rata

Iz Kvadrilatera

U ljeto 1913. u selu u Kvadrilater grupa Rumuna, uključujući i vojnike, dobila je smještaj kod jedne bogate bugarske porodice. „Odsad ćete biti rumunski vojnici“, rekli smo članovima porodice. A najmlađem smo rekli da će služiti u rumunskoj vojsci. Čuvši to, kao da ga je pogodio grom. Oni su se nadali da će Rumunija samo privremeno okupirati Kvadrilater i da će se poslije zaključenja mira vojska povući. Ali kad smo im objasnili da će ova teritorija zauvijek ostati rumunska, vidjeli/vidjeli smo bol na njihovim licima. I žene su tražile objašnjenje, ali njihov zao pogled je govorio da su i one shvatile okrutnu istinu. [...]

Bugari su s tugom u očima gledali kako njihova teritorija odlazi Rumunima, ali mnogi Tatari i Turci su se tome radovali. Koliko je zlobe i neprijateljstva bilo u pogledima Bugara, toliko je prijateljstva bilo u pogledima muslimana i Turaka.

Universul XXXI, br. 213, 5/8 avgust 1913, str. 1

⁵⁴ Konkordat između Crne Gore i Vatikana potpisan je 1886. godine.

? Pokušaj da objasniš razliku između reakcije Bugara, s jedne, i Tatara i Turaka, s druge strane, u Kvadrilateru. Kako se promijenio život ljudi pošto su teritorije prešle iz jedne države u drugu?

V-9. Bugarski nacionalni interesi

SAOPŠTENJE VRHOVNOG SAVJETA NARODNE PARTIJE O BUGARSKOJ SPOLJNOJ POLITICI

Sofija, 4. januar 1915.

[...] praveći hladnu i trezvenu procjenu bugarskih nacionalnih interesa, vidimo da jedini mogući i zadovoljavajući način za rješavanje vitalnih problema zemlje jeste uz pomoć sila Antante. Prvo, svakim danom je sve manje vjerovatna pobjeda austro-njemačkog saveza. Poslije neoprostive i nemoralne invazije neutralne Belgije, ratoborni njemački imperijalizam suočio se ne samo sa pravim otporom svojih neprijatelja već i sa savješću civilizovanog svijeta. Pokazalo se da ovo neočekivano neprijateljstvo ima dovoljno snage da osudi austro-njemački savez i ostavi ga u potpunoj izolaciji. Neutralnim državama je postalo moralno nemoguće da intervenišu u korist Njemačke i Austrougarske. Zapravo, desilo se potpuno obrnuto: među masom je sve više rasla popularnost intervencije protiv austro-njemačkog saveza. Najvažniji interes Bugarske jeste da obezbijedi najšire moguće nacionalno jedinstvo teritorija. To može da se ostvari samo kroz povraćaj susjednih/

susjednih zemalja koje su bile oduzete sporazumima u Bukureštu i Carigradu. Osim toga, samo je Trojna Antanta u poziciji da nametne povraćaj tih teritorija. Ovo stoga što su neka područja tih zemalja, u čiju korist će se ovo događati, njeni neprijatelji, a druga njeni prijatelji (jer se nadaju da će Trojna Antanta zadovoljiti njihove nacionalne aspiracije).

Drugi važan cilj kom će Bugarska težiti, pošto se završi tekuća evropska kriza, jeste da sa susjednim/susjednim zemljama živi u miru i da se kroz taj mir potpuno posveti kulturnom i ekonomskom razvoju. Drugim riječima, u osnovi bugarske politike mora da postoji elemenat sporazuma sa susjednim/susjednim zemljama. To će biti korak ka potpunoj solidarnosti i udruživanju kulturnih, ekonomskih i političkih interesa pojedinih zemalja. A to može da se postigne samo kroz mirno namirenje bugarskih prava uz posredovanje Trojne Antante.

Treći važan interes Bugarske je da podrži nezavisnost Balkana. Ovaj interes je u skladu s ciljevima i političkim interesima zemalja članica Trojne Antante. Njihov cilj je da se na Balkanu utvrde snažne i slobodne zemlje kako bi služile kao barijera aspiracijama ekspanzivnog njemačkog imperijalizma na Istoku. One jasno izražavaju ovu nadu kroz svoj stav prema Prvom balkanskom savezu. [...]

Zbog gore navedenih razloga i obzira, Narodna partija, vjerna svojim političkim idejama, čvrsto je uvjerena da se rješenje naših nacionalnih problema može postići kroz iskreno razumijevanje između Bugarske i našeg oslobodioca Rusije i njenih saveznika Engleske i Francuske.

Mir, 4451, 1. januar 1915.
u V. Georgiev, St. Trifonov, str. 258–259

Vb. Socijalno-ekonomski rezultati

TABELA 16

Gubici u Balkanskom ratu

Zemlja	Stanovništvo (u hiljadama)	Maksimalna sila oružanih snaga (u hiljadama)	Ubijeni i preminuli (u hiljadama)	Koeficijent gubitaka za stanovništvo (u %)	Koeficijent gubitaka za oružane snage (u %)
1. Bugarska	4.430	607	30	0,68	4,9
2. Srbija	2.910	175	5	0,17	2,8
3. Grčka	2.630	90	4,75	0,18	5,2
4. Crna Gora	247	30	2	0,80	6,6
Ukupno u koeficijentima	10.217	902	41,75	0,46	4,9
5. Turska	23.000	400	50	0,22	12,5

Georgiev, *Ljudski resursi zemalja koje su učestvovalе u Balkanskom ratu 1912–1913, Zbirka vojne istorije*, tom 1.

► Sl. 58. Veličanje balkanskog rata – rumunska karikatura

Furnica, IX, br. 49, 8. avgust
 1913, str. 1

🔑 Tekst karikature.
 Veličanje smrti
 balkanskog rata:
 „Bravo i hvala!
 Da nije bilo vas, ovog ljeta
 bih umrla od žeđi!”

V-10. Gubici srpske vojske u balkanskim ratovima

Pod datumom 13. februar 1914. godine, srpski ministar vojni je saopštio Skupštini sljedeće brojke koje govore o gubicima srpske vojske u protekla dva rata:

Srpsko-turski rat: mrtvih 5.000, ranjenih 18.000.

Srpsko-bugarski rat: mrtvih 7.000, ranjenih 8.000.

Dvije i po hiljade vojnika umrlo je od posljedica ranjavanja. Između 11.000 i 12.000 umrlo je od bolesti, a 4.300 od kolere. Među ovim posljednjim, 4.000 je umrlo za vrijeme srpsko-bugarskog rata.

Carnegie, str. 395

? Kako su balkanske zemlje uglavnom bile poljoprivredne, razmislite o razmjerama i o posljedicama ljudskih gubitaka. Nađi još informacija o ekonomskoj situaciji u balkanskim zemljama poslije ratova.

V-11. Prvi svjetski rat: drugačiji rat

[...] Suočavanje s masovnom smrću je možda najistinskije ratno iskustvo. Kroz moderan rat mnogi su se prvi put sreli oči u oči s organizovanom masovnom smrću. [...] Više nego dvostruko ljudi umrlo je u borbama ili od ranjavanja u Prvom svjetskom ratu nego u svim velikim ratovima između 1790. i 1914. godine. Neke brojke će pomoći da se shvati pojam masovne smrti, koji je bez presedana i koji dominira šećanjem/sječanjem na taj rat. U Prvom svjetskom ratu smrt je odnijela oko 13 miliona ljudi. Dok je Napoleon u pohodu na Rusiju, najkrvavijem ratu do tada, izgubio 400.000 ljudi – 600.000 je poginulo na svim stranama u neriješenoj bici na rijeci Somi 1916. U najvećem sukobu XIX vijeka, francusko-pruskom ratu (1870–1871), poginulo je 150.000 Francuza, dok je u borbama palo 44.780 Prusa. Do početka Prvog svjetskog rata šećanje/sječanje na velike gubitke Napoleonovih ratova već je izbljედelo/ izbljედjelo.

⁵⁵ Novinski članak nije ispravan. Iako su Pljevlja i Đakovica među gradovima koje je Srbija dobila 1913, oni su zapravo postali dio Crne Gore. Poslije 1945. Đakovica je postala dio Kosova.

Gubici u ratovima XIX vijeka nijesu mogli da se porede s onim što je tek dolazilo. Nova dimenzija smrti u ratu iziskivala je veći napor da se maskira i izbjegne smrt u ratu nego ikad.

Prvi svjetski rat je imao i druge važne dimenzije koje su uticale na to kako su muškarci i žene na njega gledali. To je bio rat u doba tehnologije, novih i efektivnijih sredstava komunikacije, što je sve pomoglo bržem rasprostranjenju slika rata koje su podsticale maštu. Ali, najvažnije od svega, taj sukob je uveo nov način ratovanja na Zapadnom frontu koji je uticao na poimanje rata u životima većine vojnika. Ratovanje u rovovima odredilo je ne samo percepciju rata onih koji su kroz njega prošli već i budućih generacija. Zapadni front sa svojim osobenim i jedinstvenim načinom ratovanja dominirao je prozom i poezijom, kao i slikovnicama i ratnim filmovima. On je odredio šta će o njemu misliti i savremenici i buduće generacije.

Mosse, str. 3–4

? Uporedi brojke iz tabele 16 sa brojkama u Moseovom tekstu. Kakva je razlika u ljudskim gubicima u balkanskim ratovima i u Prvom svjetskom ratu?

V-12. Novi krajevi – rezultati popisa stanovništva u oblastima pripojenim Srbiji

Prema popisu stanovništva koji su vojne vlasti izvršile u gradovima nove Srbije, gradovi u novooslobođenim oblastima Srbije imaju sledeći broj stanovnika: Bitolj 59.856, Skoplje 47.384, Markov Prilep 21.783, Prizren 21.244, Priština 18.174, Veles 16.624, Đakovica⁵⁵ 14.500, Novi Pazar 13.434, Ohrid 11.038, Debar 10.199, Tetovo 10.070, Kosovska Mitrovica 9.354, Pljevlja 7.935, Kruševo 7.903, Đevđelija 6.000, Kavadarci 5.861, Vučitrn 5.749, Kičevo 5.400, Krivorečka Palanka 4.893, Resan 4.756, Orahovac 4.593, Sjenica 4.539, Kumanovo 44.210, Ferizović (Uroševac) 4.405, Gostivar 4.384,

Struga 4.120, Negotin 4.050, Prijepolje 3.355, Kratovo 3.020 i Nova Varoš 2.909. Nekoliko drugih gradova, kao što su Dojran, Gnjilane, Preševo, Priboj, itd. nema na spisku. Broj urbanog stanovništva nove Srbije iznosi preko 400.000 ljudi.

Balkanski rat u slici i reči, 34, 13. (26) oktobar 1913.

? Na koje načine je porast urbanog stanovništva mogao da utiče na privredni život Srbije u to vrijeme?
Da li je ova situacija mogla da izazove ekonomsku krizu i zašto?

► Sl. 59. i sl. 60. Izbjeglice

Carnegie, sl. 43 i 48, str. 253, 256

V-13. Broj i smještaj izbjeglica u Bugarskoj, prema izvještaju premijera V. Radoslavova⁵⁶ na 17. sednici/sjednici Narodne skupštine

Sofija, 21. april 1914.

10.000 više ili 10.000 manje, ali ima ih oko 150.000. Neke izbjeglice su se same smjestile, bez komiteta, jer ne žele da se pridržavaju pravila komiteta. Izabrali su neka sela i mi ih ostavljamo na miru. Ostavio sam ih, iako ima mnogo poteškoća jer ih lokalno stanovništvo ne želi, pošto strahuju da će im izbjeglice uzeti zemlju. Moram priznati da im lokalno stanovništvo ili ne vjeruje, ili se plaši da će im u budućnosti oteći imovinu, u svakom slučaju nije prema njima gostoljubivo. Bilo je pritužbi da su izbjeglice išćerane/istjerane iz škola u nekim selima i to po velikoj hladnoći, pa smo morali da intervenišemo i preduzmemo mjere u cilju spasavanja njihovih života.

V. Georgiev, St. Trifonov

? Što je prouzrokovalo rijeke izbjeglica poslije balkanskih ratova?
Možeš li da nađeš neku vezu između problema izbjeglica i ekonomskih procesa?
Zašto misliš da se ljudi plaše izbjeglica?
Pokušaj da dođeš do više informacija o izbjeglicama u svojoj zemlji.

V-14. Muslimanske izbjeglice u Solunu

Zvaničnici Islamskog komiteta Soluna su nas 1. septembra obavijestili da u gradu i njegovoj okolini ima 130.000 muslimanskih izbjeglica od kojih je većina prispjela poslije drugog rata. Šest hiljada ili osam hiljada njih je već otišlo u Malu Aziju, uglavnom u Mersinu, Adaliju i Skenderon. Grčka vlada je obećala šest parobroda i u posljednjih nekoliko dana njih 3.000 je dobilo karte. Komitet

⁵⁶ Vasil Radoslavov (1854–1929) – bugarski pravnik, političar, lider Liberalne partije koja je bila orijentisana protiv Zapadne Evrope. Nekoliko puta je bio premijer.

je podšetio/podsjetio grčku vladu da je sad ona odgovorna za solunske izbjeglice jer ih je nagovorila da napuste svoje domove. Zahtijevao je od vlade da obezbijedi hljeb za izbjeglice. Komitet je tada trošio 50 dolara dnevno za hljeb. Odgovarajući na razna pitanja, Komitet nije vjerovao da će znatan broj muslimanskih izbjeglica dobiti zemlju u grčkoj Makedoniji. Neki će je možda dobiti u Kukušu, ali ne više od dvije hiljade ili tri hiljade ljudi mogu da dobiju posao na farmama.

Carnegie, str. 278

TABELA 17
Balkanski doseljenici u Tursku
(uglavnom iz Trakije i Makedonije)

Godina	Broj doseljenika
1912–1913.	177.352
1914–1915.	120.566
1916–1917.	18.912
1918–1919.	22.244
1919–1920.	74.848
Ukupno	413.922

Izvori: Cem Behar, *Osmanli Imparatorlugunun ve Turkiyenin Nufusu* (Stanovništvo Osmanskog carstva i Turske) 1500–1927, Ankara 1996; Daniel Panzac, *L'ewe du Nombre. La population de la Turquie de 1914 a 1927, Revue du Monde Musulman et de la Mediterranee*. 1988, 4, str. 45–67; Justin McCarthy, *Muslim Refugees in Turkey in The Balkan Wars, WWI and in the Turkish War of Independence*, Essays in honor of Andreas Tietze, Istanbul 1993.

V-15. Ekonomske posljedice po Solun, prema opisu Socijalističke federacije Soluna, 1913.

Pošto smo istražili ovo pitanje s gledišta interesa pojedinih naroda, istražimo ga sad sa ekonomskog gledišta, jer je pitanje evropske Turske i nacionalno i ekonomsko, zapravo više ekonomsko nego nacionalno.

Ujedinjene balkanske zemlje nijesu bile zainteresovane ni za rješavanje nacionalnih problema ni za

sudbinu hrišćanskog stanovništva u ovim pokrajinama. Njih je zanimalo samo širenje sopstvenih teritorija.

Stoga, ako pogledamo to pitanje iz tog ugla, vidjećemo da osvojene teritorije koje saveznici hoće među sobom da podijele nikad neće dostići ekonomski nivo očekivan u prošlosti. Što se tiče ekonomske situacije Soluna, ova tvrdnja je tačna. Ovaj grad je opsluživao sve vilajete evropske Turske osim jedrenskog. Skoro sav uvoz i izvoz makedonskih pokrajina i veliki dio albanskih odvijao se preko solunske luke. Poslije podjele pokrajina evropske Turske, neke industrijske grane će biti uništene – uglavnom duvanska industrija, koja je od vitalnog značaja za zemlju. Zapošljava 160.000 radnika od kojih je većina u moćnim sindikatima. Ako teritorijalna podjela postane stvarnost, oblasti koje su koristile usluge Soluna moraće da nađu drugo rješenje. Gradsko jezgro Soluna će biti pod restrikcijom, a to će biti propast za najveći grad evropske Turske, propast koja će se sigurno desiti ukoliko se ne uspostavi carinska unija između saveznika. Ali, da li možemo da očekujemo takvu ekonomsku uniju na Balkanu poslije ovog strašnog rata i poslije tolikih pokolja koje su činile sve zaraćene strane?

Kao što smo ranije rekli, jedino rješenje ovog problema jeste autonomija pokrajina evropske Turske, autonomija zagantovana međunarodnim sporazumom. Tako će jedinstvo balkanskih zemalja postati realnost za vrlo kratko vrijeme. Štaviše, pokrajine evropske Turske treba da se pridruže balkanskoj federaciji. Sa federacijom ćemo ne samo biti u stanju da ostvarimo politički i kulturni razvoj, kao i ekonomski napredak, nego ćemo izbjeći novi osvetnički rat, novi „nacionalni“ rat i rat „za slobodu“. Balkanske zemlje ne bi morale da traže pomoć i zaštitu od tobožnjih zaštitnika balkanskih naroda kao što su Austrija i Rusija.

Naprotiv, ujedinjene balkanske zemlje biće sila koja će biti u stanju da se uspješno odupre djelovanju Rusije i Austrije i da odvrati svaku osvajačku prijetnju.

Elefantis, str. 49

Vc. Ideološke posljedice

V-16. Iz čitanke za peti razred osnovne škole, 1914.

Dva najveća neprijatelja grčkog naroda su Bugari i Turci. Ovi prvi su vrlo opasni i nečovječni. U našoj istoriji ima strašnih opisa okrutnosti i grozota ovog divljeg naroda koji sebe naziva hrišćanima. Oni su Tatari i u srodstvu su sa Turcima. Prešli su Dunav i zatražili gostoprimstvo u našim zemljama. Dali smo im zemlju da obrađuju, sigurnost, pravdu i hrišćansku vjeru kako bi spasili svoje duše, ali uzalud. Ostali su Tatari.

 Ovu čitanku je objavila Galatija Kazantzaki, poznata književnica i autorka dječjih knjiga. Njen naziv je „Vojnik“. Na koricama su aluzije na drevna vremena i na Vizantiju, sa starom spartanskom izrekom „vratite se sa štitom ili na njemu“, koje je izgovorila jedna spartanska majka sinovima koji su pošli u rat, i sa dvoglavim orlom.

► Sl. 61. Naslovna strana čitanke za peti razred osnovne škole

Ο ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ

ΥΠΟ

ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑΡΙΟΝ

ΠΡΟΣ ΎΧΡΗΣΙΝ

ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΤΑΞΕΩΣ

ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Έγκριθὲν κατὰ τὸν Νόμον ΓΣΑ' διὰ τὴν τετραετίαν

1914 — 1918.

ΕΚΔΟΤΗΣ ΜΙΧΑΛΑ ΜΑΝΤΖΕΒΕΑΚΗΣ

V-17. Kritički komentar i izvještaji pedagoga i zagovornika narodnog (govornog) jezika D. Glinosa o grčkim udžbenicima, napisan 1926. godine

Osvrćući se na opšte nalaze ove studije, možemo reći sljedeće:

1. Početkom XIX vijeka grčko obrazovanje bilo je nadahnuto toplim patriotskim ošećanjima/osjećanjima. Ipak ideja velike Grčke, odnosno želja da se oslobode svi Grci od turske vladavine i ponovo uspostavi vizantijska država sa Carigradom kao glavnim gradom, uperena je isključivo protiv Turaka. Na druge hrišćanske narode na Balkanu – koji je tek trebalo da pokažu snažne znake nacionalnog buđenja, sa izuzetkom Srba – gledala je kao na braću u mucu i požurivala ih na borbu za slobodu (Riga od Fere).

Ovaj nacionalni ideal uperen protiv Turaka ostao je do danas neokrnjen. Možda će zbog nedavne katastrofe u Maloj Aziji i iseljavanja grčkog stanovništva iz Male Azije i Trakije, ako sadašnji status kvo u „istočnom pitanju“ ostane nepromijenjen, na kraju odustati od ove ideje.

2. U drugoj polovini XIX vijeka, posebno posle 1870. godine – kad su Bugari, potpomognuti Rusijom, počeli da tragaju za sopstvenim nacionalnim korijenima i okrenuli se protiv Turaka, ali i vrlo žestoko protiv Grka, šećanja/sječanja na srednjovjekovne sukobe između Grka i Bugara postepeno opet izlaze na površinu i rasna mržnja, kao posljedica toga postaje veća od one prema Turcima. Grčko obrazovanje je bilo pod jakim uticajem ovog stanja.

3. U vrijeme balkanskih ratova i neposredno poslije njih, ova mržnja, koja je samo nakratko prestala za vrijeme grčko-srpsko-bugarskog saveza, postaje sve jača. Grčki uspjesi tokom ovih ratova, koji su doveli Grčku bliže realizaciji ideje velike Grčke, ojačali su patriotizam i nacionalni ponos i podstakli nacionalističke ideale. Ovo objašnjava zašto su školski udžbenici iz svih predmeta od 1914. do 1917. dostigli vrhunac u kultivanju nacionalizma i rasnog antagonizma.

4. Godine 1917. nova obrazovna reforma u osnovnim školama – nadahnuta liberalnim duhom,

zasnovana na boljem poznavanju dječje duše, fokusirana na njegovanje pozitivnih elemenata mirnije i plemenitije civilizacije – predstavila je seriju udžbenika za prva četiri razreda osnovne škole koji su bili daleko od podsticanja slijepog, isključivog nacionalizma ili rasnih strasti, ali nije propustila da nadahne učenike pozitivnom ljubavlju prema svojoj zemlji i grčkoj kulturi, prema nacionalnoj slobodi i nezavisnosti. Moguće je gajiti nacionalne ideale i bez prezira i mržnje prema drugim narodima. Ove knjige su istinsko svitanje vedrog dana. One su lucidne i humane. Istovremeno, razredi koje reforma nije zahvatila ostali su pod uticajem starih metoda. 5. Obrazovna reforma prekinuta je između 1920. i 1922, odnosno za vrijeme obnavljanja monarhije pod kraljem Konstantinom, i nastavljena od 1923. do 1926. ali nije bila u stanju da ode dalje od četvrtog razreda osnovne škole. U višim razredima, i naročito u srednjoj školi, nije bilo nikakvih promjena od 1914. pa sve do danas.

Odlomci iz čitanke i izvještaja citirani su u: F. Iliou
Σχολικά εγχειρίδια και εθνικισμός. Η προσέγγιση του Δημήτρη Γληνού. (Školski udžbenici i nacionalizam, Pristup D. Glinosa) u
Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, str. 271, 277, 278

Dimitrios Glinos je učestvovao u pisanju nacrtu obrazovne politike E. Venizelosa 1917. godine, ali je kasnije postao komunista. Ovaj komentar, između ostalog, objašnjava zašto su najgori udžbenici oni napisani odmah poslije balkanskih ratova, kad su Grci vjerovali da je došlo vrijeme za ostvarivanje „velike ideje“.

Kako su đeca/djeca u Grčkoj obrazovana poslije balkanskih ratova? Kakav može da bude efekat takvog obrazovanja? Da li je ispravno da obrazovni sistem propagira ovakvu sliku o sušednim/susjednim narodima?

Nađi udžbenike svoje zemlje iz vremena neposredno poslije balkanskih ratova i pogledaj kakvu sliku daju o sušedima/susjedima tvoje zemlje.

V-18. Članak iz crnogorske štampe o predaji Skadra velikim silama

Skadar ne može biti naš. Ne bi bio ni onda kada bismo za njega svi izginuli. Otelo nam ga je iz ruku nasilje nepravde. Udruženi jači odlučili su da tako mora biti. U svojem rješenju pozvali su se na interese opšteg mira. Našli su da je dostojno današnjeg vremena da za održanje oružanog mira treba da prinese najveću žrtvu jedan mali narod. Istorija je zabilježila sasvijem malo primjera ovakve nepravde, kakva je sada učinjena Crnoj Gori... Krv prolivena oko Skadra stvoriće nepouzđano zemljište pod temeljem rješenja da taj starodrevni grad ne bude naš. To je krv jednog viteškog naroda, koji je ispred Skadra ostavio hiljade grobova svojih najboljih sinova. Ovi grobovi biće veoma jaki saveznici za ostvarenje sada neostvarenih težnji... Ugled Crne Gore kao i vazda u čitavom svijetu visoko stoji. Ona je u ovome ratu sjajno izvršila svoju tešku dužnost. Nepravda koja joj je učinjena otimanjem Skadra samo ju je proslavila.

Cetinjski vjesnik, broj 33, 25. IV 1913, str. 1

Kako je predstavljen gubitak Skadra za Crnu Goru? Kako tumačiš namjeru da se sukobi pokušavaju rješavati „ispravljanjem istorijskih nepravdi“?

V-19. Radikalizacija nacionalnih osećanja/ osjećanja u Bugarskoj poslije pjesama Ivana Vazova

A. Ovaj rat (novembar 1912)

Od olujnog Lozengrada do egejske obale, posuti leševima polja i jaruge, putevi omeđeni grobovima, spaljena sela nad grobnicama. [...]

Rat užasan i zao izaziva bijes, bič koji tamani, tutnjava jecaja, nemilosrdni rat, more suza, bola, Gospode – a ipak sveti rat!

B. Da li smo se za ovo borili? (april 1913)

Gomile krvavih tijela
ubijenih u borbi za bratsku slobodu,
slavno veličanstveno junačko djelo
u strašnoj borbi protiv dušmana,
elemenata, prirode.

[...]

Da li su za ovo naši hrabri sinovi
žnjeli lovore i posipali grobovima
polja i snjegove Trakije
da bi i danas gledali samo robove?

[...]

Bugarska, da li si za ovo
sahranila tolike junake?

Da li si za ovo hrabro prolivala
vrelu krv iz svojih vena?
Da li si se za ovo borila?

C. Makedoniji (maj 1913)

[...]

Nećemo te napustiti!
Nek kletva padne
na naše glave i na našu slavu
ako ne pokidamo lance
naše jadne braće svojim snažnim šakama.

[...]

Ivan Vazov, str. 52, 152, 153, 154

Uporedi pjesme Ivana Vazova s njegovim idejama o Balkanskom savezu (tekst II-5).

V-20. Odlomak iz šećanja/sjećanja Mihaila Mađarova, bugarskog političara iz Narodne partije, u kome izražava svoj bol zbog sinovljeve smrti

Dvadeset trećeg juna uveče došao mi je jedan bugarski oficir želeći da nasamo razgovara sa mnom. Pozvao sam ga da uđe. Bio je stidljiv i zbunjen. Rekao mi je da se borio u bici kod Lahane na Solunskom frontu. Naša vojska je dotad već bila potučena. Mog

sina, poručnika Iv. Mađarova, ranila je granata u toj bici. Bio je zastupnik i ađutant Drugog bataljona 25. dragomanskog puka. U času kad ga je granata pogodila, moj sin je zamjenjivao komandanta čete koji je poginuo. Oficir mi nije objasnio sve okolnosti već me je ostavio u uvjerenju da je moj sin ostao na ratištu i da će, ako pošaljem telegram Venizelosu, oni morati da ga potraže. Nepotrebno je reći kakav je to šok bio za moju porodicu i mene. Nekoliko dana su Sofijom kružile strašne glasine o sudbini moja dva sina, a ja sam prolazio kroz užasne muke. Odmah sam poslao telegram Venizelosu zahtijevajući da me obavijesti da li je moj sin pronađen među ranjenim zarobljenicima sa Solunskog fronta. Poslije nekoliko dana dobio sam telegram od grčkog premijera koji mi je bio prijatelj još sa Londonske konferencije. Obavijestio me je da žali, ali da moj sin nije među preostalim ranjenim zarobljenicima. Izgubio sam i posljednju nadu. Od tog trenutka sam čovjek ophrvan bolom. Oko mene je bio samo mrak. Sav jad i tuga Bugarske izgledali su mi dvostruko veći. Svaka stvar u kući me je podsećala/podsjećala na moju izgublenu sreću. Utjeha mojih prijatelja i rodbine ispunjavala me je još većom nesrećom, mogu čak reći da su me nervirali. Bila mi je potrebna samoća. Svaki razgovor sa prijateljima i rođacima završavao se pričom o stradalima. Osećao/osjećao sam se kao da mi se stalno otvara užasno bolna rana. Samo me je samoća i nekakva usredsređenost donekle smirivala. Moja duboka tuga bila je u skladu sa tugom Bugarske. I Bugarska je na isti način gubila ono najdraže i najdragocjenije. Samo tako, okružen svojom nesrećom, uspijevao sam da ne primjećujem sve greške i zločine cara Ferdinanda i njegovog aparata moći. Umjesto toga usmjerio sam sav svoj bijes ka jučerašnjim saveznicima koji su moju otadžbinu lišili onog što joj pripada, ne dajući i ne priznajući Bugarskoj ništa od onog što je bilo dogovoreno sporazumom. Prije ovoga sam bio uvjeren u našu bahatost i sljepilo, ali kad sam vidio zlobu naših sušeda/susjeda, shvatio sam da je to zajedničko osećanje/osjećanje za sve nas. Onda sam, čini mi se, nehotice poželio da i svi drugi osete/osjete to poniženje kako bi shvatili do koje mjere su velikodušnost i snishodljivost potrebni ne samo pojedincu već i cijelom narodu.

Mađarov, str. 185

Mihail Mađarov (1854–1944) bio je bugarski političar, član Narodne partije. Bio je diplomata, novinar i javna ličnost. Od 1912. do 1915. bio je opunomoćeni ministar Bugarske u Londonu i u Sankt Peterburgu. Poslije balkanskih ratova podržavao je sljedeće ideje: zadržavanje bliskih odnosa s Rusijom i s Antantom, potpisivanje bugarsko-srpskog sporazuma, pomirenje sa Grčkom i Rumunijom (prije kroz politiku zasnovanu na političkim razlozima nego na ošecanjima/osjecanjima i fanatizmu). Međutim, ovaj odlomak iz njegovih šecanja/sjecanja ilustruje njegov lični bol i ošecanja/osjecanja pošto je čuo za sinovljevu smrt na Solunskom frontu juna 1913. godine.

V-21. Poznati hrvatski pisac Antun Gustav Matoš⁵⁷ na početku Prvog rata napisao je komentar u kom je bol za izgubljenim srpskim prijateljima koji su poginuli u ratu pomiješan sa izrazito ideološkim pogledima

Gledam moja četiri prijatelja koji leže preda mnom i na tijelu mi se otvaraju četiri rane. Vidim glavu s plavom kosom i sa isusovskom bradom mog prijatelja Branka Lazarevića, koji je bio ponos mlađe srpske književne kritike. Danas je Lazarević mrtav, sretna je zemlja koja ga je rodila i grudi koje su ga mlijekom othranile. Bio je kritičar i novinar, sad je junak.

I moj Vladeta Kovačević, sin ministra i poznatog historičara Kovačevića, rođak pjesnika Rakića. I on je pao, Bože moj!

Oblačio se kao dendi tamo u Parizu, ogledao se kao što bi se ogledala neka žena i mi smo ga voljeli kao što bismo voljeli neku lijepu mladu djevojku.

Ja sam danas živ, a oni leže mrtvi, pored Miloša i Lazara⁵⁸. Sve te rane peku, ali ne za one koji znaju. Te rane su najbolji lijek za veliku bolnu ranu Kosova.⁵⁹

Antun Gustav Matoš, *Živi i mrtvi*, prvo objavljeno u časopisu *Obzor*, 3. novembra 1912, br. 303, str. 1, 2 i u *Pjesme/Pečalba*, Samobor, 2003.

Slážeš li se s autorom da smrt njegovih prijatelja može da zacijeli bolnu kosovsku ranu?

Misliš li da je ispravno „osvetiti se“ za neke istorijske događaje?

Opiši svoje misli i osećaja/osjećanja, ako bi se našao/našla u sličnoj situaciji.

V-22. Rezultati ratova, kako ih vidi Međunarodna komisija za istraživanje uzroka i vođenje balkanskih ratova

Prema onom što je vidjela/vidjela i čula, Komisija nije optimistična kad je riječ o neposrednoj političkoj budućnosti Makedonije. Srbija je u ratu sa Albanijom, Bugarsku more mračne misli o onom što smatra nepravednim tretmanom prema sebi, a Grčka još nije sigurna koliki dio nove teritorije je njen. Nijedna od ovih zemalja ne može da svede vojsku na mirnodopsko stanje jer njeni sušedi/susjedi pokazuju istu spremnost da prekrše sporazume kao i da ih sklope. Bez sumnje, najveća prijetnja moralu i društvenoj dobrobiti balkanskih zemalja je sve veći militarizam, pri čemu postaju plijen agenata proizvođača oružja i drugog ratnog materijala, što uključuje ogromne troškove i vodi ka nacionalnom osiromašenju.

Već smo govorili o psihološkom učinku ovih zločina protiv pravde i čovječnosti. Stvar postaje ozbiljna kad o tome mislimo kao o nečemu što su narodi apsorbirali u sam život – kao neki virus koji je, kroz uobičajene kanale kretanja, zarazio cijelo političko tijelo. Ovđe/ovdje možemo da damo konačan rezultat: zastrašujući ekonomski gubici, prerana smrt nemalog broja stanovnika, bar donekle shvaćen strah i bol i kolektivna nacionalna svijest o zločinima koje istorija nije zabilježila. To je zastrašujuće nasljeđe za buduću generaciju. Ako tražimo olakšavajuće razloge za velika ogrešenja o čovječnost i zakonitost, moramo ih naći u nedora-

⁵⁷ Antun Gustav Matoš (1873–1914), hrvatski pjesnik, pisac pripovjedaka, esejista, kolumnista i kritičar. Živio je u Zagrebu, Beogradu, Parizu, Minhenu. Matoš se smatra jednim od začetnika moderne hrvatske književnosti. Istančan lirski pjesnik, ali i vrlo angažovan društveni kritičar.

⁵⁸ Misli se na kneza Lazara i Miloša Obilića

⁵⁹ Kosovo je 1389. godine bilo poprište velike bitke između Srba i Turaka, koju su Srbi izgubili (mada neki istoričari još misle da ishod bitke nije sasvim jasan).

slosti ovih država, u nezrelosti nacionalnog i građanskog karaktera, kao i u uslovima koji su ih snažili tokom dugog vazalstva. Ljudski život je bio jeftin, ništa nije bilo apsolutno sigurno i stalno; nepravda i nasilje bili su dio svakodnevnog života; svakakve opasnosti bile su uvijek prisutne. Događaje, koliko god gnusni bili, spoljni svijet brzo zaboravi, a narodi će uglavnom u sebi patiti zbog gubitka morala i samopoštovanja.

Carnegie, str. 272

Razgovarajte o komentarima komisije. Slažeš li se sa tvrdnjama o razlozima i posljedicama ratova? Da li su ti komentari objektivni ili ne? Dokaži svoje stavove.

V-23. Oblast Kilkis poslije balkanskih ratova

A. Osećanje/osjećanje Turčina Iboš-age

Šedeći/sjedeći prekrštenih nogu na divanu, tiho pučkajući svoju cigaretu na kraju dugačkog čibuka, pričao je o svojim doživljajima u nekoliko posljednjih dana.

„Tamo prema Kilkisu bili su Bugari“, rekao je, „uglavnom komite i malo regularne vojske s topovima. S te strane su Grci držali željezničku stanicu.“ Bio je zatečen između dvije vatre i cio dan, dok su meci fijukali iznad njegove glave, on je sedio/sjedio baš u ovoj sobi i molio se.

Onda su Grci došli u njegovo dvorište i nastavili da pucaju iza zidova. Rekli su mu da donese vode i on je otišao do bunara đe/gdje je napunio zemljane krčage.

„Vallah“⁶⁰, rekao je s jednom rukom na grudima, „mislio sam da je anđeo smrti na mojoj strani.“ Zamišljeno je zamotao još jednu cigaretu. „Dani muškarca su odbrojani, kao kuglice brojnice“, prokomentarisao je. Njegovo vrijeme još nije bilo došlo i on se zahvaljivao Alahu na njegovoj milosti.

⁶⁰ Zaboga!

⁶¹ O autoru ovog odlomka, Leonu Sciaky, vidjeti/vidjeti tekst I-4

Da, dim koji je zacrnio nebo na severoistoku/sjeveroistoku bio je Kilkis, u plamenu. Prethodnog dana je otišao na stanicu i vojnici su mu to rekli. Šta je to sad sedelo/sjedelo u tišini sobe pune mračnih sjenki i slušalo Iboša? Govorio je bez mržnje. Sve je to bila volja Alahova! I on je znao svoju namjeru. Samo jednom je pomenuo poraz Turske. „Kad lav ostari“, rekao je s uzdahom, „vuk ga napadne.“ [...]

B. Susret sa jednim Bugarinom

Na putu za Sarigol, pošto smo pobjegli od duhova Kilkisa, naišli smo u sumraku na jednu jadnu grupicu. Bugarski seljak je vodio mršavog magarca na čijem drvenom sjedlu je postrance sedio/sjedio dječak i njihao bosim nogama.

Kako je toliko dana uspijevao da izbjegne smrt bila je tajna, ali ni ded/djeda ni ja nijesmo ništa pitali. Jad, pogled pun straha i užasne agonije u trepćućim sitnim očima na boginjavom licu sa rijetkom žutom bradicom bili su otjelovljenje ljudskog straha i očaja. Ne, ne ljudskog. Bio je to životinjski strah stoke u klanici, divlji staklasti pogled straha u očima životinje saćerane/satjerane u ugao. Bio je to pogled, koji je, kad ga je već primijetio, ćerao/tjerao čovjeka da ustukne od sramote i poniženja, sramote što je to ljudski pogled.

Đed/djed nije postavljao pitanja. Usrdno ga je uputio ka Kara-Mahmudovoj kući u Aša mahali. „Idi krajnjom stazom“, rekao je. „Nećeš nikog sresti.“ A čovjek je, vjerovatno sećajući/sjećajući se kako su Bugari postupali sa Turcima za vrijeme njihove okupacije, zbunjeno oklijevao. Đed/djeda ga je ohrabrivao: „Biće sve u redu. Pobrinuće se za vas i za malog.“

Sciaky⁶¹, str. 267, 269

Opiši osećanja/osjećanja i Bugara i Turaka. Zašto je Kara-Mahmud pomogao bugarskom seljaku?

V-24. *Strah* – roman Nekatija Kumalija o nasljeđu balkanskih ratova

Izbrojao sam ih, jedan, dva, tri, pet, osam vojnika sa poručnikom kao zapovjednikom. Razdaljina između nas i njih bila je oko 200 do 250 koraka. Puške su im bile obješene o rame dok su, ne žureći, išli uzbrdo. Mora da su prenoćili u Soroviču i krenuli rano ujutro. Ipak, izgledali su umorno kao da su danima pješaćili. Gledali su naprijed u našem pravcu. Naravno, vidjeli/vidjeli su nas. Ništa u njihovom ponašanju nije se promijenilo. Po pokretima glave i ruku, shvatili smo da neki pjevaju. Nijesu prekinuli pjesmu. Ošetio/osjetio sam malo straha. Oni su bili hrišćani, mi muslimani. Oni su bili Grci, mi Turci. Naše kese su bile pune. Imao sam nešto novca kod sebe. Što je najvažnije, njihov narednik i desetar išli su pješice dok smo mi imali konje. Kad bi se dogovorili da čuvaju tajnu, šta bi moglo spriječiti grčkog narednika i desetara da ne ubiju dva Turčina u toj divljini, da ne moraju da pješāče po toj vrućini? [...] Koračali su i dalje, mi smo se približili, dijelilo nas je 40–50 koraka. Mi smo ućutali. I dalje su držali ruke na vrhovima svojih pušaka koje su im pod uglom visile preko ramena. Počeo sam da skrećem konja s puta da bi prošli. Narednik je bio brži i skrenuo sa staze prije mene. Vojnici su slijedili naš primjer. Bili su svi mladi momci. Žandarmaska uniforma bila je prevelika za narednika. Podigao je ruku do kape u znak pozdrava.

Laknulo mi je i nasmiješio sam se. Podigao sam ruku do glave pa do grudi:

- Dobar dan, gospodine!
- Dobar dan, naredniče!
- Imate li vatre?

Ponudio sam mu paklo cigareta i kutiju šibica. [...] Plašio sam se. I to s pravom. Prošlo je tek dvije godine od kraja Balkanskog rata. Mnogi su ubijeni u tim krajevima. Ko zna koliko mladih ljudi je izgubilo živote baš na ovom mjestu kojim mi sad idemo na konjima? Planine su još bile pune dezertara. U gradovima su se žene još sklanjale kad bi vidjele/vidjele nekog vojnika, a đeca/djeca bježala kućama da se sakriju.

[...] Mi smo se u tišini jutra susreli na obodu prazne šume kao ljudi. Niko nije uzviknuo „pucaj!“ ili „ubij!“ Oni nijesu mislili o sebi kao o vojnicima niti su nas vidjeli/vidjeli kao neprijatelje.

[...] Radost je opet došla da ostane ovđe/ovdje, šireći svoje zastave i puštajući zmajeve u znak početka slavlja. Divno je kad među ljudima postoji povjerenje i naklonost. Divno je kad se naoružani ljudi koji govore različitim jezicima i pripadaju različitim vjerama, sretnu u planini, ponude jedni druge cigaretama i požele jedni drugima „srećan put!“

N. Cumali, *The Fear*, u Eideneier-Toker, str. 540, 541, 542, 543

Nekati Kumali (1921–2000) rođen je u Florini, a u Tursku se preselio u razmjeni stanovništva.

Živio je u Izmiru i studirao u Atini. Pisac i pjesnik, napisao je i knjigu *Makedonija 1920*. On je jedan od rijetkih turskih autora koji Balkan smatraju „izgubljenom otadžbinom“.

U ovom romanu *Strah*, Mustafa, sakupljač danku, sa Jasinom, svojim ćehajom, putuje područjem Florine avgusta 1914.

Što su grčki vojnici mislili kad su sreli dva Turčina? Što misliš, na kom jeziku su dvije grupice razgovarale?

Opšta pitanja za poglavlje V

Ima li u tvojoj zemlji ili u tvom gradu praznika koji se vezuju za balkanske ratove? Koji događaji se slave? Znaš li neki roman nadahnut balkanskim ratovima? Kako on prikazuje te ratove?

Mapa 4: Jugoistočna Evropa poslije balkanskih ratova

BALKANSKE DRŽAVE

sa novim granicama prema Londonskom, Carigradskom i Bukureštanskom mirovnom sporazumu

Bibliografija

- *Adevărul*, novine, 8353, 11. decembar 1912; 8443, 15/28. mart 1913.
- *Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare, 1878–1912. (Djela albanskog nacionalnog otpora, 1878–1912)* Izdavači: Stefanaq Pollo i Selami Pulaha, Tirana, 1978.
- Andrijašević, M. Živko, Stanojević, Zoran, *Pokrštavanje muslimana 1913*, Podgorica, 2003.
- Constantin Bacalbaşa, *Bucureştii de altădată (Stari Bukurešt)* knjiga IV, Bukurešt, 1933.
- *Cetinjski vjesnik* br. 33, 25. april 1913; br. 76 22. septembar 1912.
- *Балканската война през погледа на един французин*, Сборник от документи (*Balkanski rat viđen očima jednog Francuza*, Zbirka dokumenata) Sofija, 1977.
- *Балканската война или руската оранжева книга* (дипломатически документи, издадени от руското външно министерство, докосващи се до събитията на балканския полуостров – август 1912 г. юли 1913. г.) (*Balkanski rat ili Ruska narandžasta knjiga*). Diplomatski dokumenti objavljeni od strane Ruskog ministarstva spoljnih poslova o događajima na Balkanskom poluostrvu, avgust 1912 – jul 1913) Sofija, 1914.
- *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912–1913*. Ελληνική λαϊκή εικονογραφία (*Balkanski ratovi 1912–1913*, grčke popularne slike) Atina, Istorijsko i etnološko društvo Grčke – Vojni generalštab, 1992.
- *Balkanski rat u slici i reči* 2, 27. januar (9. februar) 1913; 6, 24. februar (9. mart) 1913; 7, 3. (16. mart) 1913; 29, 31. avgust 1913; 13. 14. (27. april) 1913; 29, 31. avgust (13. septembar) 1913; 35, 20. oktobar (13. novembar) 1913; izdavač Dušan Mil. Šijački, 2. izdanje, Beograd, 1922.
- Cem Behar, *Osmanli İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (Stanovništvo Osmanskog carstva i Turske) 1500–1927*, Istorijska statistika, knjiga 2, Ankara, 1996.
- Gino Berri, *L'Assedio di Scutari. Sei mesi dentro la città accerchiata (Opsada Skadra, Šest mjeseci u opsjednutom gradu)* Milano, Editori Fratelli Treves, 1913.
- D. Blagoev, *Bulletin Périodique du Bureau Socialiste International*, Bruxelles, br. 9.
- Palmira Brummett, *Slika i imperijalizam u osmanskoj revolucionarnoj štampi, 1908/1911*, New York, State University of New York Press, 2000.
- Chr. K. Christodoulou, *Τα φωτογενή Βαλκάνια των αδελφών Μανάκη (Fotogenični Balkan braće Manaki)* Solun, 1989.
- Đurović Mirčeta, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Titograd, 1959.
- Emil Diaconescu, *România și Marile Puteri după congresul de la Berlin până 1914 (Rumunija i velike sile poslije Berlinskog kongresa do 1914)* Jași, 1937.
- *Dielli (Sunce)*, novine, 13. februar 1913.
- Ed. Drault, *La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la paix de Sévres (1920)*, prevela na grčki Lina Stamatadi, Atina, 1997.
- M. Edith Durham, *Borba za Skadar*, London, Edward Arnold, 1914.
- Niki Eideneier, Arzu Toker (ed.), *Kalimerhaba. Griechisch-Deutsch-Türkisches Lesebuch*, Köln, 1992.
- Milorad Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova 1912–1913. na društvo u Bosni i Hercegovini* u „Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka“, Beograd, 1997.
- Angelos Elefantis, „Η Φυντερασιόν θεσσαλονίκης και το εθνικό ζήτημα. Από την αλληλογραφία της Εργατικής Σοσιαλιστικής Ομοσπονδίας θεσσαλονίκης με το Γραφείο της Β΄ Σοσιαλιστικής Εργατικής Διεθνούς“ (*Federacija Soluna i nacionalno pitanje. Dokumenti iz korespondencije Soluna sa biroom Druge socijalističke radničke internacionale*) Ο Πολίτης 28 (1979), str. 34/49

- List *Embros*, Atina, 27. oktobar 1912.
- General Ivan Fičev, *Избрани произведения (Izabrana djela)*, Sofija, 1988.
- Dionyssi Fotopoulos, *Atinska moda krajem XIX vijeka*, Atina, 1999.
- *Fumica*, IX, 20, 17. januar 1913; 48, 1. avgust 1913; 49, 8. avgust 1913; 52, 29. avgust 1913.
- Constantin Gane, *Aminiriile unui fost holerici (Sjećanja bivšeg kolerika)* 2. izdanje, Bukurešt, 1915.
- E. Gardika-Katsiadaki, G. Margaritis (ed.), *To Aιγαίο των Βαλκανικών Πολέμων 1912–1913 (Egejski arhipelag u balkanskim ratovima 1912–1913)* Atina, Ministarstvo Egeje, ELIA, 2002.
- *Gazeta Ilustrată*, II 6. jul 1913, 13. jul 1913, 10. avgust 1913, 24. avgust 1913.
- Geogrijev G., *Ljudski resursi zemalja koje su učestvovalе u Balkanskom ratu 1912–1913*, Zbirka vojne istorije, 1983, knjiga 1.
- V. Georgijev i St. Trifonov, *История на българите в документи (Bugarska istorija u dokumentima)* knjiga 2: 1912–1918, Sofija, 1996.
- *Gjume te Historise Kombetare ne Fototeken e Shkodres (Tragovi nacionalne istorije u foto-arhivu Skadra)* izdavač Kahreman Ulqini, Tirana, 1982.
- Elias Grunberg, *Осирѣиunea mijloc de dobândirea proprietății după Dreptul Internațional Public (Pobjeda, sredstvo za sticanje imovine u okviru međunarodnog prava)*, Iași, 1913.
- *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1912–1913. Αναμνηστικό Λεύκωμα (Atina za vrijeme balkanskih ratova 1912–1913)* Atina, Atinska opština, ELIA 1993.
- *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910–1914 (Grčka za vrijeme balkanskih ratova 1910–1914)* Atina, ELIA 1933.
- Katia Hadjldemetriou, *Istorija Kipra*, Nikozija, 2002.
- Ch. Hadjiiossif (ed.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα 1900–1922. Οι Απαρχές. (Istorija Grčke u XX vijeku. 1900–1922, Početak)*, knjiga 2, Atina, Vivilorama, 1999.
- Tobias Heinzelmann, *Die Balkankrise in der osmanischen Karikatur. Die Satirezeitschriften Karagöz, Kalem und Cem 1908–1914*, Carigrad, 1999.
- *Novine Hrvatski pokret*, 9. do 31. oktobra 1912; 2. decembar 1912; 28. decembar 1912.
- *L'illustration*, t. CXL (1. jul – 31. decembar 1912); januar-decembar 1913.
- Charies Issawi, *Ekonomska istorija Turske 1800–1914*,
- Chicago and London, the University of Chicago Press, 1980.
- Izzet-Fuad pasha, *Paroles de Vaincu... Après le désastre – avant la revanche*, Paris, 1913.
- Kemal H. Karpat, *Osmansko stanovništvo 1830–1914, Demografske i socijalne karakteristike*, The University of Wisconsin Press, 1985.
- Constantin Kirilpescu, *Istoria războiului pentru întregirea României 1916–1919 (Istorija rata za integraciju Rumunije 1916–1919)* 3. izdanje, knjiga 1, Bukurešt, 1989.
- P. Kiškilova, *Балканските войни по страниците на българския печат 1912–1913 (Balkanski ratovi u bugarskim novinama 1912–1913)* Sofija, 1999.
- *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, Podgorica, 1998.
- Pavićević, Branko, Raspopović, Radoslav, *Crnogorski zakonici*, V, Podgorica, 1998.
- Pejović, D. Đorđije-Đoko, *I seljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 2003.

- *Koprive*, satirički časopis, 1912.
- Christina Koulouri, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834–1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων (Istorija i geografija u grčkim školama (1834–1914) Sadržaj i ideološke implikacije. Antologija tekstova. Bibliografija školskih udžbenika)*, Atina, 1988.
- M. Jackson and J. Lampe, *Balkanska ekonomska istorija, 1550–1950*, Bloomington, 1982.
- Dragiša Lapčević, *Rat i srpska socijalna demokratija*, Slovo ljubve, Beograd, 1978.
- *Liri e Shqiperise (Slobodna Albanija)*, novine, 12. oktobar 1912.
- *Mir*, novine, br. 3887, 17. maj 1913.
- Mihail Mađarov, *Дипломатическа подготовка на нашите војни. Спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади (Diplomatske pripreme naših ratova. Sjećanje, privatna pisma, šifrovani telegrami, tajni izvještaji)*, Sofija, 1998.
- Božo Madžar, *Balkanski ratovi i iznimne mjere u Bosni i Hercegovini 1912–1913. godine u „Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXV“*, Sarajevo, 1984.
- *Ratni album Riste Marjanovića 1912–1918*, „Dečje novine“ – Arhiv Srbije, Beograd, 1987.
- Alekso Martulkov, *Моето учество во револуционерните борби на Македонија (Moje učešće u revolucionarnim borbama u Makedoniji)*, Institut za nacionalnu istoriju, Skoplje, 1954.
- Antun Gustav Matoš, *Pjesme/Pečalba*, Samobor, 2003.
- Martin Mayer, „Grundshülen in Serbian während des 19. Jahrhundert...“ in Norbert Reiter, Holm Sundha ssen (ed.), *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*, Berlin, 1994.
- Justin McCarthy, *Muslimanske izbjeglice u Turskoj u balkanskim ratovima, u Prvom svjetskom ratu i u turskom ratu za nezavisnost. Eseji u čast Andreasa Tietze*, Istanbul, 1993.
- Yannis Megas, *Slike jevrejske zajednice Soluna 1897–1917*, Solun, 1993.
- Slavko Mika Mićević, *Srpski dobrovoljci u ratovima 1912–1918*, Banja Luka, 1998.
- *Mișcarea*, novine, Bukurešt, 20. mart/2. april 1913; 8/21. jul 1913.
- George L. Mosse, *Pali vojnici, Preoblikovanje sjećanja na svjetske ratove*, Oksford, Oxford University Press, 1990.
- Riza Nur, *Hayat ve Hatiratim I (Moj život i moja sjećanja I)*, Carigrad, 1992.
- *Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ (Odabrani tekstovi za istoriju makedonskog naroda)* drugi dio, Univerzitet Kiril i Metodij, Skopje, 1976.
- Daniel Panzac, „L'enjeu du nombre. La population de la Turquie de 1914 à 1927“, *Revue du Monde Musliman et de la Méditerranée*, 1988, 4, str. 45–67.
- P. Papapolyviou, *Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι. Ευμβολή στην ιστορία του Κυπριακού εθελοντισμού (Kipar i balkanski ratovi. Prilog istoriji kiparskih dobrovoljaca)* Nikozija, 1997.
- Leonidas Papazoglou, *Foto-portreti iz Kastorije i njene okoline u vrijeme makedonske borbe*, Zbirka Georgea Golobiasa, Solunski muzej fotografije, Solun, 2004.
- Constantin Popescu, *Din impresiile unui mobilizat (Utisci jednog regruta)*, Bukurešt, 1913.
- *Qeveria e Përkohëshme e Vlorës dhe Veprimataria e Saj, Nentor 1912–Janar 1914 (Privremena vlada Vlore i njene aktivnosti, novembar 1912 – januar 1914)*, Izdavači: Dh. Kotini, Xh. Struga, F. Veizi, M. Shuteriqi, K. Dedi, Tirana, 1963.

- St. Radev, *Това, което видах от Балканската война (Ono što sam vidio od Balkanskog rata)*, Sofija, 1993.
- Mihail Sadoveanu, *44 de zile in Bulgaria (44 dana u Bugarskoj)*, Bukurešt, 1916.
- Leon Sciaku, *Oproštaj od Soluna, grada na raskršću*, Filadelfija: Paul Dry Books, 2003.
- Sellm bey lleutenant, *Carnet de campagne d'un Officier Turc (oktobar-decembar 1912) De Sul-Oglou à Tchataldja*, Pariz – Nansi, 1913.
- Omer Seyfeddin, *Ashab-Kehfimiz – Bir Ermeni Gencinin Hatralar (Naših sedam spavača. Sjećanja jednog mladog Jermenina)*, 1918.
- Jovan Skerlić, *Feljtoni, skice i govori*, Beograd, 1965.
- S. Skoko, *Drugi balkanski rat 1913*, Beograd, 1968.
- *Slovenac* 122, 31. maj 1913.
- Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914 Mit europäischen Vergleichsdaten*, Munich, R. Oldenbourg Veriag, 1989.
- L. Trichas, *Ημερολόγια και γράμματα από μέτωπο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912–1913 (Dnevnici i pisma sa fronta. Balkanski ratovi 1912–1913)* Atina, ELIA, 1993.
- Ivan Vazov, *Събрани съчинения (Sabrana djela)*, knjiga 3, Sofija, 1943.
- Ev. C. Vlachos, *Asimilacija Grka u Sjedinjenim Američkim Državama*, Atina, 1968.
- *Universul XXXI*, 176, 29. jun/12. jul 1913; 213, 5/18. avgust 1913.
- *Vojska na Balkanu (Rat na Balkanu)* izdali Anton Šušnik i Vinko Šarabon, kraljevski profesori u Katoliška bukvarna v Ljubijani, Ljubljana, 1914.

OCIJENITE OVU KNJIGU!

Vaše mišljenje kao čitaoca/čitateljke ove knjige veoma nam je važno, i kao ocjena našeg rada i za planiranje naših budućih poduhvata. Centar za demokratiju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi (CDRSEE), zajedno sa brojnim kolegama i saradnicima, uložio je ogroman trud, vrijeme i dragocjene dokumente u projekat „Nastava moderne istorije jugoistočne Evrope“, a rezultat je knjiga koju držite u rukama. Da bismo provjerili uspješnost našeg metoda, korisnost ovog poduhvata i vrijednost naše investicije, voljeli bismo da date svoju ocjenu projekta.

Molimo za vaše iskreno mišljenje za šta će vam biti potrebno izvjesno vrijeme i trud.

Poslije čitanja ove knjige, ili čak njenog korišćenja u razredu, molimo vas da odete na naš veb sajt, nađete History Workbooks section i popunite obrazac za ocjenjivanje.

Formular za evaluaciju možete naći na veb sajtu: www.cdrsee.org/jhp/evaluate_eng.html

Ako hoćete da nam se direktno obratite, pišite nam na: info@cdrsee.org i vaš e-mail će biti direktno upućen nekome od koordinatora JHP.

Ukoliko želite, pišite nam na:

Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe (CDRSEE)
Krispou 9, Ano Poli, 54634 Thessaloniki, Greece

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-86-303-1650-0
COBISS.CG-ID 19808784